# İMÂMİYYE
# ŞÎASI

( C Â F E R İ Y Y E   M E Z H E B İ )

Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri

**Prof. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI**
Dokuz Eylül Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi Dekanı
ve
İslâm Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi

selçuk
YAYINLARI

Hicrî 15. Asır Külliyâtı No: 4

*Selçuk Yayınları*
*İzmir Caddesi 46/A-Ankara*
*Tel : 25 21 81 - 25 09 32*

*Bu kitap*
*1984 yılı Ekim ayında*
*Kent Basımevi'nde*
*dizilip basılmıştır*
*Tel : 528 08 15*
*İstanbul*

# ÖNSÖZ

*Şiî-İmâmiyye veya Câferiyye Mezhebi, İslâm tarihinde görülen en büyük ve en derin* i'tizal *(kopma) hâdisesidir. Nitekim yaklaşık bir milyarı bulan dünya Müslümanlarının % 90-92 nisbetini Ehl-i Sünnet, % 7-9'unu Şia ve % 1'ini de diğerleri teşkil ettiğine göre, bu tesbitin ne kadar isâbetli olduğu âşikârdır.*

*Şia, yalnız sayı bakımından değil, temsil ettiği ve savunduğu fikirler ve görüşleri itibariyle de, İslâm kültür ve siyâsî tarihinde geniş akisler uyandırmış ve uyandırmakta olan bir mezheptir. Bu mezhebin, münhasıran Ehl-i Beyt adına varolduğu iddiası, bütün Müslümanların dikkatini ve alâkasını çeken ve çekebilecek olan bir husustur. Gerçi Müslümanlar Hz. Muhammed (s.a.s.)'in soyunu, Ehl-i Beytini, dolayısıyle Hz. Ali ve oğullarını sonsuz bir hürmet ve muhabbetle bağrına basar ve onlara âzamî bağlılık ve dostluğu* (tevellâ) *gösterirler. Nitekim, memleketimizde, Ehl-i Sünnet'e mensup topluluklar ile,* bizim kendilerini görüşleri itibariyle Ehl-i Sünnet içinde mütâlea ettiğimiz, ama kendilerine Alevî denen zümreler de, Şia ile sâdece bu hususta aynı kanaati paylaşırlar.

*Ancak hürmet, muhabbet ve bağlılık dışında, Müslümanların idâresinin —bugün en müşahhas şekliyle İran'da gördüğümüz şekilde— Şia'nın inandığı biçimde olması gerektiği tarzındaki anlayışın siyâsî tezâhürlerine gelince, iş değişir ve bu hususta derin ayrılıklar başgösterir; çünkü Şia her ne kadar "dînî,, ve "tam İslâmî,, bir hüviyeti temsil ettiği iddiasında ise de, tamamen siyâsî bir gâye takib etmektedir. O kadar ki, İslâm dünyasına, Şiî fikirlerden örülü olduğu halde "İslâm,, yaftası geçirilmiş "İran İslâm Devrimi,, patentli ihtilâller ihracı*

*peşindedir. Bu da kendi inanış ve rejimini bütün İslâm dünyasında hâkim kılma gayretinden başka bir anlam taşımaz.*

*Öyle görünüyor ki Şîa, İslâm tarihinin daha başlangıcından itibaren benimsediği, Cemâat'tan, İslâm'ın ana bünyesinden kopma* (i'tizâl) *anlayışını, bugün de aynı sertlik ve katılıkla benimseme durumundadır. Bu husus, memleketimizde, şuurlu veya şuursuz İran İslâm Devrimi hayrânı samîmî insanlar tarafından kulakardı edilmemelidir.*

*Daha Hz. Peygamber zamanında, bizzat O'nun tarafından kurulduğu iddiasıyla yola çıkan bir mezhebin, Şîî-İmâmiyye'nin, doğuşundan günümüze kadarki durumunu tamamen tarafsız ve ilmî usûllerle ortaya koyma gayesini taşıyan bu mütevâzı' eserin hazırlanmakta olduğu, ilk baskısı 1980 (2. Bs.; 1983) yılında yapılan* "Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri„ *adlı eserimizde duyurulmuştu. Ancak araya giren bazı işler ve bu arada yürütülen idârî vazife dolayısıyle tamamlanması geciken eser, Selçuk Yayınları sâhibi Muhterem Muammer Şâhin Beyefendi'nin ısrarlı takibi neticesi, nihayet elinize geçmiş bulunuyor.*

*Bu mütevâzı' çalışmanın "mükemmel„ olduğu iddiasında bulunmamakla beraber, Şîî-İmâmiyye'nin doğuşu, gelişmesi ve görüşlerinin,* teferruata kaçmaksızın bütünüyle ve tarafsız bir gözle ele alındığı, Türkçedeki ilk eser olduğunu hatırlatmadan geçemiyeceğiz.

*Bu arada eserin daktilosunu yapan Sayın Selma Uzan ile Seza Şeren'e, basım sırasında titiz alâka gösteren ve tashihlerini yapan Sayın Hasan Âli Göksoy'a ve indeksi hazırlayan Doç. Dr. Sabri Hizmetli ile Hasan Onat'a teşekkür etmek benim için zevkli bir vazife olacaktır.*

*İzmir, 30.8.1984* — *Ethem Ruhi FIĞLALI*

# İÇİNDEKİLER

# G İ R İ Ş

ŞÎA, Arapça'da (Ş Y ' A) kökünden gelme bir kelimedir ve "mikdar, süre, sıra, arslan yavrusu, eş ve benzer; bir insanın yardımcıları ve ona uyanlar; aynı görüşte olmasalar da birşey üzerinde birleşen topluluk, fırka, bölük; yayılmak,, anlamlarına gelir.[1] Bunlar arasında en yaygın kullanış "taraftar, yardımcı, fırka, bölük,, anlamlarındadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de muhtelif yerlerde "fırka, bölük,, ve "taraftar, birine uyan,, anlamında kullanılmıştır.[2]

Terim olarak Şîa, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali ve Ehl-i Beytini halîfelik için en lâyık kişi olarak gören ve onu "meşrû,, halîfe kabul eden; ondan sonraki halîfelerin de onun soyundan gelmesi gerektiğine inanan toplulukların müşterek adı olmuştur.

Ancak şîa ve teşeyyu' kelimelerinin kullanılması konusunda, özellikle mezhepler tarihi açısından oldukça ciddî bazı güçlükler mevcuttur.

Aslında Şîa, Şîa'nın bir fırka olarak zuhuruna kadar, "taraftar,, anlamında Arap dilinde sık sık kullanılmış bir

---

1) Şîa kelimesinin kullanışları için bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab;* ez-Zebîdî, *Tacûl-Arûs* el Firûzâbâdî, *el-Kaamusu'l-Muhît,* (Şy'a) maddeleri.

2) Kur'ân-ı Kerîm'de, 6. En'am, 65, 159; 15. Hicr, 10; 19. Meryem, 69; 28. Kasas, 4; 30. Rûm, 32; 34. Sebe', 54; 54. Kamer, 51. âyetlerinde "fırka,, topluluk, takım,, anlamında; 28. Kasas, 15; 37. Saffât, 83. âyetlerinde "taraftar, birine uyan,, anlamında ve 24. Nûr sûresinin 19. âyetinde de "yaymak,, anlamında kullanılmıştır.

kelimedir. Özellikle Hz. Osman'ın hilâfetinin ikinci dönemi ile Hz. Ali'nin hilâfeti sırasında, Müslümanların farklı görüşler etrafında toplanmaları üzerine, toplulukları belirlemek için, meselâ "Şîatu Ali,, , "Şîatu Osman,, , "Şîatu Muâviye,, ve benzeri şekillerde kullanılmış ve bu kullanışta bir "mezheb,, kastedilmemiştir. Umûmî mahiyetteki bu kullanış, Hz. Hüseyin'in 10 Muharrem 61/10 Ekim 680 tarihinde, Kerbelâ'da hunharca şehîd edilmesinden sonralara kadar devam etmiştir. Gerçi Mustafa Kâmil eş-Şeybî, Hz. Hüseyin'in şehîd edilmesinden sonra, Şîa'nın bir terim olarak Emevîlere karşı Hz. Ali ve soyunun haklarını aramak ve yardım etmek için toplananları ve onlara taraftar olanları ifade etmeye başladığını söylerse de,[3] bunun çok sonraları başlamış olması muhtemeldir; çünkü bu kelime, Mervan b. el-Hakem (64-65/684-85) zamanında bile, teknik anlamı dışında, "taraftar,, mânâsında, "Umeyye oğulları şîası (taraftarı),, şeklinde kullanılıyordu.[4] Maamafih bir fırka, bir mezheb anlamında olmamakla beraber, bu kelimeye, kaynaklarda, "Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beytine uyanlar ve onlara taraftar olup yardım edenler,, anlamında, ilk olarak Ebû Mıhnef (157/774)'in Hz. Hasan'ın Kûfelilere hitâben söylediği "Sizler bizim taraftarımızsınız (**şîatunâ**)...,, sözünü rivâyetinde rastlanmaktadır.[5] Nasr b. Muzâhim el-Minkârî (212/827) de, kelimeyi, "Ali, Talha ve ez-Zubeyr, Basra'da taraftarlarımı (**şîatî**) ve memurlarımı öldürdüler dedi,, ifadesiyle aynı anlamda nakletmektedir.[6]

Şîa, Sünnî Mezhepler Tarihi kaynaklarında, farklı ifadelerle, ama aynı istikamette olmak üzre "Hz. Ali taraftarlığı,, şeklinde tarif edilmiştir. Meselâ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (324/936) Şîa'yı, "Onlara, Ali'ye taraftar oldukları ve onu, Resûlullah (s.a.s.)'ın öteki sahabilerinin önüne geçirdikleri için Şîa denmiştir,, ifadesiyle tarif etmek-

---

3) *el-Fikru'ş-Şîî*, 15-6. Ayr. krş. *Neş'etu't-Teşeyyu'*, *14 v.d.*
4) *Tenbîh*, 266.
5) Ebû Mıhnef, 2.
6) *Vak'atu Sıffîn*, 5. Ayrıca bk.: İbn Nedîm, 175.

tedir.[7] eş-Şehrestânî (548/1153) de, "Şia hassaten Ali (r.a.)'ye taraftar olanlardır. Onlar, ister açık ister gizli olsun, nass ve vasiyetle onun imamlık ve halifeliğini ileri sürmüşlerdir. İnançlarına göre imamlık, onun oğulları dışına çıkamaz...,, der.[8] Daha açık bir tarif İbn Hazm (456/1063) tarafından verilmektedir. Ona göre "Ali (r.a.)'nin, Resûlullah (s.a.s.)'dan sonra insanların en üstünü; imâmette en fazla hak sâhibi olanın o ve ondan sonra da oğulları olduğunu kabul eden kimse, Müslümanların bu hususlar dışında ihtilâf ettikleri birtakım meselelerde onlara karşı çıksa dahî bir şiî'dir. Ancak sözünü ettiğimiz hususlarda onlara karşı çıkarsa, o kimse, şiî değildir.,,[9]

İlk iki şiî kaynağı da Şîa'yı, benzer ifadelerle şöyle tarif eder: "Onlar, Nebî (s.a.s.)'nin zamanında Ali'nin taraftarları **(Şiatu 'Aliyy)** diye isimlendirilen ve ondan sonra da ona bağlılık gösterip onun imâmetini ileri sürenler olarak bilinenlerin teşkil ettiği Ali (a.s.)'nin fırkasıdır.,,[10] Çağdaş Şîî yazarlardan Kâşifu'l Ğıtâ (1876-1954), "Şîa, taraftar anlamına gelmektedir ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in amcasının oğlu, damadı ve kardeşliği Ali b. Ebî Tâlib (a.s.)'in tarafını tutan Müslüman topluluğuna verilmiş bir addır,, der.[11] Yine bir Şîî yazar olan Muhammed Cevad Muğniyye, Şîa'nın özelliklerini tam olarak aksettiren bir tarifte bulunur. Ona göre "Şîa, diğer fırkalardan şu görüşleriyle ayrılır: İmam, Nebî'den gelen bir nassla tâyin olunur. Nebî'nin halîfesinin tâyinini unutması ve halifelik işini ümmetin seçimine bırakması câiz değildir. İmam, büyük ve küçük günâhlardan korunmuştur **(ma'sum)**. Nebî, imâmete başkasını değil Ali b. Ebû Tâlib'i tâyin etmiştir ve o, ashabın kesinlikle en üstünüdür **(efdal)**,,.[12] Günümüz

---

7) Eş'arî, 5.
8) Şehrestânî, 1/146.
9) İbn Hazm, 2/113.
10) Nevbahtî, 17; *Kitâbu'l-Makalât*, 15.
11) Kâşıfu'l-Ğıta, 22 (Arp.).
12) *eş-Şîatu ve'l-Hâkimûm*, 12-3.

Şiî âlimlerinden Allâme Seyyid Muhammed Hüseyin Tabâtabâî ise, "Kelime anlamıyla taraftar veya birine uyan kimse demek olan Ş i a, Hz. Peygamber (s.a.s.)'den sonra halîfeliğin onun Ehl-i Beytinin özel hakkı olduğunu düşünen ve İslâm ilimleri ile kültürü sahasında onun Ehl-i Beytinin okulunu takip edenlere delâlet eder,, der.[13]

Sünnî ve Şiî kaynakların bu tariflerine göre Ş i a:

a) Hz. Ali'ye taraftar olanların,

b) Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra insanların e n ü s t ü n ü **(efdal)** olduğuna inananların,

c) Hz. Ali'nin bizzat Hz. Peygamber tarafından imamlık ve halîfeliğe tayin olunduğunu; dolayısıyle halîfeliğin onun ve Ehl-i Beytin hakkı olduğunu ileri sürenlerin,

d) Hz. Ali'den sonraki imamların da mutlaka onun soyundan (Ehl-i Beyt), açık veya gizli bir n a s s l a tayin ve v a s i y e t olunacağını kabul edenlerin,

e) İmamların büyük ve küçük günahlardan korunmuş **(ma'sûm)** ve özel bir bilgiyle donatılmış olduklarını söyleyenlerin teşkîl ettiği topluluklardır.

Kaynakların tariflerinden çıkardığımız bu sonuç, şüphe yok ki Şia'nın umumî vasıflarını belirtmesi bakımından doğru ve isabetli olabilir. Ancak bu durumda, çözümlenmesi veya cevaplandırılması îcâb eden bazı önemli meseleler ve sorular vardır. Bir kere bu tesbit, ilk bakışta Şia'nın sanki Hz. Ali ve hattâ Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında vücud bulmuş bir fırka olduğu intibaını uyandırmaktadır. Halbuki Şiîlik, Şiîlerin hemen ittifakla böyle olduğunu ileri sürmelerine rağmen, Hz. Peygamber devri şöyle dursun, Hz. Ali'nin hilâfeti zamanında bile bir fırka haline gelmiş değildir.

Öyle görünüyor ki, Arap dilinde, günlük hayatta ıstılah anlamının dışında kullanılan "Ş î a,, (taraftar) kelimesinin Hz. Peygamber (s.a.s.)'in bazı hadîslerinde geçmesi, Şîa'yı böyle bir anlayışa sevketmiş olmalıdır. Nitekim Şiî-İmâmiyye (Câferiyye-İsnâ-aşeriyye) mezhebini benimseyen

13) *Shi'ite Islam*, 33.

ve bu mezhebi müdafaa için hacimli bir eser de vermiş olan Abdülbâkî Gölpınarlı şu görüştedir: "Ş î a, bizzat Hz. Peygamber (S.M.) tarafından, Ali'ye (A.M.) uyanlara verilen addır. Hz. Peygamber (S.M.), «Ali'nin Şîası, kurtulanların, muratlarına erenlerin ta kendileridir» buyurmuşlardır. (**Künûz'ul-Hakaaık**, I, s. 94); Hz. Ali'ye (A.M.), «Ya Ali» buyurmuşlardır, «Sen ve Şîan, havuz kıyısında bana ulaşacaksınız» (Aynı, II, s. 206)" der.[14] Abdullah Feyyaz da, Muhammed ed-Deylemî'den naklen (**İrşâdu'l-Kulûb**, Beyrut 1381, C. I, s. 193) Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu bildirir: "Ümmetimden 70 bin kişi hesaba çekilmeksizin (cennete) girecektir. Sonra Ali'ye (r.a.) döndü ve şöyle dedi: Onlar senin şîandır ey Ali ve sen de imamlarısın."[15] Diğer taraftan Kâşifu'l-Ğıtâ, Hz. Ali'nin şîası ile ilgili bazı hadîsleri naklettikten sonra, "...Görülüyor ki, İslâm şerîatinin kurucusu, bizzat, Ali'nin şîasını anmış, defalarca ondan bahsetmiştir; onların kıyâmet günü kurtulmuş, muratlarına ermiş, Allah râzılığını elde etmiş, Allah'tan râzı olmuş bir halde ve emîn olacaklarını buyurmuştur... Bütün sahâbe, Ali'nin Şîası olsaydı, bir bölüğü «Ali'nin Şîası» diye anılmazdı. Gerçekten de Hz. Peygamber'in (S.M.) zamanında da Ali tarafdarı olan, onu imam bilen, Hz. Peygamber'in sözlerini şerh ve tefsîr eyliyen, hikmetlerini, hükümlerini tebliğ eden zât olarak onu tanıyan sahâbe az değildi ve Ali Şîası sözü, bunlara ait bir hususî ad, bu bölüğün bir adı olmuştu..." diyerek, Şîa'nın daha o zaman bir "bölüğün" adı olduğunu söylemektedir.[16]

Bütün bu ifadelerin, yukarıda ayırıcı vasıflarını sıraladığımız Şia'yı kastettiğini söyleyebilmek, gerçekten çok güçtür. Başka bir ifadeyle, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in buyurduğu bildirilen "Ali Şîası" ile ilgili hadîslerdeki ş î a sözünden bir fırka anlamı çıkarmak ve bu sözlere muhatab olan Hz. Ali ile diğer ashâbın, bu sözleri bir m e z h e b, bir f ı r k a olarak anlayıp öylece değerlendirdiklerini dü-

---

14) Gölpınarlı, 23.
15) Feyyaz, 35.
16) Kâşifu'l-Ğıtâ, 32 (Arp. 83-4).

şünmek, târihî hâdiselerin seyri ve mevcut rivâyetlere göre, bize fevkalâde imkânsız görünmektedir.

Esasen bugüne kadar, Şîîliğin doğuşu ile ilgili olarak çok değişik görüşler ileri sürülmüştür. Dr. İrfan Abdulhamîd, oldukça isâbetli bir tesbitle bunları yedi grupta toplayarak, herbirini özet yollu tanıtmıştır.[17] Buna göre:

1. Şîîlik, daha Hz. Peygamber'in sağlığında zuhûr etmiştir. Bu zümreye dâhil olanlar arasında, yukarıda da belirttiğimiz gibi, ilk ve sonraki Şîî yazarların hemen tamamına yakını sayılabilir.

2. Şîîlik, Resûlullah (s.a.s.)'ın vefatından sonra, Sakîfetu Benî Sâide toplantısında doğmuştur.[18]

3. Şîa, Hz. Osman zamanında ona karşı yapılan ihtilâlden neş'et etmiş ve onun şehîd edilmesinden sonra Müslümanlar, Ali ve Muâviye hizbi olarak ikiye bölünmüşler; Hz. Ali'nin şehâdetinden sonra da şîa adı yalnız Hz. Ali'ye uyanlara verilmiştir.[19]

4. Şîîlik, Hz. Ali'nin hilâfeti sırasında Talha ve Zubeyr'in ona karşı çıkışı üzerine Hz. Ali'ye uyanlara verilen isimle başlamış; Cemel ve onu takib eden olaylardan sonra teşekkül etmiştir.[20]

5. Şîa, Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra zuhûr etmiştir.[21]

6. Şîîlik, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehîd edilmesinden sonra vuku bulan Tevvâbûn hareketiyle başlamıştır.[22]

7. Şîîlik, bu fırkaya has görüşler olan nass ve tayîn akîdesi ile birlikte ortaya çıkmıştır. Buna göre

---

17) *Dırâsât*, 12-15 (Trk. 16-20).
18) Msl. bk.: *Fecru'l-İslâm*, 266 (Trk. 381), *Duhâl-İslâm*, 3/208-9; Lewis, 23 (Arp. 83). Lewis, burada, üstelik Şîa'nın daha o zaman sırf siyasî bir hareket olarak başladığını söyler.
19) Msl. bk.: Wellhausen *(Arap Devleti)*, 30; *el-Havâric ve'ş-şîa*, 146.
20) Msl. bk.: İbn Nedîm, 175; Feyyâz, 42-3.
21) Msl. bk.: *el-Fitnetu'l-Kubrâ. II*, 175 *(Ali ve Benûhu)*
22) Msl. bk.: Şeybî, 23.

Şia'nın dinî ve fikrî sahada zuhûru, hicrî birinci asrın sonlarına kadar gecikmiştir.[23]

Bu tesbitler ve dolayısıyle bu tasnîf, Şia'nın bir fırka olarak ve aynı zamanda İslâm'da Şiî fikriyatının ve İmâmiyye-Şîası'nın esaslarını ortaya koyacak şekilde doğuş zamanı ve gelişmesinin tedkikini hedef alan bu çalışma için uygun bir plân vazifesi görebilirdi. Ancak, yukarıda da ifâde ettiğimiz üzre, Şîa ve teşeyyu' kelimelerinin kullanılması konusunda mezhepler tarihinde ortaya çıkan güçlükleri gözönüne alarak, Şia'nın ve özellikle İmâmiyye-Şîası'nın doğuşunu tarihî olayların akışı içinde görüp göstermeye çalışmak ve bugüne kadar yapılmış tesbitleri de yeri geldikçe değerlendirmek, bize, daha isabetli bir yol olarak görünmektedir.

---

23) Bk. *Dırâsât,* 15 (Trk: 19); *Tabakâtu'l-Mûtezile,* 5.

*Birinci Bölüm*

# ŞÎA'NIN DOĞUŞUNDAN ÖNCEKİ ÖNEMLİ BAZI OLAYLARA BİR BAKIŞ

## 1. HZ. PEYGAMBER'İN VEFATI SIRASINDA VE SONRA VUKÛ BULAN OLAYLAR

Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.s.) zamanında, Müslümanlar arasında, mezheplerin doğuşunu intâc edecek ihtilâfların varlığından söz edilemez. O devir, Kitâb ve Sünnet'in Hz. Peygamber'in ilâhi-beşerî dirâyetiyle ikame edildiği müstesna bir devirdir.

Maamafih Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında ortaya çıkmış ve ilk anda basit gibi görünmesine rağmen, sonraları Müslümanlar arasında büyük ihtilâflara sebebiyet vererek çeşitli fırkaların vücud bulmasına esas teşkil etmiş bazı hâdiseler vardır.

Burada, fırkaların ve özellikle Şîa'nın doğuşundan sonraki devirlerde tartışma konusu edilmiş olan mes'elelerden en önemlilerine temas edilecektir.

### a) Vasiyetnâme Meselesi:

İbn Abbâs'tan rivâyet edilen bir hadise göre Hz. Peygamber, hastalığı şiddetlendiği zaman, yanında bulunan ashâbına, "Bana bir kalem ve bir kâğıt getirin; size bir yazı (**vasiyet**) yazdırayım ki, benden sonra ihtilâfa, sapıklığa düşmeyiniz,, buyurmuştur.[1]

---

1) Buhârî, 7/9; Muslim, 3/125; Belâzurî, 1/135 b; Taberî, 1/1806; İbn Sa'd, 2/242-4; İbn Ebi'l-Hadîd, 2/863.

Bunun üzerine orada bulunan müslümanlar arasında ihtilâf başgösterir; kavga ve gürültüye başlarlar. Resûlullah'ın orada perde arkasında duran zevceleri, meselâ bu arada Zeyneb binti Cahş "Resûlullah'ın isteğini yerine getirin,, derlerse de, başta Ömer b. el-Hattâb olmak üzere bir kısım ashâb, Hz. Peygamber'in bu sözlerinin geçirmekte olduğu hastalığın şiddetinden doğan ateşin tesiriyle söylenmiş olabileceğini, esasen Allah'ın Kitâb'ı ve Peygamber'in Sünneti'nin kendilerine yeteceğini söylerler. Evde bulunanlar arasındaki sözler çoğalıp gürültü ve ihtilâf artınca, Hz. Peygamber'in canı sıkılır ve onlara, "Artık yanımdan uzaklaşın; benim yanımda tartışmak doğru olmaz,,[2] buyurur. Daha sonra Resûlullah'a, "İstediğinizi getirmeyelim mi?,, diye sorulunca, "Bundan sonra neye yarar!,, buyurur ve böylece, bu tartışmalardan sonra yazdırsa da bir fayda sağlamıyacağını bildirmiş olur.[3]

Yine aynı habere göre, İbn Abbas, Hz. Peygamber'in, vefatından önce, kendilerine üç vasiyette bulunduğunu bildirir. Bunlar: (1) Arap Yarımadası'nda hiçbir gayr-i müslimin oturmasına izin verilmemesi; (2) Muhtelif kabileler tarafından gönderilen elçilerin, kendi zamanında olduğu gibi hürmetle, nezâketle karşılanmaları ile; (3) İbn Abbas'ın, "Unuttum,, dediği veya zamanın icâbı ve siyâset gereği kasıtlı olarak zikretmediği bir vasiyettir.[4]

Bu konuda, kaynakların verdiği bu ve benzeri rivayetler, daha sonraları Şîa ile diğer fırkalar ve Ehl-i Sünnet arasında esaslı bir ihtilâf doğurmuştur. Şîa'ya göre, Hz. Peygamber bu vasiyeti yazdırabilseydi, Hz. Ali'nin kendisine halef olduğunu bildirecekti. Maamafih Şîa'nın büyük kollarından biri olan Zeydiyye'ye mensup İbn Ebî'l-Hadîd, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in vasîsi olmakla beraber, vasîlikle imamet için bir vasiyet kastetmediklerini

---

2) Buhârî, 1/37; İbnu'l Esîr, 2/320; *Sakîfe*, 66 vd.
3) İbn Sa'd, 2/242.
4) Taberî, 1/1806 vd. (Trk, trc, 2/2, 928-9).

söyler.[5] Keza bir Hz. Ali ve Ehl-i Beyt taraftarı olan Tâ-Hâ Huseyin, "Resûlullah, hastalığı ağırlaştığı zaman, ashâbından herhangi bir kimseyi, müslümanlar üzerine yazılı veya yazısız tâyin etmemiştir,, der.[6] Hâricîler[7] ve Ehl-i Sünnet ise, Hz. Ömer'in görüşünü takiben Kur'ân-ı Kerîm'in tamamlanmasıyla yapılacak birşeyin kalmadığını, ayrıca, **"Bugün sizin dîninizi tamamladım,,**[8] âyetinin buna açık bir delil olduğunu savunmuşlardır. Bu arada, kaynaklarımızda, Kırtas Olayı veya Vasiyetnâme Meselesi denen bu olayla yanyana anlatılan bir rivâyet vardır ki, muhtevâsı ve mahiyeti itibariyle fevkalâde önemli görünmektedir. Abdullah İbn Abbas'tan nakledilen bu haber şöyledir:

«Ali b. Ebî Tâlib, Resûlullah (s.a.s.)'ın vefatına sebep olan hastalığı sırasında onun yanından çıktığında, orada bulunan halk: "Ey Hasan'ın Babası! Resûlullah (s.a.s.) geceyi nasıl geçirdi?,, dediler. O: "Allah'a hamdolsun sabaha iyileşmiş olarak çıktı,, dedi. İbn Abbas dedi ki: Bunun üzerine el-Abbas b. Abdülmuttalib, Ali'nin elinden tuttu ve şöyle dedi: "Allah'a and olsun ki Resûlullah (s.a.s.) bu hastalığından ölecektir; çünkü ben, Abdulmuttalib oğullarının ölüm sırasındaki yüzlerini bilirim. Onun için, bizimle Resûlullah (s.a.s.)'ın yanına git ve ona, ondan sonra bu işin **(halîfelik)** kime ait olacağını soralım. Eğer bize ait ise, bunu anlamış oluruz; bizden başkasında ise, ona söyler ve hakkımızda tavsiyelerde bulunur.,, Bunun üzerine Ali: "Resûlullah'dan bunu sorar, o da bu işin bizde olmadığını söylerse, halk bize bu işi hiçbir zaman vermez. Bu bakımdan Allah'a and olsun ki, bunu hiçbir zaman sormam!,, dedi.»[9]

---

5) *Şerhu Nehci'l-Belâğa,* 1/67.
6) *el-Fitnetu'l-Kubrâ,* 1/24.
7) Krş. Ebû Saîd Muh. b. Said el-Kalhati, *el-Keşfu ve'l-Beyan* (British Mus. Lb. Or. N. 2606), 79 a.
8) 5. Mâide, 4.
9) İbn Sa'd, 2/245; Taberî, 1/1807 (Trk. trc. 2/2, 929-30); İbnu'l-Esîr, 2/321; *el-İmâme ve's-Siyâse,* 1/12.

Fatıma binti Huseyn'den nakledilen aynı mahiyetteki başka bir haberde ise, el-Abbas'ın Resûlullah (s.a.s.) vefat ettiği zaman Hz. Ali'ye, "Hazır elimizde iken ben ve buradakiler sana bey'at edelim,, dediği, Hz. Ali'nin de, "Bu işe bizden başkası da olur mu?,, diye sorduğu; el-Abbas'ın da "Vallahi başkası da çıkacaktır,, cevabını verdiği anlatıldıktan sonra, "Ebû Bekir'e bey'at edilip onlar da mescide gelince Ali tekbîr seslerini işitti ve "Bu nedir?,, diye sordu. Bunun üzerine el-Abbas, "İşte bu, benim seni çağırdığım; senin de reddettiğin şeydir,, dedi...,, denmektedir.[10]

Abdülbâkî Gölpınarlı, bu rivâyet üzerinde durarak, "Evet,, der, "Sahâbeden bir topluluk, Ali'ye (A.M.) bey'at etmek istiyordu; fakat Ali, Resûlullah'ın (S.M.) cenâzesiyle meşgûldü; cenâzeyi bırakıp kendisine bey'at almakla uğraşmaya, ne gönlü râzı olurdu, ne inancı buna müsâiddi. Ali, Resûlullah'a (S.M.), O'nun hayatında da bağlıydı, memâtında da. Ali'nin (A.M.) siyâset bilmediğini söyleyenlerin gözlerinde, gönüllerinde yalnız dünyâ, yalnız mevkî, yalnız mal-mülk ve yücelik aşkı ve hırsı vardır; öyle gönüllerde Allah ve Resûlünün aşkı, gerçek sevgisi, insanlık ve vefâ olamaz. Sonra bey'at hususunda Abbas'ın Ali'ye O'nu kınar bir tarzda söylediği sözlere de esasen lüzum yoktu; çünkü Resûlullah (S.M.), Ali'nin vilâyetini, hilâfetini ashâba teblîğ buyurmuş, ümmetine bildirmişti...,,[11]

Öte yandan Hz. Peygamber'in vefatından sonra el-Abbas'ın Hz. Ali'ye b e y ' a t isteği hakkında Ş e y h M u f î d lâkabıyla bilinen Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Ukberî, bu haberi Hz. Ali'nin halîfeliği için bir nassın bulunmadığına; bulunsaydı Hz. Abbas'ın Hz. Ali'yi b e y ' a t ' a dâvet etmesine gerek kalmayacağına bir delil olarak kullananlara karşı çıkar ve özetle, Hz. Peygamber'in 'A k a b e ' de Ensâr'ı, Ş e c e r e t u r - R ı d - v â n'da da Ensâr ve Muhâcirûn'u bey'ata dâvet etmesinin,

10) İbn Sa'd, 2/246-7; *el-imâme ve's-Siyâse*, 1/12.
11) Gölpınarlı, s. 58.

nübüvvetinin bir delili olduğunu söyler ve der ki, "Eğer, halkın Resûlullah (s.a.s.)'a bey'atı nübüvvetinin isbatıyla alâkalı olmayıp yalnızca O'nun, risâleti ile Allah'dan getirdiklerinin doğruluk ve haklılığını tanıdıktan sonra O'na yardım hususundaki bir söz (ahd) içindir,, , derlerse; onlara, "Böyle söylemekle pek isabet ettiniz; aynı şekilde el-Abbas'ın Emîru'l-Mu'minîn'i bey'ata dâveti de, imâmetinin belli oluşundan sonra ona yardım hususundaki söz ile muhaliflere ve karşı çıkanlara karşı savaşı yenilemek içindir.,,[12]

Burada, bu konudaki tartışmalara girmek niyetinde değiliz. Ancak şu var ki, Resûlullah (s.a.s.)'ın hastalığı sırasında cereyan eden bir olay, İslâm tarihi boyunca mezhepler arasında uzun uzadıya ihtilâf konusu olmuş ve taraflar, savundukları anlayış istikametindeki açıklamalarını en doğru hükümler olarak ileri sürmüşlerdir. İleride, yeri geldikçe tekrar üzerinde durulacağı üzre, meselenin o günün şartları, alışkanlıkları ve insanın psikolojik tezâhürleri açısından ele alınarak değerlendirilmesi yoluna pek gidilememiştir. Öte yandan sık sık söylediğimiz ve söyleyeceğimiz gibi, o zamanın olaylarıyla ilgili rivâyetler hakkındaki ilk yazılı vesîkalar, olaylardan en erken bir asır sonradır. Hûlefa-i Râşidîn devrinden sonra, bu müddet içerisinde Emevî Devleti hükümranlığını yitirip Abbasîler işbaşına geçmiştir. Bu ise Arap tarihinde fevkalâde önemli olan bir soy değişmesi, Ümeyye ve Hâşim oğulları çekişmesinin yeni bir tezâhürüdür. Bu bakımdan, tarihte bin yıldan fazla bir zaman önce cereyan etmiş olaylara yaklaşırken, o olaylara karışan insanların tavırlarını, içinde yaşadıkları cemiyetin şartları ve alışkanlıklarını, gelenek ve göreneklerini gözönünde bulundurmaksızın, sırf eldeki kuru vesîkalara istinad ederek çözümlemeye veya açıklamaya çalışmak, insanı, küçüksenemiyecek yanlışlara düşürüp birtakım faydasız polemiklere sevkedebilir.

---

12) *el-Fusûlu'l-Muhtâra,* 2/48-9.

Burada üzerinde durulması gereken nokta, bu olayların olup-olmadığı veya şöyle mi ya da böyle mi olduğundan ziyade, o gün yaşamış bir topluluğu teşkil eden ferdlerin, yâni Allah'ın ne melek ne de şeytan olarak yarattığı insan malzemesinin, içinde yaşadığı şartlar ile gelenek ve görenekleri açısından nasıl davranmış olabileceğinin tesbitine çalışmaktır. Böylece insanı, bütünüyle ya melek ya da şeytan olarak görmek veya göstermek şeklindeki, mezheplerin sık sık içine düştükleri yanlış ve zararlı bir anlayıştan uzaklaşıp, insanın her türlü za'f ve güçleri, muhabbetleri ve düşmanlıkları, kîni ve dostluğu, hırsı ve tamahı, kısaca onu insan yapan vasıflarıyla ele almak ve olaylara öylece bakmak, öyle sanıyoruz ki, bizi en az hatâlı sonuçlara götürür ve gerek olaylar, gerek olaylara karışmış insanların davranışları hakkında daha isabetli ve tarafsız hükme ulaşabilmemizi sağlar.

**b) Hilâfet Meselesi:**

Bilindiği gibi Resûlullah (s.a.s.), Ehl-i Beyt'ten gelen bir rivâyete göre Hicret'in onbirinci yılı Safer ayının 28. günü;[13] diğer kaynaklara ve Müslümanların büyük çoğunluğuna göre de Rebîyülevvel ayının 12. Pazartesi günü Dâr-ı Bekaa'ya göçmüşlerdir.

Hz. Peygamber'in vefatı üzerine bir kısım ashâb şaşkınlığa düşmüş ve bu "ölüm,, haberini bir türlü kabul etmek istememiştir. Meselâ Hz. Ömer gibi seçkin bir sahabî bu durumda şaşkınlığa düşmüş ve ashabdan "Resûlullah (s.a.s.) öldü,, diyenleri silâhla tehdîd ederek, "Mûsâ b. İmran'ın kırk gün kavminden uzaklaşarak O'nun yanına gidişi gibi, o da O'nun yanına gönderilmiştir. Allah'a and olsun ki, tekrar dönecek ve ona öldü diyenlerin ellerini ayaklarını kesecektir,, demişti.[14] Ancak Hz. Ömer

13) İbn Sa'd, 2/272; Gölpınarlı, 52.
14) İbn Sa'd, 2/266 v.d.; Yâkûbî, 2/105. Hz. Ömer'in bu sözü üzerine Şiî fırkalarının değerlendirmeleri ve verilen cevaplar hakkında bk: İbn Ebi'l-Hadîd, 1/150 v.d.

ne derse desin, acı hakikat ashâbı üzüntüye ve şaşkınlığa düşürmüş; hattâ bir noktaya kadar eski alışkanlıklarının tezâhürüne fırsat vermiş ve hemen Ümmetin başına geçecek şahsın aranmasına geçilmişti. Gelişmelerini biraz sonra genişçe ele alacağımız "halîfe seçimi„ veya kısaca "hilâfet„ konusu, Müslümanların Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefatlarından sonra karşılaştıkları en büyük ve en önemli ihtilâftı. O kadar ki, Neşvânu'l Himyerî (573/1177) buna "günümüze kadar süren„ ve "Nebî (s.a.s.)'den sonra ümmet arasında cereyan eden ilk ihtilâftır„ der.[15]

Meşhur Şiî âlimi Şeyh Mufîd ise bu konuda şöyle söylemektedir: "Makaalât sâhiplerinin hepsinin de Resûlullah (s.a.s.)'ın vefatından sonra İslâm'da doğan ilk ihtilâfın, Muhâcirler ile Ensâr arasında, İmâmet konusunda olduğunu söylediklerini gördüm... Oysa Resûlullah (s.a.s.)'dan sonra İslâm'da doğan ilk ihtilâf, Nebî (s.a.s.)'nin vefatında Ömer b. el-Hattab'ın ihtilâfıdır; çünkü o, onun ölmediğini ileri sürmüştü...„[16] Hangi sebeplerle söylenmiş olursa olsun Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in ölmediğine dair sözlerini, "ümmet arasındaki ilk ihtilâf„ şeklinde değerlendirmek, sâdece mezhep tarafgirliği açısından yapılacak bir iştir. Maamafih bir "ihtilâf„ sözkonusu olsa bile, bu, şahsî bir anlayışın tezâhürüdür ve bunun, hilâfet konusundaki ihtilâf gibi, "günümüze kadar süren„ bir ihtilâf olmadığı açıktır. Onun için, şimdi biz, hilâfet konusundaki rivâyetleri ele alalım.

Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefatını tâkiben Ensâr, İslâm tarihinde Sakîfetu Benî Sâide şeklinde meşhur olan Sâide Oğulları gölgeliğinde toplanarak Hz. Muhammed (s.a.s.)'den sonra dîn ve dünya işlerinin idaresinin

---

15) *el-Hûru'l-Iyn*, 212. Müslümanların Hz. Peygamber'den sonraki ilk ihtilâflarının imâmet hakkında olduğu Eş'arî tarafından da söylenmiştir: *Makalâtu'l-İslâmiyyîn*, 2. Ayrıca bk: Ebû Halef el-Eş'arî el-Kummî, *Kitâbu'l-Makalât*, 2; Nevbahtî, 2.

16) *el-Fusûlu'l-Muhtâra*, 2/41 v.d.

kendilerinde kalması için görüşmelere başlamışlardı. Bu konudaki rivâyetler, bazı ayrıntılarda önemli farklılıklar göstermekle birlikte, umûmiyetle aynı istikamettedir. Maamafih biz bu rivâyetler arasında, gerek Sünnî gerek Şiî tarihçilerce "güvenilir,, sayılan ve rivâyetleri tercîh olunan Ebû Mıhnef'in[17] rivâyetini esas alıp, farklı rivâyetleri ayrıca işaret edeceğiz. Ebû Mıhnef'in Sakîfe hakkındaki Taberî tarafından bize intikal ettirilen rivâyeti aynen şöyledir:[18]

«Bize (Ebû Câfer et-Taberî) Hişam b. Muhammed, Ebû Mıhnef'ten rivâyetle onun şöyle dediğini söyledi. Bana (Ebû Mıhnef), Abdullah b. Abdirrahman b. Ebî Amra el-Ensârî şunları söyledi: Nebî (s.a.s.) vefat edince, Ensâr Sâide Oğulları gölgeliğinde (Sakîfetu Benî Sâide) toplandılar ve, "Biz, Muhammed (s.a.s.)'den sonra bu makama Sa'd b. Ubâde'yi geçireceğiz,, dediler. Onu hasta olduğu halde yanlarına getirdiler. Hepsi de toplandıktan sonra, Sa'd oğluna veya amcaoğullarından birine, "Ben hasta olduğumdan sesimi halka duyurabilecek durumda değilim. Bu sebepten sözlerimi dinledikten sonra halka duyurursun,, dedi. Böylece o konuşmaya başladı. Adam da onun sözlerini hatırında tutuyor ve sesini yükselterek halka duyuruyordu. Sa'd, Allah'a hamd ve senâdan sonra şunları söyledi: "Ey Ensâr topluluğu! Siz bu dîni önce kabul ettiniz ve İslâm'da fazîlet kazandınız. Muhammed (s.a.s.), *kavmi arasında on yıldan fazla kalarak Arap kabîlelerini* Rahmân'a ibâdete, Allah'a benzetilen nesnelere ve putlara tapmayı bırakmaya çağırdı ise de, kavminden ancak az sayıda insan ona inandı. Hattâ ona inananlar, Resûlul-

17) Lût b Yahvâ b. Saîd b. Mıhnef b. Selîm el-Ezdî. 157/773-74 tarihinde ölmüştür. Dedesi Mıhnef b. Selîm. Hz. Ali'nin safında Cemel'e katılmıştır. Şia'nın büyük târihçilerindendir. Şiîlik şöhretine rağmen, Taberî, İbnu'l Esîr ve diğerleri gibi târihçiler ve Sünnî âlimler de ona itimad ederek nakillerde bulunmuşlardır. Bk.: Abbas el-Kummî, *el-Kunâ ve'l-Elkâb* (Necef 1389), 1/155.

18) Taberî, 1/1837-44 (Trk = 3/23-33).

lah'ı korumaktan, dînini yüceltmekten ve hepsini kaplayan zulmü uzaklaştırmaktan ve kendilerini bile korumaktan âcizdiler. Nihayet Allah, sizi meziyetli, fazîletli kıldı. Nîmetlerini size tahsîs etmeyi irade etti. Size, Kendisine ve Resûlüne îmânı, Resûlünü ve ashâbını korumayı, dînini azîz eylemeyi, onun düşmanlarıyla cihadda bulunmayı nasîb etti. Siz onun düşmanlarıyla herkesten daha şiddetle savaştınız. Siz onun düşmanlarını başkalarından daha şiddetle bastırdınız. Öyle ki Araplar, bu sâyede Allah'ın emrine isteyerek ve zorla boyun eğdiler. Uzakta olanlar da O'na zelîl ve hakîr olarak itâat ettiler. Neticede Yüce Allah, sizin himmetlerinizle, yeryüzünü Resûlüne boyun eğdirdi; sizin onun adına çekilmiş kılıçlarınızla Arapları itâata getirdi ve Allah'ın Resûlü de sizden râzı olduğu hâlde öldü. Bundan dolayı da bu iş (halîfelik) başkalarının değil, yalnız sizin hakkınızdır.,, Toplantıda bulunan Ensâr'ın hepsi de onun teklîfini kabul ettiler ve "Fikrin doğrudur. Sözlerin isâbetlidir. Senin fikrin dışında iş görecek değiliz. Seni bu makama geçireceğiz; çünkü senin fikrin doğru olduğundan aramızdaki dâvâlar senin fikrinle çözülür ve sâlih mü'minler de senden râzıdırlar,, dediler. Ancak aralarından bir kısmı tereddüde düştü ve, "Şayet Kureyş muhâcirleri, 'Bizler Muhâcirleriz ve Resûlullah'ın ilk arkadaşlarıyız. Biz onun kavmi ve akrabalarıyız. O öldükten sonra, bu makam için bizimle niçin ve ne hakla çekişiyorsunuz?' diyerek, ya bizim teklîfimizi kabul etmezlerse,, dedi. Bunun üzerine aralarından bir takım, "Biz de 'O halde bizden bir emîr, sizden de bir emîr olsun. Başka şekli aslâ kabul etmeyiz' deriz,, dediğinde, Sa'd b. Ubâde, "İşte bu ilk zaaftır,, dedi.

«Haber Ömer'e ulaşınca, Nebî (s.a.s.)'nin evine geldi. Ebû Bekir'e haber gönderdi. Ebû Bekir ve Ali b. Ebû Tâlib, evde Resûlullah (s.a.s.)'ın techiziyle meşgûldü. Ebû Bekir'in yanına gelmesi için haber gönderdi. Ebû Bekir de ona, "Meşgûlüm,, diye haber gönderdi. Ömer, onu tekrar çağırttı ve "Mutlaka gelmen gereken bir olay oldu,, diye söyletti. Bunun üzerine Ebû Bekir onun yanına çıktı. Ömer

ona, "Biliyor musun ki, Ensâr Sâide Oğulları gölgeliğinde toplanmışlar, Sa'd b. Ubâde'yi bu makama seçmek istiyorlar. En uygun söz söyleyenleri de, 'Bizden bir emîr, Kureyşten de bir emîr olsun' diyorlar,, dedi. Böylece onlar hızlı adımlarla toplantı yerine gittiler. Yolda Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a rastladılar. Üçü birlikte yola devam ederken Âsım b. Adiyy ile Uveym b. Sâide onlara rastladılar ve, "Geriye dönünüz; çünkü istediğiniz şey olmayacaktır,, dedilerse de onlar, "Hayır, dediğinizi yapmayacağız,, dediler. Toplantı yerine geldiklerinde onları toplanmış olarak buldular. Ömer b. el-Hattâb şöyle dedi: Onların yanına vardığımızda, onlara birşeyler söylemek üzre kafamda bazı şeyler tasarlamıştım. Yanlarına varıp bu sözleri söylemek istediğimde, Ebû Bekir bana, "Sabret; önce ben söyleyeyim, sonra sen arzu ettiğini söylersin,, dedi. Ömer dedi: Ebû Bekir benim söylemek istediklerimi fazlasıyla söyledi. Abdullah b. Abdirrahman (devamla şöyle) dedi: Ebû Bekir, Allah'a hamd ve senâdan sonra şunları söyledi:

«Allah, Muhammed'i insanlara resûl ve ümmetine şâhid olarak Allah'a ibâdet edip O'nu birlemeleri için gönderdi. Onlar, O'na değil yontulmuş taş ve ağaçlara ibâdet ediyorlar ve onların kendilerine şefâatçı ve faydalı olduklarını ileri sürüyorlardı. (Sonra şu âyeti okudu): **«Onlar, Allah'ı bırakarak, kendilerine fayda da zarar da veremeyen putlara taparlar. Bunlar, Allah katında bizim şefâatçılarımızdır, derler...,,**[19] Kezâ onlar, **"Onlara, bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz...,,**[20] dediler. Atalarının dînini bırakmak, Araplara zor geldi. Allah, onun kavminden olan ilk Muhâcirlerin onu tasdîk etmelerini, ona inanmalarını, maddî ve manevî yardımlarda bulunmalarını ve onunla birlikte kavminin şiddetli ezâ ve cefâlarına dayanmalarını ve kendilerini yalancı saymalarına aldırmamalarını sağladı. Bu sırada bütün insanlar onlara muhalif ve düşmandı. Sayıca az oldukları halde onlar, bu dehşetli

19) 10. Yûnus, 18.
20) 39. Zümer, 3.

hallere dayandılar. Kavimlerinin kendi aleyhlerinde birleşmeleri ve dargınlıkları onları korkutmadı. Yeryüzünde Allah'a ilk ibâdet eden, Allah'a ve Resûlüne inananlar onlardır. Onlar, onun akrabaları ve aşireti olup, insanlar arasında ondan sonra bu makama en çok hak sâhibi olanlardır. Onlarla bu hususta ancak zâlimler çekişirler. Size gelince ey Ensâr topluluğu; Sizin dîndeki meziyet ve fazîletiniz, İslâm'a olan hizmetiniz inkâr edilemez. Allah, dîninin ve Resûlünün yardımcısı olan sizlerden râzı olsun. O, hicretini sizin yanınıza yaptı ve onun şan ve şeref sâhibi olan eşleri ve sahâbîleri sizin yanınızdadır. Bize göre ilk Muhâcirlerden sonra sizin derecenizde kimse yoktur. Bu sebepten bizler emîr, sizler ise vezîrlersiniz. Sizden başkasıyla müşâverede bulunulmaz ve sizin muvâfakatınız alınmadan kararlar verilmez.,,

«Bunun üzerine el-Hubâb b. el-Munzir b. el-Cemûh ayağa kalktı ve, "Ey Ensâr topluluğu! İçinizden bir emîr seçerek onları hâkimiyetiniz altına alınız; çünkü onlar, sizin gölgenizde ve yurdunuzdadırlar. Ne kadar cesâret sâhibi olsalar dahi, kimse size muhâlefet edemez. Herkes sizin fikrinizle iş görmek zorundadır. Siz kuvvet, kudret ve servet sâhibisiniz. Sayınız çoktur, koruyucu ve tecrübe sâhibisiniz. Siz ne yaparsanız halk da onu yapar. İhtilâfa düşmeyiniz, yoksa işiniz bozulur. Onlar, işittiğiniz söz ve fikirden başkasına yanaşmıyorlar. O halde bizden bir emîr, onlardan da bir emîr olsun,, dedi. Bunun üzerine Ömer, "Hayır, iki kişi bir arada, bir zamanda hükûmet edemezler. Allah'a and olsun ki Araplar, Nebileri sizin dışınızda iken sizden bir emîre râzı olmazlar; fakat Araplar, nübüvvetin aralarından çıktığı kabîleden birinin emîrliğine karşı çıkmazlar. Araplara karşı bizim ileri süreceğimiz kuvvetli ve doğruluğu açık delîlimiz de Muhammed'in Kureyş'ten olmasıdır. Biz onun akraba ve aşîreti olduğumuzdan, Muhammed'in saltanatı ve emîrliği hakkında bizimle, ancak dâvâsı bâtıl ve yanlış delîle dayanan, yahut günahlara katlanmaktan kaçınmayan yahut da felâket çukuruna düşen kimseler çekişebilirler,, dedi. el-Hubâb b.

el-Munzir yine ayağa kalktı ve "Ey Ensâr topluluğu! Elinizde olana sâhib olunuz ve bu adamla arkadaşlarının sözlerini dinlemeyiniz; aksi halde onlar, bu işteki nasîbinizi elinizden kaçırıyorlar. Eğer onlardan istediklerinizi kabul etmezlerse, onları yurdunuzdan sürünüz ve bu işte (hilâfet) hükmünüz altına alınız. Allah'a and olsun ki, emîrlik onlardan çok sizin hakkınızdır; çünkü bu dîne îmân edenler, sizin kılıcınız sâyesinde îmân ettiler. Ben tecrübeli ve bilgili bir insanım. Fikir, tedbir ve yardımımla kalpler şifâ bulur. Allah'a and olsun ki, istediğiniz takdirde onları kuzu gibi itâatlı hâle sokarım,, dedi. Bunun üzerine Ömer, "Öyle ise Allah seni öldürür,, deyince, o. "Hayır, seni öldürür,, dedi. Bundan sonra Ebû Ubeyde, "Ey Ensâr topluluğu! Bu dîne ilk yardım eden ve arka çıkan sizlersiniz. Onu ilk bozan ve değiştiren olmayınız,, dedi. Bunun üzerine Beşîr b. Sa'd Ebû'n-Nu'mân b. Beşîr ayağa kalktı ve şöyle dedi: "Ey Ensâr topluluğu! Allah'a and olsun ki, müşriklerle yapılan cihadlarda bulunmak ve bu dîni ilkönce kabul etmek suretiyle fazilet ve meziyetler kazandıysak, bunu ancak Rabbimizin rızâsı, Nebîmize itâat ve bu emeğimiz mukabilinde sevap kazanmak için yaptık. Bundan dolayı insanlara meziyet iddiasında bulunmak ve dünyevî maksatlar peşinde olmak bize yaraşmaz. Şüphesiz Allah, bunlardan dolayı iyiliği bize tahsîs etmiştir; fakat Muhammed (s.a.s.) Kureyş'tendir ve bunda, onların herkesten çok hakları vardır. Onlar buna lâyıktırlar. Allah beni hiçbir zaman emîrlik için onlarla çekişenler arasında görmeyecektir. Allah'tan sakınınız ve onlara muhalefet edip emîrlik için onlarla çekişmeyiniz.,,

«Bunun üzerine Ebû Bekir, "İşte Ömer, işte Ebû Ubeyde! Hangisini isterseniz onlardan birine bey'at ediniz,, dedi. Onlar, "Allah'a and olsun ki, sen varken bu işi kabul edemeyiz; çünkü sen, Muhâcirlerin en üstünü (efdal) Mağarada bulunan iki kişiden biri ve namazda Resûlullah'ın halîfesisin ve namaz da Müslümanların en üstün ibâdetidir. Kim senin önüne geçip namaz kıldırabilir? Yahut sen varken bu işi kim üstlenebilir? Aç elini, bey'at edeceğiz,,

dediler. Her ikisi de ona bey'at etmek üzre yürüyünce, Beşîr b. Sa'd onların önüne geçip Ebû Bekir'e bey'at etti. Bunun üzerine el-Hubâb b. el-Munzir, ona bağırdı ve, "Ey Beşîr b. Sa'd, ata ve anana isyan ettin. Seni, yaptığın bu işi yapmaya sevkeden şey nedir? Amcanın oğlundan emîrliği mi kıskandın?,, dedi. O da cevaben, "Allah'a and olsun ki, beni senin söylediklerinden hiçbiri böyle davranmaya sevketmiş değildir; fakat Allah'ın onlara bağışlamış olduğu bir hak hususunda onlarla çekişmekten kaçındım,, dedi. Evsliler, Beşîr b. Sa'd'ın yaptıklarını ve Kureyşlilerin iddialarını ve Hazreclilerin Sa'd b. Ubâde'yi emîr yapmak istediklerini görünce, aralarında nakîblerden (Akabe bey'atına seçilen oniki sorumlu başkandan) biri olan Useyd b. Hudayr da olduğu halde, birbirlerine, "Hazrecliler bir defa sizin emîriniz olursa, bu fazîlet dâima onların ellerinde kalır ve size de bundan hiç pay ayırmazlar. Onun için kalkınız ve Ebû Bekir'e bey'at ediniz,, dediler ve kalkıp Ebû Bekir'e bey'at ettiler. Böylece Sa'd b. Ubâde ile Hazreclilerin üzerinde birleşmiş oldukları iş bozulmuş oldu.

«Hişâm dedi ki: Ebû Mıhnef, bana Ebû Bekir b. Muhammed el-Huzâ'î şunu söyledi der: Eslem Kabîlesi bütün topluluklarıyla gelerek Ebû Bekir'e bey'at etmeye başladılar. Sayıları o kadar çoktu ki, onlar geçerken sokaklar dar geldi. Bunun üzerine Ömer, "Ben Eslemlilerin bey'at etmek üzre geldiklerini gördüğümde, bu işin bittiğinden emîn oldum,, dedi.

«Hişâm, Ebû Mıhnef'ten, o da Abdullah b. Abdirrahman'dan şunu rivâyet eder: Halk her taraftan gelerek Ebû Bekir'e bey'at etmeye başladılar. Az kalsın Sa'd b. Ubâde'yi çiğniyeceklerdi. Bunun üzerine Sa'd'ın arkadaşlarından birkaçı, "Sa'd'a dikkat ediniz, çiğnemeyiniz,, dediler. Ömer de, "Onu öldürün! Allah onu öldürsün,, dedikten sonra, onun başına dikeldi ve "Seni, organlarını birbirinden ayırıncaya kadar çekmek isterdim,, deyince Sa'd, Ömer'in sakalından tuttu. Bunun üzerine Ömer, "Allah'a and olsun ki, sakalımdan bir kıl kopardığın takdirde, bu-

radan ağzında tek diş kalmadan dönersin,, dedi. Ebû Bekir ona, "Ey Ömer, acele etme; burada yumuşak hareket etmek gerekir,, deyince, Ömer Sa'd'ın yanından uzaklaştı. Sa'd, "Bilin ki, Allah'a and içerek söylüyorum, yerimden kalkacak kuvvetim olduğu takdirde, benim, Medîne'nin etrafında ve sokaklarında aslan gibi kükrediğimi görürdün ve sen de arkadaşların da korkarak bir yere sığınmak zorunda kalmış olurdunuz. Seni, kendine tâbi ettiğin halde değil, tâbi olduğun kavmin yanına gitmek zorunda bırakmış olurdum,, dedikten sonra yanındakilere, "Beni buradan götürünüz,, dedi. Onu evine götürdüler. Bir müddet öylece bırakıldı. Sonra ona biri gönderildi ve, "Halk ve kavmin bey'at etti, gel sen de bey'at et!,, dendi. O, buna, "Bilin ki, Allah'a and olsun, ok çantamdaki oklarla sizi vurmadan, oklarım tükenmeden, süngümün ucunu kana boyamadan, elimdeki kılıcımla sizi vurmadan ve ailemle kavmimden bana itâat edenlerin safında sizinle savaşmadan önce bey'at etmeyeceğim. Yine Allah'a and olsun ki, sizinle birlikte cinler ve insanlar da bir araya toplansalar, hâlimi Rabbime arzetmeden ve hesâbımı bildirmeden önce bey'at etmeyeceğim,, cevabını verdi. Bu durum Ebû Bekir'e iletildiğinde, Ömer, ona "Bey'at edinceye kadar peşini bırakma,, dedi. Beşîr b. Sa'd da şöyle dedi: "O inat etti ve bey'at etmeyi reddediyor. O kendisi ve kendisiyle birlikte oğulları, aileleri ve aşiretinden bir kısım öldürülmedikçe size bey'at edecek değildir. Onu kendi hâline bırakınız. O bir tek kişidir; onu kendi hâline bırakmak size zarar vermez,,. Beşir b. Sa'd'ın tavsiyelerinin samîmî olduğu görüldüğünden onu kendi hâline bıraktılar. Sa'd, onlarla birlikte beş vakit ve Cuma namazlarını kılmadığı gibi, onlarla hacca da gitmedi; hacda onlarla birlikte görünmedi. Ve Ebû Bekir ölünceye kadar da bu şekilde hareket etti.»

Ebû Mıhnef'in Sakîfe tasvîri burada bitiyor. Olayı hemen hemen aynı ifadelerle nakleden **el-İmâme ve's-Siyâse** müellifi —ki İbn Kuteybe (276/889)'ye nisbet olunur— bu rivâyeti Sa'd b. Ubâde'nin, Hz. Ömer halife olunca

Şam'a gittiği; orada öldüğü ve kimseye bey'at etmediği şeklinde tamamlar.[21] Mes'ûdî (346/957) ise, onun 15/636 yılında Şam'da öldüğünü yazar.[22]

Şimdi biz, olayın başına dönerek Ebû Mıhnef'in temas etmediği veya başka bir ifadeyle rivâyetindeki unsurları, diğer rivâyetlerle birarada ele alıp tabloyu tamamlamaya çalışalım.

Hz. Peygamber (s.a.s.), 11/632. yılda Rebîyülevvel ayının 12. Pazartesi günü öğle vakti vefat ettiği esnada,[23] Hz. Ebû Bekir, Medîne'nin doğusunda, şehre bir mil mesâfede bulunan S u n h'deki kendi evinde; Hz. Ömer ise şehirde, yâni Medîne'nin içinde idi.[24] Vefat haberi üzerine Hz. Ömer, şaşkınlığa düşer ve "ölüm,, haberine karşı çıkarak Hz. Peygamber'in ölmediğini, ölmeyeceğini, Hz. Mûsâ gibi Rabbinin yanına gittiğini, sonra dönüp geleceğini söyler ve hattâ "öldü,, diyenleri tehdîd eder.[25] O kadar ki, el-Abbas b. Abdilmuttalib ve el-Muğîre b. Şu'be'nin Hz. Peygamber'in vefat etmiş olduğu şeklindeki îkazlarına aldırmaksızın konuşmaya devam eder.[26] "Vefat,, haberini alan Hz. Ebû Bekir, şehire iner ve doğruca Hz. Peygamber'in na'şının bulunduğu Hz. Âîşe'nin odasına girer. Bu sırada Hz. Ömer Mescid'in önünde hâlâ konuşmaktadır. Hz. Ebû Bekir, onun konuşmasına aldırmaksızın Hz. Peygamber'in na'şının yanına girip çıktıktan sonra, Hz. Ömer'e susmasını söyler; ama o aldırmayıp devam edince, halka kendisi hitâp etmeye başlar ve Allah'a hamd ve senâdan sonra, "Ey insanlar! Kim Muhammed'e tapıyorsa, Muhammed ölmüştür. Kim ki Allah'a tapıyorsa, Allay Hayy'dir. O ölmez,, der ve "**Muhammed ancak bir Peygamberdir. Ondan önce de peygamberler geçmişti. Ölür veya öldürülürse geriye mi döneceksiniz? Geriye dönen, Allah'a hiçbir**

---

21) *el-İmâme ve's-Siyâse,* 1/12-17.
22) Mes'ûdî, 2/301.
23) Taberî, 1/1815 (Trk.: 2/2, 940-1).
24) Taberî, 1/1815 (Trk: 2/2, 941).
25) Taberî, 1/1815-16 (Trk: 2/2, 941-42); Yâkûbî, 2/105.
26) İbn Sa'd, 2/266-67, 269, 270, 271-72.

**zarar vermez. Allah şükredenlerin mükâfatını verecektir.,,**[27] âyetini okur. Saîd b. el-Museyyeb, Ebû Hureyre'nin bu konuşmasının tesîrini şöylece anlattığını nakleder: "Allah'a and olsun ki, Ebû Bekir bu âyeti okuyuncaya kadar dinleyenler, Allah'ın bu âyeti Resûlullah (s.a.s.)'a indirdiğini bilmez gibi bir hâlde idiler.,,[28] Hâsılı Hz. Ebû Bekir'in bu konuşmasıyla halk, Resûlullah (s.a.s.)'ın vefatının "kesin,, olduğuna inanır[29] ve böylece, içine düştükleri şaşkınlık ve kararsızlıktan kurtulmuş olur.

İbn Ebî'l-Hâdîd, Hz. Ömer'in Resûlullah'ın vefatını anladığı hâlde, i m â m e t konusunda bir fitne çıkmasından, Ensâr'ın veya diğerlerinin hüküm ve hükûmeti ele geçirmelerinden ve ayrıca r i d d e'den korkarak, Ebû Bekir gelinceye kadar böyle davrandığını söyler.[30] Buradaki "diğerleri,,, adları verilmeyen Hâşim Oğullarının tamamı, Hz. Ali ile Ensâr ve sahâbenin bir kısmıdır.[31]

İbn Ebi'l-Hadîd'in Hz. Ömer'in "vefat,, haberi üzerine gösterdiği tepkiyi bu şekilde değerlendirmesi, olayların akışı içinde belki "geçerli,, sayılabilir. Kaldı ki mevcut rivâyetler, her nekadar Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in vefat etmediğini söyleyen kimse olarak ismini açıkça bildiriyorlarsa da, yine aynı rivâyetlerde, Hz. Ebû Bekir'in konuşmasından sonra, yalnız Hz. Ömer değil, halkın (nâs) okunan âyeti "kapıştıklarını,, ve dolayısıyle tereddütten kurtulduklarını ifade ediyorlar. O sırada orada bulunan halkın, "canlarından çok sevdikleri,, bir ulu şahsın vefat haberi üzerine şaşkınlık ve tereddüde düşmeleri kadar tabiî bir davranış olamaz. Ayrıca vefat eden bu şahıs, kendisinden sonra bir başka peygamberin gelmeyeceği "Son Peygamber,, olursa, durum daha da farklı bir manzaraya bürünebilir.

---

27) 3. Âl-i İmrân, 144.
28) Taberî, 1/1816 (Trk. 2/2, 942); İbn Sa'd, 2/268.
29) İbn Sa'd, 2/268.
30) İbn Ebî'l-Hadîd, 1/151.
31) Gölpınarlı, 55-56.

Abdülbâkî Gölpınarlı, Hz. Ebû Bekir'in Ümmete hatırlattığı Âl-i İmrân sûresinin 144. âyetini, Hz. Ebû Bekir'den önce Abdullah ibn Ummi Mektum'un okuduğunu, ayrıca el-Muğîre b. Şu'be ve el-Abbas'ın Hz. Peygamber'in öldüğü yolunda sözler söylediklerini; ama Hz. Ömer'in bunlara aldırmayıp Hz. Ebû Bekir'in sözleriyle sâkinleştiğini söyleyerek, sanki onun hareketinin "sun'î ve belki de kasdî,, olduğu gibi bir anlayışı benimser görünmektedir.[32] Gölpınarlı'nın bu anlayışını bir an "doğru,, kabul edip Hz. Ömer'in hareketini "hüküm ve hükûmeti,, Ensâr ve diğerlerine, yâni Hz. Ali'ye kaptırmamak için bir "zaman kazanma,, şeklinde değerlendirecek olursak, karşımıza Şii görüş adına bir tenakuz çıkacaktır. Şöyle ki, eğer ortada imâmet'in daha Hz. Peygamber'in sağlığında Hz. Ali'ye vasiyet edilmiş olduğu gibi bir vâkıa sözkonusu ve bütün ashâbla birlikte Hz. Ömer de bunu biliyor ise, Hz. Ömer'in "zaman kazanma,, teşebbüsü boşuna olmak gerekir. Böyle bir vasiyet mevcut değil de, Hz. Ömer gerçekten "Ensâr'ın ve diğerlerinin,, İbn Ebî-Hadîd'in ileri sürdüğü gerekçelerle hükûmeti ele geçirmemelerini temin için böyle davrandı ise, ortada imâmet mevkiine göz koymuş üç zümre var demektir: Ensâr; Diğerleri (Hz. Ali ve Hâşim Oğulları) ve Hz. Ömer - Hz. Ebû Bekir ikilisi. Bu durumda da iktidar için, zümrelerarası bir yarıştan söz edilebilir. Her iki durumda da, Şiî dünyası, Kur'ân-ı Kerîm'in hedefleri ve mantığı içinde, kendi iddia ve inanışlarıyla mütenâkız bir durumdan pek kolay sıyrılamıyacak ve dolayısıyle Hz. Ömer'in davranışları hakkındaki yorumları, sağlam bir mantık zeminine istinad etmeyecek gibi görünmektedir.

Mezhepler ne şekilde değerlendirirlerse değerlendirsinler, Hz. Ebû Bekir'in konuşmasıyla orada bulunan ashâb, Hz. Peygamber'in vefatına kanaat getirdikten sonra, hiç

---

32) Gölpınarlı, 53, 54, 55. Gölpınarlı'nın eserinde el-Muğîre b. Şu'be, devamlı olarak "Muğîre b. Şa'be,, şeklinde yanlış okunmuş ve yazılmıştır.

vakit geçirmeksizin, geleneklerinin icâbına tevessül etmişler ve "başkan,, seçimi işine girişmişlerdir.

Nitekim Ensâr, daha ilk anda Sakîfetu Benî Sâide'de toplanarak Sa'd b. Ubâde'yi imâmet makamına geçirmenin hazırlıklarına başlar. Sa'd b. Ubâde'nin yukarıda Ebû Mıhnef'ten naklettiğimiz uzun hitâbesinden öyle anlaşılıyor ki, Ensâr bu işe daha Hz. Peygamber'in vefatından önce hazırlanıyordu; çünkü o, bu dînin ancak kendilerinin hizmetleriyle kökleştiğini, Resûlü ve ashâbını ancak onların koruduğunu söylüyor ve başkanlıkta yalnız kendilerinin hakkı olduğunu belirtiyordu.[33] Ayrıca el-Hubâb b. el-Munzir'in, Hz. Ebû Bekir ve arkadaşları toplantı yerine geldikten sonra yaptığı konuşmadaki, "... İçinizden bir emîr seçerek onları hâkimiyetiniz altına alınız; çünkü onlar, sizin gölgenizde ve yurdunuzdadırlar...,, şeklindeki ifadeleri, böyle bir tahmini doğrular mahiyettedir.

Ensâr'ın toplantısından haberdar olan Hz. Ömer, Ebû Mıhnef'in rivâyetine göre Hz. Peygamber (s.a.s.)'in na'şının bulunduğu eve gelir ve orada Hz. Ali ile birlikte Resûlullah'ın techîziyle meşgûl olan Hz. Ebû Bekir'i dışarı çağırır. Ebû Mıhnef'in rivâyetindeki bu kısım, diğer râvîlerce desteklenmemektedir. Bilinen ve galiba da kesin olan cihet, Hz. Ebû Bekir'in Resûlullah (s.a.s.)'ın techîziyle hiç ilgilenmediği ve bu iş için Hz. Ali ile teşrîk-i mesâide bulunmadığıdır. Kaynakların ittifakla verdikleri haberlere göre Resûlullah (s.a.s.)'ın techîz ve tekfîni, yakın akrabası —el-Abbas b. Abdilmuttalib, Ali b. Ebi Tâlib, Fazl b. el-Abbas, Kusem b. el-Abbas, Usâme b. Zeyd, Hz. Peygamber'in azadlı kölesi (**mevlâ**) Sâlih (bazı rivâyetlerde Şukrân)— tarafından yapılmıştı. Muhtemelen Ebû Mıhnef, ilk kaynağı olan Abdullah b. Abdirrahman el-Ensârî'nin Hz. Ebû Bekir'in Sunh'deki evinden Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefat ettiği eve gelişi ile Hz. Ömer'in onu Ensâr'ın toplantısı için çağırmasını birleştirmiş olmalıdır.

---

33) Ensâr'ın Sakîfe'deki tavırları, Ensâr'ı teşkil eden Evs ve Hazrec kabilelerinin davranışları v.s. hakkındaki Şîî görüş için bk.: *es-Sakîfe*, 74 v.d.

Hemen bütün ilk kaynaklar, bu arada İbn İshâk, İbn Hişâm, İbn Sa'd ve **el-İmâme ve's-Siyâse** müellifi, S a k î-f e'nin burada kaydedilen kısmını Ebû Mıhnef'in naklettiği şekilde anlatırlar. Olayı nakleden **el-İmâme ve's Siyâse** *müellifi*, olayın sonunu da baştaki teferruat ve tafsilât içinde kaydeder. Biraz sonra bunun üzerinde duracağız. Ancak daha önce, S a k î f e'nin buraya kadar nakledilen kısmında farklı bir rivâyeti benimseyen Şiî tarihçi Yâkû-bî'ye işaret edelim. S a k î f e'deki konuşma ve tartışmalar sırasında söz alan Ebû Ubeyde, Ensâr'a hitâben, "Bu dîne ilk yardım eden ve arka olan sizlersiniz; ilk bozan da siz olmayınız,, der. İşte Yâkûbî, Ebû Ubeyde'den sonra Ab-durrahman b. Avf'ın da söz aldığını ve, "Ey Ensâr topluluğu! Şüphesiz ki sizler fâziletlisiniz; ama içinizde Ebû Bekir, Ömer ve Ali gibi biri yoktur,, dediğini; bunun üzerine el-Munzir b. el-Erkam'ın kalkarak şöyle söylediğini yazar: "Bu sözünü ettiğin isimlerin üstünlüğünü inkâr etmiyoruz. Özellikle içlerinde biri var ki, eğer bu işi isteseydi, bu hususta hiç kimse onunla —yani Ali b. Ebî Tâlib— çekişmezdi,,.[34]

Ne var ki, şimdi nakledeceğimiz ve olayın Ebû Mıh-nef'in bıraktığı noktadan sonrasını tafsilâtlı bir şekilde tamamlayan **el-İmâme ve's-Siyâse**'nin rivâyetiyle Yâkûbî' nin rivâyeti arasında esaslı bir tenâkuz mevcuttur. En-sâr'ın bey'atından sonrası için, **el-İmâme ve's-Siyâse**'de şunlar nakledilir:[35]

«Ensâr'ın bey'atı sırasında Hâşim Oğulları Ali b. Ebî Tâlib'in yanında toplanmışlardı. Aralarında ez-Zubeyr b. el-Avvâm (r.a.) da vardı. Onun annesi Safiyye bint Abdil-muttalib idi ve kendini Hâşim Oğullarından sayıyordu. Ali (k.v.) diyordu ki: "ez--Zubeyr, oğulları ortaya çıkana kadar bizdendi; daha sonra oğulları onu bizden uzaklaştırdılar.,, Ümeyye Oğulları ise Sa'd ve Abdurrahman b. Avf'ın yanında toplanmışlardı. Hepsi de M e s c i d - i

---

34) Yâkûbî, 2/113-14; Gölpınarlı, 61.
35) *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/17-18.

Şerîf'de bulunuyorlardı. Halk Ebû Bekir'e bey'at ettikten sonra, Ebû Bekir ve Ebû Ubeyde onların yanına gelince, Ömer onlara, "Sizi neden böyle halka gibi toplanmış görüyorum? Kalkın ve Ebû Bekir'e bey'at edin. Ben ve Ensâr ona bey'at ettik,, dedi. Bunun üzerine Osman b. Affan ve Ümeyye Oğullarından yanında bulunanlar kalktılar ve bey'at ettiler. Sa'd ve Abdurrahman b. Avf ile Zuhre Oğullarından bu ikisinin yanında bulunanlar da bey'at ettiler. Ancak Ali ve el-Abbas b. Abdilmuttalib ile Hâşim Oğullarından bu ikisinin yanında bulunanlar, beraberinde ez-Zubeyr b. el-Avvâm da olduğu hâlde evlerine uzaklaştılar. Bunun üzerine Ömer, aralarında Useyyid b. Hudayr ve Seleme b. Eslem'in bulunduğu bir takımla onlara gitti. ez-Zubeyr b. el-Avvâm (r.a.) kılıçla çıktı. Ömer (r.a.), "Elinden kılıcını alınız,, dedi. Seleme b. Eslem onun üstüne atladı ve elinden kılıcını aldı ve vurdu. Onunla birlikte uzaklaştılar ve o da bey'at etti. Ayrıca Hâşim Oğulları da gittiler ve onlar da bey'at ettiler...»

Bu rivâyetteki Hâşim Oğulları bey'atı ile ilgili sözleri ele almadan önce, yukarıda sözünü ettiğimiz Yâkûbî'nin rivâyetindeki Abdurrahman b. Avf'ın konuşması, olayların akışına hemen de hiç uygun düşmemektedir; çünkü Yâkûbî dışında, kaynakların hiçbiri Abdurrahman b. Avf'ın böyle bir sözünden bahsetmemektedir. Maamafih Taberî'de İbn Humeyd'den gelen bir haberde, "Ensâr yahut Ensâr'ın bir kısmı, 'Biz ancak Ali'ye bey'at ederiz' dediler,, denmektedir.[36] Ancak kaynakların hemen hepsi de, sanki ağız birliği etmişçesine, o gün Sâkîfe'de bulunan Ensâr'ın Sa'd b. Ubâde dışında tamamının bey'at ettiğini bildirirler.[37] Öte yandan Yâkûbî'nin ve Taberî'deki İbn Humeyd'in rivâyetlerini bir an "gerçek,, saysak, o takdirde, mademki Ensâr Hz. Ali'yi halîfe seçmek hususunda bu derecede ısrarlı ve arzulu idiler, neden Sakîfe'den 200-300 metre

36) Taberî, 1/1818 (Trk 2/2, 944).
37) Yâkûbî, 2/114-16. Krş. *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/18 v.d; İbn Ebi'l-Hadîd, 1/96-s, v.d.

ilerdeki Mescid-i Nebevî'ye, Hz. Peygamber'in vefat ettikleri eve giderek onu bu "seçim,, işinden haberdar edip orada bulunmasını ve seçilmesini temin etmeyi düşünmediler? Bize göre bu soruya, mevcut bu iki rivâyete dayanarak mâkul ve müsbet bir cevap verilemez. Maamafih, Sakîfe'de bulunmayan bir kısım Ensâr gibi, bazı Muhâcirlerin de, belki gönülden, Hz. Ali'ye meylettikleri ve onun halifeliğini arzuladıkları ihtimâli de bu arada kaydedilebilir.

**el-İmâme ve's-Siyâse**'deki "Haşim Oğulları da gittiler ve onlar da bey'at ettiler,, ifadesi, olaylara ters düşmektedir. Şöyle ki, ilk gün Hz. Ebû Bekir'e bey'at işi tamamlandığı zaman, kaynaklar, Ensâr'dan Sa'd b. Ubâde ile Hz. Ali'nin yanında bulunanların Hz. Ebû Bekir'e bey'at etmediklerini açıkça bildirirler. Gerçi Taberî; Seyf b. Ömer, Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e bey'at edilmekte olduğunu duyunca, üzerinde bir entari ile giyinmeye bile lüzum görmeden hemen koşarak bey'at ettiğini söylerse de, onun, rivâyetleri fevkalâde "zayıf,, ve "gayr-ı mûtemed,, bir râvî olduğu hakkında ricâl âlimleri arasında tam bir ittifak vardır.

Sakîfe'de Hz. Ebû Bekir'e bey'at işi tamamlanınca, el-Berâ b. Âzib Hâşim Oğullarının yanına gelir ve Hz. Ebû Bekir'e bey'at işinin tamamlandığını bildirir. Bunun üzerine onların bir kısmı, "Biz Muhammed'e daha yakınken Müslümanlar böyle birşey yapmazlar,, derler. el-Abbas da, "Kâbe'nin Rabbine and olsun ki, bunu yaptılar bile,, der. Dışarı çıktıklarında da Kureyş hatiplerinden olan el-Fazl b. el-Abbas, Kureyş'e hitâben halifeliği hak etmediklerini; efendilerinin (Hz. Ali) bu işe onlardan daha lâyık olduğunu söyler. Sonra Utbe b. Ebî Leheb kalkarak, "Bu işin, Hâşim Oğullarından, sonra insanların îmân bakımından en ilki ve eskisi olanı, halkın Kur'ân ve Sünnetleri en iyi bileni ve insanların Nebî'ye en bağlı bulunanı... el-Hasan'ın babasından (Hz. Ali) kaçıp gideceğini hiç hesap edemedim,, şeklinde hitab eder. Bunun üzerine Hz. Ali, ona birini gönderir ve böyle davranmaktan meneder.

Böylece o gün Muhâcir ve Ensâr'dan bir topluluk Hz. Ebû Bekir'e bey'at etmez ve Ali b. Ebî Tâlib'e meylederler. Bunlar arasında şu isimler bulunmaktadır: el-Abbas b. Abdilmuttalib, el-Fazl b. el-Abbas, ez-Zubeyr b. el-Avvâm, Hâlid b. Saîd, el-Mikdâd b. Amr, Selmân el-Fârisî, Ebû Zerri'l-Ğıfârî, Ammâr b. Yâsir, el-Berâ' b. Âzib, Ubeyy b. Ka'b, Huzeyfe b. el-Yemân. Ancak bu şahıslar, Hz. Ali hariç, ertesi günü Mescid'de yapılan umûmî bey'at esnasında Hz. Ebû Bekir'e bey'at ederler.

Hz. Ebû Bekir, Hâşim Oğullarının bey'atını sağlamak için, yanında Hz. Ömer, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ve el Muğîre b. Şu'be olduğu hâlde el-Abbas b. Abdilmuttalib'e giderler ve fakat bir sonuç elde edemezler.

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Ensâr ve Muhâcirlerden bir grubun Hz. Ali ile birlikte Hz. Fâtıma'nın evinde olduklarını öğrenince, Hz. Ömer yanında birkaç kişiyle oraya gider ve içeridekileri dışarı çağırır. Hiç kimse çıkmayınca, evi içeridekilerle birlikte yakacağını söyler. Kendisine içeride Hz. Fâtıma'nın da bulunduğunu söyleyenlere aldırmaz. Hz. Fâtıma bağırarak yardım ister. Bunun üzerine Hz. Ali dışarı çıkarak onlarla birlikte Hz. Ebû Bekir'in yanına gider. Ondan bey'at etmesini isterlerse de o, "Benim bu işteki hakkım sizinkinden fazladır. Siz bu makamı Ensâr'dan aldınız ve onlara Resûlullah (s.a.s.)'a yakınlığı delîl getirdiniz ve biz Ehl-i Beyt'ten zorla aldınız... Muhammed (s.a.s.) sizden olduğu için, bu işe onlardan (Ensâr) daha yakın olduğunuzu söylemiştiniz. Ben de sizlere, sizin Ensâr'a karşı sürdüğünüz delilleri ileri sürüyorum; Biz Resûlullah'a hayatında da ölümünde de en yakınız...,, der. Bunun üzerine Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh Hz. Ali'ye, "Ey Amcamın oğlu! Sen daha gençsin. Bunlar kavminin yaşlılarıdır. Senin onlarınki kadar tecrüben yoktur ve işleri onlar kadar bilemezsin. Ebû Bekir bu iş için senden daha kuvvetli, daha dayanıklıdır ve bu işi daha iyi bilir. Onun için bu işi Ebû Bekir'e teslim et; çünkü sen yaşarsan ve ömrün kalırsa, bu işe fazlın ve dînin, ilmin ve anlayışın,

soyun ve yakınlığınla elbette daha müstehak ve lâyıksın,, der. Hz. Ali de cevaben, kendilerinin Ehl-i Beyt olduğu için bu işte en çok hakkı olan kimseler olduklarını söyler ve bey'at etmeden ayrılır.[38]

Bu arada, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in hastalığından önce vergi toplamak üzre dışarıya gönderdiği Ebû Sufyân, Hz. Peygamber (s.a.s.) vefat edince Medîne'ye döner. Hz. Ebû Bekir'e bey'at edildiğini öğrenince Hz. Ali'ye gelir ve halifeliği Kureyş'in küçük bir koluna mensub Hz. Ebû Bekir'e bırakmanın bir zillet olduğunu; isterse bu işi zorla da olsa onun lehine çevirebileceğini ve Hz. Muhammed (s.a.s.)'in yerine geçmenin Abd-u Menaf'ın hakkı olduğunu söyleyerek ona bey'at etmek ister. Ancak Hz. Ali, "Ben aslâ bunun peşinde olmadım; bu, Müslümanların işidir,, şeklinde sert bir cevap vermekle kalmaz,[39] onu, "Sen uzun müddet İslâmiyete ve Müslümanlara düşmanlık gösterdin; fakat bu hareketinle İslâmiyete zarar veremedin. Şimdi bu sözlerini ancak Müslümanlar arasında fitne yaratmak maksadıyla söylüyorsun. Biz Ebû Bekir'i halîfeliğe lâyık bulduk,, diyerek azarlar ve kovar.

Böylece Hz. Ali'nin yakınları ertesi gün umûmî bey'at sırasında Hz. Ebû Bekir'e bey'at ederlerse de, Hz. Ali ne ilk gün ne de ertesi gün bey'at eder.[40] Daha sonra Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma ile amcası el-Abbas, Resûlullah (s.a.s.)'ın bıraktığı mîras malını istemek üzre Hz. Ebû Bekir'in yanına gelirler. Taberî'nin Urve yoluyla Hz. Âişe'den rivâyet ettiği bu olay şu şekilde cereyan etmiştir:[41]

"Fâtıma ile el-Abbas, Resûlullah (s.a.s.)'ın bıraktığı mîras malını istemek üzre Ebû Bekir'e geldiler. Onlar,

---

38) *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/18-19.
39) Belâzurî, 1/142 a; İbn Ebî'l Hadîd, 1/96 ş.
40) Taberi, 1/1827 v.d. (Trk. 3/14-15); İbn Ebî'l-Hadîd, 1/152, 154.
41) Taberî, 1/1825 (Trk 3/12). Krş. *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/20.

onun Fedek'teki[42] arâzisinden hissesini istiyorlardı. Ebû Bekir, onlara Resûlullah'ın şöyle söylediğini işittim, dedi: Bizler mîras bırakmayız; bıraktıklarımız sadakadır. Muhammed'in ailesi (**Âl-i Muhammed**) bu maldan geçinecek kadar alırlar.[43] Allah'a and olsun ki, ben ancak Resûlullah'ın yaptığını gördüğüm şeyi yaparım. Bunun üzerine Fâtıma ona darıldı ve ölünceye kadar da Ebû Bekir'le konuşmadı.,,

Kaynakların ittifakla verdikleri bilgilere göre Hz. Fâtıma, gerçekten Hz. Ebû Bekir'le bir daha konuşmamıştır. Zaten o, Resûlullah (s.a.s.)'ın vefatından altı ay sonra vefat etmiştir.

Hz. Ali, Hz. Fâtıma'nın vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'e haber göndererek yanına çağırır. Taberî ve **el-İmame ve's-Siyâse** müellifi, bu olayı şöylece rivâyet ederler:[44]

«Ebû Bekir, Ali'nin yanına geldi. Hâşim Oğulları Ali'nin yanında toplanmışlardı. Ali ayağa kalkarak lâyık olduğu şekilde Allah'a hamd ve senâda bulunduktan sonra şöyle dedi: "Ey Ebû Bekir! Bizim sana bey'at etmeyişimiz, senin fazîletini inkâr ettiğimizden ve Allah'ın sana ihsan ettiği

---

42) *Fedek*, Medîne'nin kuzeyinde küçük bir Yahudi köyü idi. Hayber Vak'ası'nda burası Hz. Peygamber'e geçmişti. Onun hayatı boyunca âilesinin ve Hâşim Oğullarından muhtac olanların ihtiyaçları için bir gelir olmuştu. Bk. *Mu'cem* 6/342-45. Hz. Ebû Bekir tarafından Hz. Fâtıma'ya verilmesi reddedilen Fedek, Hz. Ömer tarafından Hz. Ali'ye verilmiş; Hz. Osman hurmalığı Nervan'a bağışlamıştır. Muâviye, Hz. Hasan'ın ölümünden sonra araziyi üçe ayırmış; bir bölümünü Hz. Osman'ın oğluna, bir bölümünü de oğlu Yezîd'e vermişti. Halîfe Ömer b. Abdilazîz, Fâtıma oğullarına geri vermiştir. Saffâh ise Abdullah b. el-Hasan'a vermiş; el-Mansûr ise onlardan almıştır. Oğlu Mehdî yine Fâtıma evlâdına vermiş; onun oğlu Mûsâ ve kardeşi, Fedek'i temellük etmişlerdir. Me'mûn yine Fâtıma oğullarına teslîm etmiş; el-Mutevekkil de araziyi zaptettirmiştir. (Bk. Gölpınarlı 67-68).

43) İbn Mâce, 1/81.

44) Taberî, 1/1826-27 (Trk. 3/13-14); *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/20-22.

hayrı kıskandığımızdan değildir. Biz bu vazifenin bizim hakkımız olduğunu ve sizin bunu keyfî bir şekilde ve baskı yoluyla elimizden aldığınızı düşünüyorduk.,, Sonra Resûlullah (s.a.s.) ile akrabalığını, kendilerinin hak ve hukuklarını uzun uzadıya anlattığında, Ebû Bekir ağladı. Ali sözüne son verince Ebû Bekir, şahâdet getirdi ve lâyık olduğu şekilde Allah'a hamd ve senâdan sonra şöyle dedi: "Allah'a and olsun ki, senin Resûlullah'a olan yakınlığın benim için kendi asıl ve soyumdan daha sevgilidir. Allah'a and olsun ki, bizimle sizin aranızda olan mal meselesinde, hayırdan başka birşey kastetmedim. Ancak ben Resûlullah'ın "Biz peygamberler mîras bırakmayız; bıraktıklarımız sadakadır. Muhammed'in ailesi bu mal ve mülklerden geçimlerini sağlarlar,, dediğini işittim. Allah'ın Resûlü Muhammed'in yaptıklarını yapmamaktan Allah'a sığınırım. O ne yaptı ise, ben de o işi yapacağım inşâllah,, diyerek sözlerini bitirdi. Sonra Ali "Yarın sana bey'at edeceğim,, dedi. Ebû Bekir ertesi günü öğle namazını kıldırdıktan sonra, cemâata dönerek Ali'nin ileri sürdüğü özürlerden bir kısmını anlattı. Sonra Ali kalktı ve Ebû Bekir'in hak ve hukukunun büyüklüğünü, meziyet, fazîlet ve hizmetlerini anlattıktan sonra Ebû Bekir'in yanına gidip ona bey'at etti. Bunun üzerine halk Ali'ye gelerek, "İsabet ettin; iyi yaptın,, dediler.»

İbn Ebî'l-Hadîd, Hz. Ali'nin bey'atı ile ilgili olarak Hz. Ebû Bekir'in, "Şüphesiz bana yapılan bey'at Allah'ın bizi şerrinden koruduğu bir ayak sürçmesi, bir oldu bittidir.[45] O gün bir fitneden korkmuştum. Allah'a and olsun ki, hiçbir zaman onu arzu edip üstüne düşmedim...,, dediğini; Ali ile ez-Zubeyr'in de buna cevaben şöyle söylediklerini nakleder:[46] "Biz yalnızca bizimle meşveret edilmemesine sinirlendik. Yoksa biz, Ebû Bekir'in bu işe insanların en lâyığı olduğunu görüyoruz; çünkü o, M a ğ a r a arkadaşıdır ve

45) Krş, İbn Hişâm 4/657, 658.
46) İbn Ebî'l-Hadîd, 1/154-55.

onun tecrübesini de biliyoruz.„ el-Muhibbu't-Taberî de aynı görüşü paylaşır.[47]

Böylece Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e bey'atı ile Ümmetin bütünlüğü sağlanmış olur. Ancak Hz. Ali'nin de bey'atıyla kapanmış görünen hilâfet meselesine esas teşkil eden Sakîfetu Benî Sâide toplantısındaki müzakerelerden, Mezhepler Tarihi açısından çıkarılabilecek bazı önemli sonuçlar vardır. Bunlar şöylece sıralanabilir:

1) Bir kere bu toplantıda, Ensâr ve Muhâcirler arasında Hz. Peygamber'e halîfe olacak şahıs araştırılırken, hiç kimse Resûlullah'tan naklen tek hadîs rivâyet etmemiştir.[48] Hilâfet makamına kimin geçeceğine dair delîl arandığı ve buna şiddetle ihtiyaç duyulduğu bir anda, bir nass veya işâretin bulunmaması,[49] bu konuda Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Ensâr ve Muhâcirler tarafından bilinen bir hadîsinin mevcut olmadığına delâlet eder. Bu durumda "İmamlar Kureyşten olur„[50] hadîsine, mezhep taraftarlığı veya kabîle asabiyeti ve kavmiyetçilik anlayışı ile rivâyet edilmiş bir sözdür, demek hiç de isabetsiz sayılmaz.[51]

2) Bu târihî toplantıda Ensâr ile Muhâcirlerin üzerinde birleştikleri hususlar şunlardır:

---

47) *er-Riyâdu'n-Nâdıra,* 1/169, 172.

48) Gerçi Eş'arî (*Makalât,* 2), Hz. Ebû Bekir'in "İmâmet Kureyştendir„ hadîsini delil olarak zikrettiğini söylüyorsa da, ilk devir tarihlerinin hiçbirinde buna dâir bir tek kayıt yoktur.

49) Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Peygamber'in sağlığında Müslümanların namazlarını kıldırmak üzre imam tâyin edilişine takılarak, bunun Ebû Bekir'in halîfeliğine işaret olduğunu söyleyenler bulunmuştur. Bk.: Ömer Rıza Doğrul, ***İslâm Târihi*** (İstanbul 1935), 10/55 v.d.

50) İbn Hanbel, 3/129, 183; 4/421.

51) Bu hadisin "sıhhati„ hakkında bk.: Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği„ ***İlâhiyat Fakültesi Dergisi*** (Ankara 1978), 23/121-213.

a) Çıkışı ve yayılışı sırasında İslâmiyete malı ve canıyla hizmet;

b) İslâmiyeti kabul edişteki kıdem;

c) Riyâsetin, Câhiliye devrinden itibaren Kureyş'e ait oluşu; Nübüvvetin onların içinden çıkışı ve böylece Arapların "emîrlik„i yalnızca Kureyş'e mahsus bilmeleri;

d) Resûlullah (s.a.s.)'a yakınlık, tecrübe ve aynı kabîleden oluş.

Diğer taraftan daha Câhiliye devri Araplarında "... emîr, hem pâdişah, hem kadı, hem mâliye nâzırı, hem asker kumandanı, hem herşeydir. Şu kadar ki, zamân-ı câhiliyette emâret, kabîle içinde en ziyade akıllı, en çok sâhib-i hüsn-i idâre ve dehâ zevâta tevdî olunurdu. Burada tarafgirlik şayân-ı tecvîz görülmezdi. Bir kabîlede aynı evsafda müteaddit eşhâs bulunursa, en ziyâde ihtiyar ve sâhib-i câh olan tercih olunurdu... Mekke-i Mükerreme ahâlisine gelince; bunlar öyle olmayıp şehirli idiler. Aralarında riyâset, Kâbe-i Muazzama'nın hâdim ve perdedârına mahsus idi. Bu hizmet bilâhare Kureyş'e intikâl edince, her şeyde hâkimiyet dahî Kureyş'e geçmiştir.„[52] Ayrıca fiilî otorite ve reislik kapasitesi de bu seçimde önemli rol oynamakta idi.[53] Kaldı ki "o devrin müslüman Arapları, henüz kabîle vâkıasını yokmuş farzedecek seviyeye erişmiş değillerdi. Tabîatiyle Medine'li akalliyeti başta görmeye ekseriyetin tahammülü yoktu.„[54]

Görülüyor ki, Hz. Ebû Bekir'in halîfe seçilişinde herhangi bir n a s s veya i ş â r e t değil, doğrudan doğruya gelişmekte olan İslâm devletinin savunma ve yayılmasını gerçekleştirebilecek, birliği ve düzenini koruyabilecek kaabiliyette oluşu, Kureyş'li olmak hasebiyle neseb, yaşlılık ve tecrübe bakımından etrafında saygı uyandırışı, Müslüman olmaktaki kıdemi ve Resûlullah (s.a.s.)'ın en yakın arkadaşı oluşu gibi vasıflar rol oynamıştır.

---

52) Corci Zeydân, 1/18-19.
53) Donaldson, 66-67.
54) Hatiboğlu, 161.

Ashâb da hilâfet konusunda, tartışmalar boyunca Resûlullah (s.a.s.)'dan bir delîl veya işâret arama yoluna gitmemiş ve Hz. Peygamber'in bu işi Müslümanların meşveretine bıraktığı anlayışında toplanmışlardır.

Hz. Ali'nin önderliğindeki Ehl-i Beyt'in ve onlara yakın olanların hilâfet konusunda farklı bir anlayışa sâhib olduklarını, yine yukarıda uzunca nakledilen rivâyetlerden anlaşılmaktadır. Ancak mezkûr rivâyetler dikkatle tâkib edildiğinde görülecektir ki, ne bizzat Hz. Ali ne de onun adına konuşanlar, bu meselede bir n a s s zikretmişlerdir. Onların da dayandıkları husus, Ensâr ve Muhâcirlerin konuşmalarındaki deliller istikametinde olup Resûlullah (s.a.s.)'ın en yakın akrabası oluş, ilim ve fazîlet bakımından önde bulunuş ve benzeri meziyetlerdir. Yoksa ortada Şia'nın iddia ettiği gibi, Hz. Ali adına bir v a s i y e t sözkonusu değildir.

Maamafih Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e bey'atını, İslâmiyetin geleceği düşünülerek kötü sonucu engellemek için yapılmış olduğu şeklinde anlayan[55] ve hattâ bu işin zorla ve mecbûr oldukları için yapıldığını söyleyen[56] yazarlar bulunduğu gibi; bu bey'atın i m â m e t'ten ayrı olarak yalnızca dünyevî hükme delâlet eden h i l â f e t için olduğunu, yoksa Hz. Ali'nin i m â m e t ve v e l â y e t'i kendi nefsinde ve soyunda topladığını; çünkü onun özel bir hak ve dinî bir esas olduğu... yolunda açıklayan Şiî yazarlar da vardır.[57]

Bu arada hemen pekçok Şiî yazarca benimsenen, bu bey'atın bir t a k ı y y e olduğu şeklindeki, bizim Hz. Ali adına bir bühtan olarak değerlendirdiğimiz, müdâfaası fevkalâde zor görüşü de bu arada hatırlatmak icâbeder.

Ancak durum ne şekilde değerlendirilirse değerlendirilsin, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefatından sonra cereyan eden tartışmalar sonunda Hz. Ebû Bekir, K u r ' â n - ı

---

55) Mûsevî, 81; Gölpınarlı, 69-70.
56) *Hulefâu'r-Resûl*, 45; el-Mûsevî, 76.
57) *Târîhu'l-Aleviyyîn*, 16-17.

K e r î m ve S ü n n e t - i N e b e v i y e 'nin hedefleri istikametinde meşverete dayalı olarak halîfe seçilmiş ve onun halîfeliği, hiç bey'at etmeyen Sa'd b. Ubâde dışında, altı ay sonra Hz. Ali'nin de bey'atıyla Ümmetin tasvîb ve kabûlüne mazhar olmuştur. Gerek hilâfet tartışmalarının yapıldığı S a k î f e toplantısında, gerek daha sonra Hz. Ali'nin bey'atı esnasındaki konuşmalarda, Hz. Ali'nin bizzat Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından i m a m ve h a l î f e olarak tâyin edildiği yolundaki muahhar Şiî iddiaları hiç sözkonusu edilmemiştir.

## 2. İLK ÜÇ HALÎFE DEVRİ

Ümmetin icmâ'ı veya başka bir ifadeyle seçim'le işbaşına geldikleri için, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifelikleri Şia'ya göre bâtıldır.[1] Ancak gerek Muhâcirler ve Ensâr'ın, gerek Hâşim Oğulları ve bu arada Hz. Ali'nin, özellikle Şeyheyn denen Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halifeliklerinden hoşnut olmadıklarını gösterecek herhangi bir kayda rastlayamıyoruz. Aksine Hz. Ali, hem Hz. Ebû Bekir, hem de Hz. Ömer devrinde onların en yakın müşâviri ve müftileri olmuştur.[2] Ayrıca Hz. Ali'nin, kızı Ummu Kulsûm'ü Hz. Ömer'le evlendirişi hatırlanacak olursa[3], Hz. Ali ile Hz. Ömer arasında herhangi bir anlaşmazlığın mevcudiyetinden değil, tam aksine yakınlık ve hattâ akrabalıktan söz edilmelidir. Diğer taraftan ilk iki halife döneminde, Müslümanlar arasında itikâdî yönden herhangi bir ihtilâfın çıktığına da şâhit olmuyoruz.

Hz. Ebû Bekir'in iki yıllık hilâfeti, çevrede başgösteren *dinden dönme* (r i d d e) *olaylarının kararlı* bir şekilde bastırılması, Irak ve Suriye fetihlerine girişilmesi ile geçmişti. Hz. Ebû Bekir'in 13/634 yılında vefatıyla neticelenen hastalığı sırasındaki vasiyeti üzerine ümmet, halîfeliğe Hz. Ömer'i getirmiştir.

---

1) Krş.: *el-Mesâbih*, 100 vd.; *Hulefâu'r-Resûl*, 33 vd., 47 vd.
2) İbn Sa'd, 2/350 vd.
3) İbn Sa'd, 8/463 vd.

Burada bir hususa kısaca temas etmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Şiî müelliflerin bir çoğu, Hz. Peygamber'in hasta iken yazdırmak istediği vasiyetnâmenin yazdırılmadığını; Hz. Ebû Bekir'in ise baygın iken yazdırdığı vasiyetnâmenin bir emr telâkki edilerek tereddütsüz yerine getirildiğini ifade etmek suretiyle, Hz. Ömer'in bey'atı üzerinde bir tereddüt uyandırmak gayretine düşmüş gibi görünmektedirler.[4]

Esasen Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer'i Ümmet'e vasiyet edişiyle ilgili Hz. Osman'a yazdırılan vasiyetnâme, kesinlikle bir "oldu-bitti,, , yahut da Hz. Ebû Bekir "baygınken,, yazılmış bir emirnâme değildir. Şöyle ki, el-Vâkıdî (207/822)'nin rivâyetine göre[5] Hz. Ebû Bekir, hastalığı ağırlaşınca Abdurrahman b. Avf, Osman b. Affân, Saîd b. Zeyd, Useyd b. el-Hudayr ile Muhâcir ve Ensâr'dan birçok sahâbeye Hz. Ömer hakkındaki kanaatlerini sorar. Hepsi de ondan sitâyişle söz ederek, bu işi ondan daha iyi yapacak birinin bulunmadığı hususunda birleşirler. Maamafih bu arada bir kısım ashab, Hz. Ebû Bekir'e, "Sertliğini bildiğin halde Ömer'i üzerimize halîfe tâyin edişini sorduğu takdirde Rabbine ne cevap vereceksin?,, dediklerinde O, "Beni Allah'la mı korkutuyorsunuz? Ey Allahım! Onlara Senin kullarının en hayırlısını halîfe bıraktım, derim,, şeklinde cevap verir. Sonra Osman b. Affân'ı çağırarak, Hz. Ömer'i halîfe tâyin ettiğini ve halkın onu dinleyip itâat etmesini; bununla ancak hayrı düşündüğünü bildiren vasiyetnâmesini yazdırır ve altını mühürler. Daha sonra elini kaldırarak, "Ey Allahım, bununla onların düzenliğinden başka birşey istemedim ve fitneye düşmelerinden korktum... Üzerlerine en hayırlılarını, en kuvvetlilerini ve onları doğru yola götürmekte en çalışkan ve hırslı olanını tâyin ettim...,, der.

---

4) Meselâ bk.: Gölpınarlı, 51-2.

5) Suyûtî, 82-3; İbn Sa'd, 3/199-200; Taberî, 1/2137 vd. Ayr. krş.: *Târîhu'l-İslâm*, 1/211-2.

Bu arada İbn Asâkir, Yesâr b. Hamza'dan naklen Hz. Ebû Bekir'in halka, "Size birini bırakıyorum, râzı mısınız?„ diye sorduğunu, onların da "Râzıyız„ cevabını verdiklerini; bunun üzerine ayağa kalkan Hz. Ali'nin, "Ömer'den başkasına râzı olmayız„ deyince, onun da, "O, Ömer'dir„ dediğini rivâyet eder.[6]

Görülüyor ki Hz. Ebû Bekir'in vasiyeti, yalnızca Ümmet'in r i d d e olaylarıyla yeniden canlanmak istîdadı gösteren karışıklığını bertaraf edip birlik ve bütünlüğü sağlayacak birine olan ihtiyacın ifâdesidir ve o günkü İslâm cemiyetinin şartları muvacehesinde etraflıca düşünülmüş isâbetli bir kararın tezâhürüdür. Kaldı ki bu vasiyet, eğer halifeliğe namzet gösterilen şahıs Ümmet'in çoğunluğunca istenilmeyen biri olsaydı, kesinlikle bağlayıcı da olamazdı. Nitekim Hz. Ömer'in adaylığı sözkonusu olunca, onun şiddetinden şikâyetle karşı çıkanlar bulunmuşsa da, bunlar meseleyi, onun bu makama lâyık olmayışını değil de, yalnızca Ümmet'i sert bir idareye tâbi tutma ihtimâlini ileri sürmüşlerdir. Diğer taraftan Hz. Ömer'e bey'at etmeyen tek kişi çıkmamış ve Hz. Ömer de âdil ve gerçekten İslâm'ın şânını yücelten emsâlsiz bir idârenin mümtaz mümessili olmuştur.

Hz. Ömer'in on yıldan biraz fazla süren halîfeliği, İslâm Dünyası'nın her bakımdan gelişme ve genişleme dönemi olmuştur. Selefinin iki yıllık halîfeliğinde olduğu gibi, onun halîfeliği sırasında da, Müslümanlar arasında itikâdî yönden herhangi bir ihtilâfın varlığına rastlanmamaktadır.

Hz. Ömer, 23/644 yılında azatlı bir köle tarafından hançerlenince, vefatından önce, halîfelik için kimseyi aday göstermeyerek, halife seçimi işini bir şûrâya havale etmiştir. Sağlıklarında cennetle müjdelenen on kişinin (A ş e - r e - i M ü b e ş ş e r e) sağ kalanları ile Hz. Ömer'in kendi

---

6) Suyûtî, 83.

oğlu Abdullah'dan meydana gelen şûrâ,[7] uzun müzakerelerden sonra Osman b. Affân'ın başa geçmesine karar vermiştir. Seçimde dikkat edilen husus, Allah'ın Kitâbına, Resûlünün Sünnetine uymak ve kendisinden önceki iki halîfenin yolundan gitme şartıdır.[8] Bu şartlara Hz. Ali, "Gücümün ve bilgimin yettiği kadar,,[9] cevabını verirken, Hz. Osman, "Evet,, cevabını verince, şûrâ Hz. Osman'ı tercih etmiştir.

Hz. Osman'ın seçilişinde, bu tereddütsüz verilmiş "evet,, cevabı kadar, yaşının büyüklüğü, yaradılışının yumuşaklığı rol oynamıştır, denebilir.[10]

Maamafih Gölpınarlı, "Abdurrahman'ın zevcesi, ana tarafından Osman'ın kızkardeşiydi. Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdurrahman'ın amcasının oğluydu. Her ikisi de Zühreoğullarındandı; anası, Abdü'ş-Şems oğlu Ümeyye'nin oğlu Sufyân'ın kızıydı; Ali, savaşlarda bu boydan olanları öldürmüştü. Talha, Teym boyundandı; bu boyla Hâşimoğullarının arası açıktı. Zûbeyr, Ali'ye taraftardı; fakat bu şûrâya girişi, kendisinde halîfelik sevdâsı uyandırmıştı; nitekim sonra Ali zamanında oğluna uyup isyânı da bunu meydana çıkardı. Görülüyor ki bu şûrâ'da da soy-boy gayreti, hırs ve istek hâkimdir,, diyerek,[11] meseleyi doğrudan bir Arap iç siyâset çekişmesinin tezâhürü olarak değerlendirmektedir.

Elimizdeki vesîkalar, sözkonusu şahısların Gölpınarlı tarafından belirtilen akrabalık münasebetlerini teyid et-

---

7) Şûrâ, Aşere-i Mübeşşere'den Abdurrahman b. Avf (31/651), Osman b. Affan (35/655), Ali b. Ebî Tâlib (40/660), Zubeyr b. el-Avvâm (36/656), Talha b. Ubeydullah (36/656) ve Sa'd b. Ebî Vakkas (55/674)'dan ibaretti. Hz. Ömer'in oğlu Abdullah ise şûrânın seçime iştirak edecek bir üyesi sıfatıyla değil, bir müşâvir olarak bulunuyordu. Bk.: Taberî, 1/2276-97; İbn Ebî'l Hadîd, 1/91-6; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/29.

8) el-Kalhâtî, 85 b.; Yâkûbî, 2/152.

9) Taberî, 1/2786.

10) Krş.: *el-'Ikdu'l-Ferîd*, 4/303.

11) Gölpınarlı, 75.

mekle birlikte, bu soy yakınlığının şûrâ'nın kararına ne derecede tesir ettiğine dair herhangi bir açıklama veya ipucu getirmediği için, Gölpınarlı'nın bu yorumunu kabul veya red hususu ortadadır. Ancak, Ashabın ve Müslümanların, şiddeti dolayısıyle[12] ve halkın da, İslâmiyetin çıkışı sırasında yapılan harplerde birçok Müslümanın müşrik akrabasını öldürmüş olması sebebiyle hâlâ içlerinde yatan intikam ve kin duygusuyla Hz. Ali'ye rağbet etmedikleri ihtimâlini de gözden uzak tutmamak gerekir.[13] Bu arada Hz. Ali'nin Hz. Osman'a göre çok genç oluşu, Arap siyâset geleneği hatırlanacak olursa, seçimde onun lehine bir teveccüh olarak tezâhür etmemiş olabilir.

Şûrâ'nın kararı ile, Mikdad b. el-Esved gibi şeklen bey'at edenler[14] dışında genel bey'ata mazhar olan Hz. Osman'ın hilâfeti, tarihte genel olarak ikiye ayrılır.[15] O kadar ki, bunlardan birinci devre (24-29/644-49) "iyi idare,, , ikinci altı yıllık devre (30-35/650-5) de "gayr-i meşrûluk ve karışıklık,, ile tavsîf edilir. Bu türlü bir ayırma, isyanların ve karışıklıkların ikinci devrede başlamış olması tesir etmiş görünüyor. Aslında bu devredeki karışıklıkların sebeplerini daha öncelerde aramak ve ona göre bir hükme gitmek gerekir; çünkü seçimi "sahîh,, olan[16] Hz. Osman devrindeki karışıklıklarda, onun dînî anlamda "gayr-i meşrû,, idaresinden sözetmek haksızlık ise de, Hâşim ve Ümeyye oğulları arasındaki rekabet ve ayrılıkların önemli rolü olduğu üzerinde durulabilir.[17] Öteyandan bu devirde doğan karışıklıklar ve soylar arasındaki çekişmelerin tezâ-

---

12) Çelebi, 1/322.
13) Ebû Zehra, 66.
14) Ebû Zehra, 40. Mikdad b. el-Esved, ikinci Habeş muhâcirlerindendir. Bedr'de bulunmuştu. 70 yaşında Medine'de vefat etmiştir.
15) Kalhâtî, 85 a - 86 a; Ebû Zehra, 40; Vida, 430.
16) Nesefî, 233 b.
17) İki soyun çekişmeleri hakkında çeşitli örnekler için bk.: Makrizî, *en-Nizâ ve't-Tehâsum fî-mâ Beyne Benî Umeyyete ve Benî Hâşim*, Mısır 1937.

hürleri, daha sonraları, araştırma konumuz olan Şia'nın doğuş ve gelişmesinde küçümsenemiyecek tesirler icrâ etmiş olduğundan, Hz. Osman devri olayları biraz genişçe ele alınacaktır.

Cömertliği, zenginliği, yumuşak huyluluğu, tevâzuu ve hayâsı ile tanınmış Hz. Osman'ın,[18] devrinde ortaya çıkan karışıklıklarda selefi Hz. Ömer kadar dirâyetli olamayışı[19] ve bilhassa selefinin icraatının aksine Kureyş'in ileri gelenlerini her hususta serbest bırakışı ve izinsiz dışarıya çıkmalarına aldırmayışı,[20] bize göre fitnenin çıkışındaki âmillerin başlıcalarından biri olarak görünmektedir.

Bu arada hoşnutsuzluğun diğer âmilleri nelerdi ve Hz. Osman'ın bunlardaki tavrı ne olmuştu? Bu hususta Philip Hitti,[21] Osman aleyhine kıyam "K û f e 'de Ali taraftarları arasında başladı ve bilhassa M ı s ı r'da taraftar kazandı,, derken, Wellhausen[22] de hemen hemen aynı görüşü paylaşmaktadır. G. Levi Della Vida[23] ise, meseleye "iktîsadî buhrandan en çok muzdarip bulunan,, I r a k 'daki isyankâr grupların hareketi gözüyle bakmaktadır. Bu sonuncu değerlendirmede bir hakîkat payı bulunmaktadır. Şöyle ki, Hz. Ömer'in tesis ettiği d i v â n sistemi, askerlerin gelirleri için savaş ganimetlerinin daima artmasını gerektiriyordu. Nitekim Hz. Osman zamanında da kesinlikle küçümsenemiyecek pekçok fetih yapılmış ve İslâm devleti genişlemişti. Ancak bu seferlerden elde edilen ganîmet, herhalde beklenen miktarda olmamıştır. Ayrıca Hz. Osman, ganîmeti bütünüyle savaşanlara ayıracağı yerde, bunların bir kısmını vâlileri ve aile efrâdına tahsis etmiştir. Gerçi bu, pek hatâlı bir davranış değildir; ama selefi Hz. Ömer zamanında kısa sürede zenginleşen Arap kütleleri, ganîmet

---

18) Taberî, 1/3054 vd.
19) Ebû Zehra, 44.
20) Taberî, 1/3026; Çelebî, 1/322.
21) *Târîhu'l-Arab* (Dâru'l-Keşşaf Yay. 1965), 1/235.
22) *Arap Devleti ve Sukûtu*, 19 vd.
23) Osman Mad. *İslâm Ansiklopedisi*, IX, 430.

azlığı sebebiyle ciddî bir iktisâdî buhrana mâruz kalmış ve dolayısıyla bu durum, maaşları düşürülen askerler ile orta halli sınıfın hoşnutsuzluğunu körüklemişti. Böylece her geçen gün, idareye karşı olanların sayısı alabildiğine artar olmuştu.

İslâm kaynaklarına göre, Osman b. Affan aleyhinde doğan cereyanın sebepleri başında, onun akrabalarına, yâni Emevî ailesine gösterdiği aşırı yakınlık ve eyâlet vâliliklerine onları tâyin etmesi gelir. Tâif'e sürülmüş olan Mervan'ın babası el-Hakem b. Ebîl-As'ı[24] Medîne'ye getirerek kendisine Beytu'l-Mal'dan yüzbin dirhem, oğlu el-Hâris'e Medine çarşısının öşr'ünü vermesi; Mervan b. el-Hakem'i[25] özel kâtibi yapması ve İbn Ebî Serh'e[26] İfrikiye vilâyetinin hums'unu (beşte birini) tahsîs etmesi; seferlere iştirak etmeyen bazı yakınlarına harb ganîmetlerini dağıtırken hisse ayırması; Ehl-i Bedr'in paylarını vazifelerinden alarak yerlerine kendi yakın akrabalarınkısması; Hz. Ömer'in tâyin ettiği bazı sahâbeyi vâlilik dan olan Abdullah b. Âmir,[27] el-Velîd b. Ukbe[28] ve bilhassa

24) Hz. Osman'ın amcasıdır. Hz. Ömer tarafından kendisine Bahreyn ili verilmiş, sonra Basra'da oturmuş ve 32/652 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Hacer, 2/28.

25) Hz. Osman'ın amcasının oğludur. Onun kâtipliğini yapan Mervan, Hz. Osman'ın katli üzerine Muâviye'ye sığınmış ve 65/685 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Hacer, 3/477-8.

26) Hz. Osman'ın sütkardeşidir. Hicretten önce İslâmiyeti kabul etmiş ve vahy kâtipliğinde bulunmuştur. Bir keresinde âyetin sonunu vahy istikametinde söyleyince, "Bana da vahy geliyor,, diyerek irtidad etmiştir. Hz. Peygamber öldürtmek istemişse de, Hz. Osman'ın ısrarlı ricası üzerine göze görünmemek şartıyla affa uğramıştır. 59/678'de ölmüştür. Bk.: İbn Hacer, 2/316 vd.

27) Hz. Osman'ın dayısının oğludur. Onun ve Muâviye'nin Basra vâliliklerini yapmıştır. 58/677 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Hacer, 3/60 vd.

28) el-Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt, annesi tarafından Hz. Osman'ın kardeşidir. Mekke Fethi'nde Müslüman olmuştur. Hz. Osman'ın hilâfetinde Kûfe Vâlisi iken şarap içtiği ve sarhoşken namaz kıldırdığı için azledilmiştir. Bk: İbn Hacer, 3/637.

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh gibi, Müslümanların nefretini kazanmış olanları tâyin etmesi bu yakınlığın örneklerindendir. Ayrıca onun Hac esnâsında M i n a 'da, seleflerinin aksine, namazı iki yerine dört rek'at kıldırışı; eyâletlerdeki mushafları yaktırarak kütleler üzerinde geniş nüfuz sâhibi olan İbn Mes'ud[29] ve Ubeyy b. Ka'b'ın[30] kıraatlarını yasaklayışı; Bahreyn ve Uman halkını, zekât malları satılıncaya kadar mal satmaktan men edişi; Medîne otlağını develer için verişi; kendisini ve Muâviye'yi tenkîd eden Ebû Zerri'l-Ğıfârî'yi[31] Rebeze'ye sürmesi; Ammâr b. Yâsir'i dövdürüşü; Muhacir ve Ensâr'la istişâreyi terkedişi gibi icraatı,[32] aleyhine birer delil olarak kullanılmıştır.

İslâm kaynakları, mezheb tarafgirliğinin tahrîf ettikleri istisnâ edilecek olursa, meseleyi daha umumî olarak Hz. Osman'ın muhalifleri tarafından ileri sürülen itirazları kaydetmek ve bunların "mazur görülebilir yanlışlıklar,, olduğunu belirtmekle yetinmişlerdir.

Hz. Osman'ın icraatında akrabalarına karşı gösterdiği yakınlık, muhtemelen şu iki husustan ileri geliyordu: Bir kere onun âilesine olan düşkünlüğü, yaradılışının icabı idiyse de, bu iyi vasfı, Hz. Peygamber'in âilesi gibi Abd Menaf soyuna mensub olmakla beraber Hâşim ve Muttalib oğullarına göre daha kuvvetli ve daha zengin olan Ümey-

---

29) Abdullah İbn Mes'ud ilk Müslümanlardandır. Kur'ân-ı en iyi ezberleyenlerden olup kendisinden pek çok hadis rivâyet olunmuştur. 32/652 yılında ölmüştür.

30) Ubeyy b. Ka'b, Kurra'nın ileri gelenlerindendir. A k a b e ve B e d r'de bulunmuştur. Tahminen 22/642 yılında ölmüştür.

31) Ebu Zerri'l-Ğıfârî, ileri gelen ashabdandır. Zühd ve takvâsı ile meşhurdur. 32/652 yılında ölmüştür.

32) Hz. Osman'ın icraatı ve bunların tahlilleri uzunca bir liste hâlinde kaynaklardan toplanarak Muhibbu't-Taberî ünvânıyla meşhur Ebû Câfer Ahmed (694/1294) tarafından verilmiştir. Bk.: *er-Riyâdu'n-Nâdıra fi-Menâkıbi'l-Aşere* (Kahire 1327) 2/137-152. Ayrıca Bk.: Taberî, 1/2800-2940; Mes'ûdî, 2/332 vd. *el-İmâme ve's-Siyâse,* 1/35-6; Yâkûbî, 2/154 vd.

yelilerin, Hz. Peygamber zamanında kaybettikleri eski nüfuzlarını elde etmek hırsını kamçılamış ve Hz. Osman'ın bu iyi niyeti onlarca alabildiğine istismar edilmiştir. Nitekim Kûfe Vâlisi Said b. el-Âs'ın "Irak bölgesi Kureyş'in çiftliğidir,, demesi; Emevîlerin birçok şehirde halkı "savulun,, diye tahkîr etmeleri ve bilhassa Hz. Osman'ın kâtibi Mervan'ın Medîne'yi işgâl eden isyancılara ve halka hitaben yaptığı, "Ne istiyorsunuz? Niçin toplandınız? Sanki bir yağmadan mal kaçıracakmış gibi buraya toplanmışsınız... Sizler bizim hükümranlığımızı elimizden almak istiyorsunuz... Defolun buradan! Vallahi biz, hükmümüz altındakilerine mağlup olacak cinsten adamlar değiliz!..,,[33] şeklindeki konuşması, görüşümüzü desteklemektedir.

İkinci husus da, geniş selâhiyetlerle vâlilerin elinde bulunan vilâyetlerin idaresinde ve hükûmette birliği tesis etmek için, aynı aileden olanların yakınlığından faydalanmak. Hz. Osman'ın Hz. Ömer'in varmak istediği bu gayeyi düşünerek akrabalarının, başkalarına göre kendisine daha çok bağlı olacaklarını düşünmüş olması mümkündür. Ancak selefi, şahsiyeti, kudreti ve liyâkatıyla bu işi, vâlilerini muhtelif kabile ve âilelerden seçmesine rağmen gerçekleştirmişti. Hz. Osman ise, akrabalarının hırslarına kurban ve mağlûb olmuştu. Üstelik Emevî Ailesi'ne mensup olup da Hz. Ömer zamanında vazife alan birçok kişi ve hattâ bütün bir Ümeyye soyu, Hz. Osman'ın halîfeliğe geçişiyle, Câhiliye devrinde sâhip oldukları mevkii yeniden ele geçirmiş olduklarından, her ne olursa olsun, bu iktidar nîmetini kaçırmak istemiyordu. Onların soy gayretiyle giriştikleri birtakım tarafgirâne davranışlar, kütlede fevkâlâde huzursuzluk doğuruyor ve neticede de Hz. Peygamber ile ilk iki halîfe dönemindeki müsâvatçı idare ve esaslar ortadan kayboluyordu. Dolayısıyle bu, pek çok muhitte hızlı bir muhalifler zümresini doğurmakla kalmıyor, birtakım dedikodu ve fitne unsuru olabilecek rivâyetlere zemin hazırlıyordu.

---

33) Taberî, 1/2975.

Şehirlerde gizlice teşekkül eden bu muhalifler ve etrafa sirâyet ediveren birtakım haberler dolayısıyle, Medîneliler Halîfe Osman'a müracaatla tahkikât yaptırmasını isterler.[34] Ancak yaptırılan tahkikât hiçbir sonuç vermez. Bazı tavsiyelerde bulunan vâlilere, zecrî tedbirlerden kaçınan Hz. Osman'ın cevabı, bu konularda tesirli konuşmalar yapmaktan ibaret kalır.

Bu yolda girişilen faaliyetler 35/656 yılında meyvesini vermeye başlar ve Umre bahanesiyle yola çıkan Mısırlılar, Mekke yerine Medîne'ye gelince, Hz. Osman'ın ricâsı üzerine Ali b. Ebi Tâlib, gelenlerle konuşur ve Osman b. Affan'ın icrââtının izahını yaparak gelenlerin şehre girmeden geri dönmelerini sağlar.[35]

Ne var ki "gelenler ısrar etmeden dönmüşlerdir; ama şehrin durumunu ve Halîfe'nin davranışını da yakından görmüş,,[36] oldukları için, kendilerini ona göre hazırlamış ve aynı yıl içinde bu defa hac niyetiyle ve üç merkezden yola çıkmışlardır.

35 Şevval/656 Nisan ayında Mısırlılar, aralarında Abdullah b. es-Sevdâ'nın[37] da bulunduğu halde altıyüz kişiyle veya daha kalabalık olarak yola çıkarlar. Kûfeliler ve Basralılar da aynı zamanda ve aynı sayılarda yola çıkarlar.[38]

Medîne'ye üç merhale mesafede konaklayan gruplar, Halîfe'nin hal' edilmesinde anlaşmış olmakla beraber, yerine getirilecek şahısta ihtilâflıdırlar. Mısırlılar Hz. Ali'yi, Basralılar Talha'yı, Kûfeliler de Zubeyr'i halifeliğe getirmek istemektedirler. Ancak bu şahısların hepsi de, kendilerine yapılan teklifleri kesinlikle reddederler.[39]

Hz. Ali, Talha ve Zubeyr'den menfî cevap alan isyancı takımlar, yapacakları işten vazgeçmiş gibi kendi memle-

---

34) Taberî, 1/2943.
35) İbn Kesir, 7/167.
36) Kutluay, 38.
37) İbn Kesir, 7/168.
38) Taberî, 1/2954-5.
39) Taberî, 1/2955-7; İbn Kesîr, 7/174.

ketlerine doğru hareket ederler; fakat üç konaklık yoldan tekrar ve aynı zamanda, hep beraber geri dönerler ve Hz. Osman'ı muhasara ederler. Bu defa yine Hz. Ali, yanında halk da olduğu halde bunlarla konuşur ve son derece mânidar bir soru sorar: "Gitmişken niçin geri geldiniz ve fikrinizden caydınız?,, Cevap, "Yolda haberci üzerinde bizim katledilmemizi isteyen bir mektup ele geçirdik,, şeklinde olunca, Hz. Ali, bu defa, Basralı ve Kûfelilere dönerek, "Mısırlıların ne ele geçirdiklerini ve mahiyetinin ne olduğunu nasıl bildiniz?,, deyince, "Bize ne istersen söyle, artık bu adamın (Osman b. Affan) lüzumu yoktur,, cevabını verirler.[40]

İsyancıların evini çevirmelerine rağmen, hâlâ zecrî tedbirlerden kaçınan Hz. Osman, onları konuşmakla ikna edeceği kanaatindedir. Nitekim onlara hitabeder ve hareketlerinin izahını yapar. Ancak bütün bu konuşmaları küfür ve itirazlarla karşılayan âsiler, evinin kapısı Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'in oğulları ve diğer vazifelilerce korunan Hz. Osman'ı öldürmek için komşu evin damından içeri girerler. İçlerinde Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed'in de bulunduğu bir grup[41] tarafından 18 Zilhicce 35/17 Haziran 656 tarihinde fecî şekilde katledilen Hz. Osman'la, aslında başlamış bulunan bu fitne sönmüş olmuyor, bilâkis alabildiğine körüklenmiş oluyordu.

---

40) Taberî, 1/2958. Ele geçen mektubun Hz. Osman'ın mührüyle mühürlenmiş ve isyancıların katlini istemekte olduğu ve fakat bu mektubun Hz. Osman tarafından yazılmadığı, kâtibi Mervan'ın kaleme aldığı hususu hemen bütün kaynaklarda vardır. Msl. bk.: Belâzurî, 1/478-9 a; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/39-40.

41) Hz. Osman'ı şehîd edenlerin kimler olduğu meselesi hayli karanlık ve tartışmalıdır. Kesin olarak bilinen husus, onu, Muhammed b. Ebî Bekir'in öldürmediğidir. Diğer taraftan odada olduğu için öldürenin kimliğini bilmesi tabiî olan karısı Nâile, gelenler yabancı olduğundan tanıyamamakta ve "Bilmiyorum,, demektedir. Bk.: Belâzurî, 1/483 vd.; Taberî, 1/3020; Mes'ûdî, 4/276 vd. Buna rağmen bazı kaynaklar ise öldürenlerin isimlerini vermişlerdir. Bk.: İbn Kuteybe, 196; *el-'Ikdu'l-Ferîd*, 4/286-292; Nesefî, 235 b; İbn

Bu arada, Hz. Osman'ın şehîd edilmesiyle sona eren hilâfetinin ikinci döneminde, aleyhindeki hoşnutsuzluğun Irak ve Mısır dışında Hicaz ve Suriye'de de yayılmasında rolü olduğu söylenen bir isim üzerinde durmakta fayda mülâhaza ediyoruz. Sünnî ve Şiî kaynaklara göre bu, Abdullah b. Sebe' veya yalnızca İbnu's-Sevdâ' denilen bir veya iki şahıstır.

Bu şahıs hakkındaki bilgilerimizin yegâne kaynağı Taberî'nin yalnızca Seyf b. Omer'den naklettiği rivâyettir.[42] Seyf'in bu rivâyetine göre Abdullah İbn Sebe', San'a'lı bir yahudidir ve annesi siyâhîdir. Hz. Osman zamanında Müslüman olmuş; daha sonra Müslüman ülkelerde sapık fikirler yaymaya başlamıştır. Önce Hicaz'da iken, sonra Basra, Kûfe ve Şam'a gitmiş; fakat burada kimseyi yoluna çevirememişti. Şamlılar onu şehirlerinden çıkarınca Mısır'a gitmiştir.

Orada, "Hayrettir; insanlar Îsâ'nın döneceğini kabul ediyorlar da, Muhammed dönecektir diyenleri yalanlıyorlar... Oysa Allah: "**(Ey Muhammed) Kur'ân'a uymayı sana farz kılan Allah, seni döneceğin yere döndürecektir.,,** (Kasas, 85) buyurur. Bu bakımdan Muhammed dönüş için Îsâ'dan daha hak sahibidir,, diyerek r i c ' a t **(er-rec'a)** akîdesini; "Her peygamberin bir vasîsi vardır; Ali de Muhammed'in vasîsidir. Muhammed nebilerin, Ali ise vasîlerin sonuncusudur,, diyerek v a s î l i k meselesini ve Hz. Osman'ın, hilâfeti hakkı olmayarak ele geçirdiği gibi fesatları yaymıştır.

Daha sonra Taberî, 36. yıl olayları arasında Cemel Vak'ası'nı anlatırken yine Seyf b. Omer'den naklen İbnu's-Sevdâ ile ilgili yeni bilgiler verir.[43] Buna göre İbnu's-Sevdâ

---

Ebî'l-Hadîd, 1/198. Bize göre katillerin hüviyetlerinin meçhul olduğu hususu, akla ve olaylara daha uygundur. Aksi halde Hz. Ali, isimleri bilinen katillere kısas tatbik etmeme gibi, son derecede tartışmaya açık bir tavrın içine sokulmuş olur.

42) Taberî, 1/2942-4.

43) Taberî, 1/3163 vd.

ve arkadaşları, Hz. Ali ile Hz. Aişe arasındaki Cemel Vak'ası'ndan bir gün önce anlaşma zeminine doğru esaslı bir gidiş olduğunu farkedince, hemen bir toplantı düzenlemiş ve iki taraf arasında bir "sulh,, yapılırsa bunun kendileri için "ölüm,, demek olacağını ileri sürerek her ne suretle olursa olsun ertesi gün harbin başlatılması hususunda arkadaşlarını ikna etmiş ve bunda da muvaffak olmuştu.

Taberî'de Seyf'in İbnu's-Sevdâ hakkındaki rivâyetleri bu kadardır. Artık ondan bir daha hiçbir şekilde söz edilmemektedir. Bu rivâyete göre böylesine önemli bir ismin, İslâm dünyasına ve ilk Müslümanların arasına esaslı bir fitne tohumunu eken bir şahsın, Cemel Vak'ası'ndan sonra hiç göze batmamış olması, hayli düşündürücüdür. Seyf'in, Hz. Ali'ye aşırı taraftar olarak gösterdiği İbnu's-Sevdâ'yı Seyf'in de hatırlamamış olmasını veya fitnenin baş âmili olarak gösterilen bir şahsın, Sıffin ve sonraki olaylara karışmamış olduğunu söyleyebilmek fevkâlâde güçtür; ama maalesef durum budur ve İbnu's-Sevdâ ortadan kaybolmuş; adı bir daha anılmamıştır. Nitekim İbn Sebe'nin tarihî bir şahsiyet olduğu hakkında esaslı şüpheler taşıyan Tâ-Hâ Huseyin, Cemel Vak'ası'nda bütün olayların müsebbib ve muharriki olarak İbn Sebe'yi gösteren tarihçiler hakkında, "Gariptir ki, bu tarihçiler, Sıffîn Savaşı'nı rivâyet ederken Sebeiyye'yi tam anlamıyla unutmuşlar, ya da bütünüyle ihmâl etmişlerdir,, der.[44]

Maamafih Seyf'in bu rivâyeti, Taberî'den sonraki tarihçiler ve hattâ Mezhepler Tarihi yazarlarınca, yine aynı ifadelerle ve fakat farklı anlayışlar içinde nakledilegelmiştir. Meselâ İbnu'l-Esîr, aynen Taberî'nin ifadelerini naklederken;[45] İbn Kesîr, onun (İbnu's-Sevdâ) "aslen Rûmî,, olduğunu söyler.[46]

---

44) Tâ-Hâ Huseyn, 2/90.
45) İbnu'l-Esîr, 3/154.
46) İbn Kesîr, 7/167-8.

Mezhepler Tarihi yazarları ise, Sebeiyye fırkasını anlatırken İbn Sebe'den de bahsederler ve Seyf'in yukarıda onun tarafından ortaya atıldığını söylediği görüşlerine, Ali'nin ölmediği, kıyâmetten önce dönüp dünyayı adâletle dolduracağı şeklindeki fikirleri de eklerler. Hattâ onlara göre, Hz. Ali, İbn Sebe'yi, kendisini ilâhlaştırdığı için yakmaya teşebbüs etmiş; ama sonra bir ihtilâftan korkarak bundan vazgeçip onu Medâin'e sürmüştür.[47]

Bu arada İbn Sebe'yi tarihî bir şahıs olarak gören ve hakkında şüphe etmeyen Şiî yazarların başında Sa'd b. Abdillah Ebû Halef el-Eş'arî el-Kummî (301/913) ile en-Nevbahtî (300 veya 310?/912-22) gelir. Sa'd b. Abdillah el-Kummî'ye göre Abdullah İbn Sebe', Ali hakkında aşırı fikirleri ilk söyleyen kimsedir ve adı da Abdullah b. Vehb er-Râsıbî el-Hemdânî'dir. Görüşlerinin yayılmasında kendisine Abdullah b. Hars ve İbn Esved yardım etmişlerdir ve bu ikisi, onun en yakın arkadaşlarıdır. İbn Sebe' aynı zamanda Ebû Bekir, Ömer, Osman ve ashâba ta'nı ve onlardan uzaklaşmayı (teberrî) ilk ortaya atan kimsedir; üstelik bunu bizzat Ali'nin kendisine emri üzerine yapmıştır ve takıyye ne câiz ne de helâldir. Ali bu durumdan haberdar olunca İbn Sebe'yi çağırtmış ve ona, gerçeği sormuştur. O da doğrulayınca, Ali onun öldürülmesini emretmiştir. Bunun üzerine her taraftan kopup gelen halk Ali'ye, "Ey Mûminlerin Emîri! Siz Ehl-i Beyt'in sevgisini, size bağlılığı ve düşmanlarınızdan uzaklaşmayı söyleyen birini mi öldürüyorsun?,, deyince, o da onu Medâin'e sürmüştür...[48]

İmdi, bu rivâyetteki İbn Sebe'nin adının Abdullah b. Vehb er-Râsıbî el-Hemdânî olması keyfiyeti hayli düşündürücüdür; çünkü biz, Abdullah b. Vehb er-Râsıbî'nin Sıffîn'den sonra Hz. Ali'nin safından ayrılarak Harura'da Medâin'e gitmek fikri üzerinde anlaşan ve bu iş için

47) Krş.: Bağdâdî, 22, 212 vd.; Eş'arî, 15; İsferâyinî, 71; İ'tikâdât, 57; Şehristânî, 1/174.

48) *Kitâbu'l-Makalât*, 20.

ayrı yollardan Nehrevan'a geçmeyi kararlaştıran Hâricîlerin emîri olduğunu ve hattâ Hz. Ali ile yazıştıklarını kesin olarak biliyoruz.[49] Bu durumda Ebu Halef el-Kummî'nin İbn Sebe' ve er-Râsıbî arasında bir ayniyet kurması, Seyf'in rivâyetleri de gözönüne alınınca, Abdullah İbn Sebe'nin tarihî bir şahsiyet olduğu hakkındaki kanaatlere duyulan şüpheyi teyid etmektedir.

Diğer taraftan koyu bir Sünnî olan Abdulkahir el-Bağdâdî de, meseleyi iyice içinden çıkılmaz bir şekle sokmuştur. O, "Sebeiyye, Allah râzı olsun Ali hakkında aşırılığa giden Abdullah İbn Sebe'ye uyanlardır...„ deyip,[50] onun Hz. Ali hakkında ilâhlığı ve ölmediği yolundaki fikirleri ileri sürdüğünü belirttikten sonra, "...Abdullah b. es-Sevdâ, görüşleri bakımından Sebeiyye'yi destekliyordu. İbnu's-Sevdâ, aslında Hîre'li bir yahudi idi...„ şeklindeki sözleriyle,[51] Abdullah b. es-Sevdâ ile Abdullah İbn Sebe'yi iki ayrı şahısmış gibi anlatmaktadır. Aynı görüş İsferâyinî tarafından da paylaşılmaktadır.[52]

Bu durumda Abdullah İbn Sebe' ile İbnu's-Sevdâ bir tek şahıs mı, yoksa iki ayrı insan mıdır? Yoksa İbn Sebe', Ebû Halef el-Kummî'nin dediği gibi, Abdullah b. Vehb er-Râsıbî'nin lâkabı mıdır? Dahası İbn Sebe', tarihte gerçekten yaşamış bir şahıs mıdır, yoksa bir "remiz„ veya "lâkab„ mıdır? Bu sorulara kesin cevap bulabilmek bu rivâyetlerin ışığında maalesef mümkün değildir; çünkü İbn Sebe' ile ilgili bilgilerimizin yegâne kaynağı Seyf b. Ömer'-dir. Seyf b. Ömer ise, hemen bütün "rical„ âlimlerine göre, "zayıf„, "gevşek„, "ne güvenilir ne de emîn„, "değersizdir; çok yalan söyler„, "hadîsini terk etmişlerdir„, "uydurduğu hadîsleri, inanılır kişilere atfederek nakleder„,

49) Taberî, 1/3365 vd.; İbnu'l-Esîr, 3/336 vd.; Fığlalı, 257 vd.
50) Bağdâdî, 212.
51) Bağdâdî, 213-4.
52) İsferâyinî, 72.

"pek zayıftır,, gibi hükümlerle anılan bir kimsedir.[53] Durum bu merkezde iken, onun başkası tarafından hiç nakledilmemiş bu rivâyetine sarılarak birtakım sonuçlara ulaşmak, târihî ve ilmî tedkik usûlüyle bağdaşmayan gayr-ı ilmî bir davranış olacaktır. Kaldı ki, Seyf b. Ömer'in bu rivâyeti İbn Sa'd (239/845) ve Belâzurî (279/892) gibi iki önemli Sünnî; Nasr b. Muzâhim el-Minkarî (212/827) gibi Şiî kaynakta bulunmamaktadır. Bu husus da, bizi, Seyf b. Ömer'in rivâyetinin doğruluğu hakkında esaslı bir şüpheye sevketmektedir.[54]

Maamafih Seyf'in bu rivâyetinin doğru olduğunu bir an için farzedip, meseleye öylece eğilmek durumunda kalsak, karşılaşacağımız manzara hiç de iç açıcı olmayacaktır. Şöyle ki, Seyf'in rivâyetine göre, İbn Sebe' ayrı ayrı yerlerde Ebû Zerri'l-Ğıfârî, Ammâr b. Yâsir gibi ilerigelen sahabilerle görüşmüş ve kendi aşırı fikirlerini bunlar ve diğer sahabilere aşılamıştır; yâni onunla görüşen sahabiler tâbir câizse, onun "oyuncağı,, olmuşlardır. Bu hususu, anılan sahabilerin şahsiyetleri gözönüne alınacak olursa, şiddetle reddetmek gerekir; çünkü gerek Ebû Zerr ve Ammâr b. Yâsir gerek diğer ilerigelen sahabiler, Hz. Osman'ın ve Emevî vâlilerinin icraatını tasvîb etmeyip birtakım tenkidlerde bulunarak farklı siyâsî anlayışı benimsemiş olmakla beraber, bir yahudi mühtedîsinin oyuncağı olacak derecede zayıf ve kararsız olamazlar. Bu bakımdan o devrin seçkin ashâbını gerçekten kararsız ve hattâ birtakım aşırı telkinlerde bulunan bir şahsın tesîrinde kalmış gibi gösteren bu rivâyet, bize göre, sırf bu yüzden bile şüpheyle karşılanmalıdır.

Eğer bu rivâyetin derpiş ettiği iddia, Hz. Osman devrinde vukû bulmuş karışıklıklara adları karışan seçkin

---

53) Seyf b. Omer hakkında geniş bilgi için bk: Murtaza'l-Askerî, *Abdullah b. Sabâ Masalı* (Bir Yalancının Düzmeleri), Çev. Abdülbâkî Gölpınarlı, İst. 1974.

54) İbn Sebe' ve hakkındaki şüpheleri en ciddî şekilde ele alan Tâ-Hâ Huseyin olmuştur. Bk.: *el-Fitnetu'l-Kubrâ: I. Osman*, ss. 131-137.

ashâbın davranışlarını mâzur göstermek ve onların İbnu's-Sevdâ gibi bir bozguncunun saptırdığı cemiyette tamamen temiz, hatâsız ve masûm; asıl suçun yahudi menşe'li bir şahsa ait olduğunu ortaya koymak gibi bir anlayışın eseri ise, yine de mâkul sayılmamak gerekir; çünkü bu takdirde, olaylara karışmış ashâbın, muhtemel veya vâki hatâlarını târihî bakımdan ört-bas edip suçu bir şahıs veya bir zümreye yüklemek gibi şaşırtıcı ve gerçek dışı bir hareket tarzı takibedilmiş olur. Biz, her iki hâlde de, suçun bir şahıs veya zümreye yüklenmesi anlayışını, daha sonraları Hz. Ali hakkında aşırı fikirler ileri süren S e b e i y y e adıyla teşekkül etmiş bir topluluğun varlığını kabul etmekle beraber, İbn Sebe'yi târihî bir şahsiyet olarak gösteren Seyf'in bu rivâyeti kayd-ı ihtiyatla ele alınmalıdır, diyoruz.

Diğer taraftan Şîî ve Sünnî bazı araştırıcılar, yakınlarda, İbn Sebe' olayına yeni boyutlar kazandırmışlardır. Bunların başında Dr. Ali Huseyin el-Verdî,[55] Dr. Kâmil Mustafa eş-Şeybi,[56] Dr. Abdullah Feyyâz[57] ve Dr. Ali Sâmi en-Neşşâr[58] gelmektedir.

İlk olarak Dr. Ali Huseyin el-Verdî tarafından işlenen ve ondan kaynaklanarak, yukarıda isimleri verilen yazarlarca paylaşılan bu görüşe göre, Abdullah İbn Sebe' hayâlî ve uydurma bir şahıstır. Taberî, onun Hz. Osman devrinde Müslüman oluşuyla ilgili kesin bir tarih vermemekle birlikte, S e b e i y y e'nin zuhûru el-Eş'arî ve en-Nevbahtî'ye göre Hz. Ali'nin şehîd edilmesinden sonradır. Taberî ve ona dayanan tarihçiler, onun zuhûrunun Hz. Osman'ın idaresinin ikinci, yâni karışıklık döneminde olduğunu söylemektedirler. Taberî'ye göre bu dönemin başlangıcı 32-33/652 yıllarıdır. Öyleyse bu, aynı zamanda İbn Sebe'nin zuhûrunun da başlangıcı olmak gerekir. Yine Taberî'ye

---

55) *Vu'âzu's-Selâtîn* (Bağdat 1954), 151 vd.; 274-8.

56) *es-Sıla Beyne't-Tasavvuf ve't-Teşeyyu'* (Kahire 1969 - 2. B), 38-45, 84 vd.

57) *Târîhu'l-İmâmiyye* (Lübnan 1975), 92-110.

58) *Neş'etu't-Teşeyyu' ve Tetavvuruhu* (Kahire 1969), 23-31.

göre İbn Sebe', bu tarihlerde Basra'dadır; sonra Kûfe'ye, buradan da Şam'a geçmiştir. Orada Ebû Zerr ile görüşmüş ve onunla, "malın Allah'ın malı mı, yoksa Müslümanların malı mı olduğu,, hakkında görüş alışverişinde bulunmuştur. Bu görüşmenin 33/653 dolaylarında yapılmış olması gerekir; çünkü o, Basra'dan Kûfe'ye, sonra da Şam'a gitmiştir, ki bu da en az altı aylık bir süre alır. Oysa yine Taberî, Şam Vâlisi Muâviye ile Ebû Zerr'in "mal,, hakkındaki tartışmalarının 30./650 yılda olduğunu söylemesine rağmen, İbn Sebe' ile ilgili haberinde, "İbnu's-Sevdâ Şam'a geldiğinde Ebû Zerr ile karşılaştı ve ona, "ey Ebû Zerr, mal Allah'ın malıdır, diyen Muâviye'ye şaşmıyor musun? dedi...,, ifadesini kullanmaktadır.[59] Olayı Taberî'den takib ettiğimizde, bu tartışmalardan sonra Muâviye, Hz. Osman'a Ebû Zerr'in fitne çıkarmaya uğraştığını yazmış ve o da, Ebû Zerr'i Medîne'ye göndermesini istemişti. Ebû Zerr, aynı senede Medîne'ye gelmiş ve Halîfe Hz. Osman'la tartışmış; bu tartışmada meşhur Ka'bul-Ahbâr da bulunmuş ve neticede Rebeze'ye gitmiş ve 31 veya 32/652 yılında orada vefât etmiştir. Buna göre bütün bu olaylar, İbn Sebe'nin zuhûru için verilen 32-33/653 yılından önce olup bitmiştir. O hâlde İbn Sebe' ile Ebû Zerr, Şam'da nasıl karşılaşmış ve fikir teâtisinde bulunmuş olabilir? Bu durumda, acaba, İbn Sebe' târihî bir şahsiyet değildir ve Ebû Zerr de, hiçbir zaman onunla karşılaşmamıştır, denebilir mi?

Yine Dr. Ali el-Verdî'ye göre uydurma bir şahıs olan İbn Sebe', aslında Ammâr b. Yâsir'dir. Garip bir târihî tesâdüftür ki, İbn Sebe'ye nisbet edilen hususlardan birçoğu, Ammâr b. Yâsir'in hayatında mevcuttur. Bunlar şöylece özetlenebilir:

"1. İbn Sebe', İbnu's-Sevdâ olarak biliniyordu. Aynı şekilde Ammâr b. Yâsir'in künyesi de İbnu's-Sevdâ idi. (Ammâr'ın künyesi şudur: Ammâr b. Yâsir b. Mâlik b. Avf b. Hârise b. Âmir b. Yâm b. Ans-ki bu da Zeyd b.

---

59) Taberî, 1/2858-59.

Mâlik b. Edeb b.Zeyd b. Yeşcub b. Ğarbeb b. Zeyd b. Kehlân **İbn Sebe'** b. Yeşcub b. Yu'reb b. Kahtan'dır).

"2. Ammâr, Yemân soyundandı. Bunun anlamı, onun Sebe' oğullarından olmasıdır. Bu sebepten her Yemân'lıya İ b n S e b e ' denmesi doğrudur. Böylece Yemenlilerin hepsi de, Sebe' b. Yeşcub b. Kahtan'a mensuptur. Kur'ân-ı Kerîm'de **"Hüdhüd Süleyman'a.... sana Sebe'den gerçek bir haber getirdim... dedi.,,** (XXVII. Neml, 22); **"Sebe'lilerin yurtlarında Allah'ın kudretine bir işaret vardır...,,** (XXXIV. Sebe', 15) buyurulmuştur.

"3. Üstelik Ammâr, halkı her vesîle ile Ali b. Ebî Tâlib'e bey'ata çağıran ve ona aşırı muhabbet duyan biridir.

"4. Ammâr, Hz. Osman'ın hilâfeti sırasında Mısır'a gitmiş ve halkı ona karşı tahrîk etmişti... Bu haber de, İbn Sebe'nin Mısır'da yerleştiği yolundaki haberlere benzemektedir.

"5. İbn Sebe'ye, "Osman hilâfeti hakkı olmayarak ele geçirmişti; onun meşrû sâhibi Ali b. Ebî Tâlib'dir,, şeklindeki görüş de nisbet edilmektedir. Bunlarsa bizzat Ammâr b. Yâsir'in sözleridir.

"6. İbn Sebe'nin Basra (C e m e l) Savaşı sırasında birtakım faaliyetlerde bulunduğu söylenmektedir. Bu olay etraflıca incelendiğinde Ammâr'ın faal bir rol oynadığı ve hattâ onun el-Hasan ve Mâlik el-Eşter'le birlikte Kûfe'ye gidip halkı Hz. Ali'nin ordusuna katılmaya teşvîk ettiği görülecektir.

"7. İbn Sebe'nin Ebû Zerr'i "mal,, konusunda harekete geçirdiği yolundaki görüşlere gelince... Ammâr ile Ebû Zerr arasındaki yakınlığı incelersek, her ikisinin de Ali b. Ebî Tâlib'in ekolünde yetiştikleri yolunda sağlam bir belge buluruz. Bu üçü, hep birlikte toplanır, müşavere eder ve yardımlaşırlardı.

"Bütün bunlardan İbn Sebe'nin Ammâr b. Yâsir'den başkası olmadığı sonucuna ulaşırız. Üstelik Kureyş, Ammâr'ı Osman'a karşı yapılan isyânın başı sayıyordu;

fakat işin başında onun ismi açıkça ortaya çıkmadı ve bir r e m i z olmak üzere İ b n  S e b e ' veya İ b n u ' s - S e v d â kullanıldı. Râviler de bu durumu, perde gerisinde kimin bulunduğunun farkında olmadan öylece naklettiler.„[60]

Görünüşte bu deliller, gerçekten mantıklı ve kandırıcıdır. Özellikle "İbn Sebe„ ve "İbnu's-Sevdâ lâkablarının, "Ammâr b. Yâsir„ için bir r u m û z olması, o günkü siyâsî şartlar muvacehesinde pekâlâ mümkündür. Nitekim Emevîler, Hz. Ali ile olan savaşlarında Şamlılara "Ebû Turâb„ ve "Turâbiyyûn„la savaştıklarını söyleyip, Hz. Ali ile savaştıklarını bildirmemişlerdi. Bilindiği gibi "Ebû Turâb„, Hz. Ali'nin künyelerinden biridir. "Abdullah b. Sebe'nin de Ammâr b. Yâsir'in ismi için mücerred bir kılıf olması pekâlâ muhtemeldir ve özellikle biz, Ziyâd b. Ebîhi'nin Muâviye'ye yazdığı mektubunda Hucr b. Adiyy ve arkadaşlarını S e b e i y y û n olarak damgaladığını görüyoruz.[61] Oysa büyük sahabi Hucr b. Adiyy'in, Müslümanları dinlerinde ifsâd eden bir yahudinin adamı olması kesinlikle mâkul değildir. Bana göre bunların hepsi de muhtemeldir ve Emevîler, Şamlılar İbn Yâsir ve onun etrafındakilerin Ali'nin taraftarı olduklarını öğrendikleri zaman ayaklanmasınlar diye, büyük sahabi A m m â r  b. Y â s i r'- in adını İ b n  S e b e ' adı altında gizlemişlerdir...„[62]

Maamafih buna rağmen, S e b e i y y e 'de mevcut olan aşırı fikirlerin kaynağını izah pek kolay görünmemektedir. Gerçi Kâmil Mustafa eş-Şeybî, bütün bu hususları delillendirmekte;[63] hattâ Ali Sâmi en-Neşşâr[64] da, Hz. Ali'ye karşı olanların bütün bu aşırı fikirleri, yalan olarak Ammâr b. Yâsir'e yüklemiş olabileceklerini, aslında onun bunları kesinlikle bilmediğini ve söylemediğini belirtmektedir. Bize

---

60) *Vu'âzu'-s-Selâtîn*, 274-8.
61) Taberî, 2/136.
62) *Neş'etu't-Teşeyyu'*, 28.
63) Şeybî, 41-92.
64) *Neş'etu't-Teşeyyu'*, 28.

göre de, İbn Sebe' veya İbnu's-Sevdâ ister yaşamış olsun veya olmasın, isterse bu şahıs Ammâr b. Yâsir olsun, ileri sürülen görüşlerden birçoğu, o günün Kûfe, Medâin ve benzeri kentlerinde zaten mevcuttu; hattâ yayılmaya başlamıştı ve birçok âmil de onların yayılmasına yardım ediyordu.[65]

Hâsılı, Hz. Osman devrindeki karışıklıkların baş müsebbibi olarak gösterilen ve yukarıdanberi târihî bir şahsiyet oluşu hakkındaki şüpheleri izaha çalıştığımız İbn Sebe' veya bir başkası olmasaydı dahî, Hz. Osman'ın yumuşak idaresinden istifâde ile serbestçe taşraya çıkan ashâbın değişik yapıdaki halka kendi anladıkları ve gördükleri kadarıyla İslâmiyeti anlatan görüşlerine çağıran veya Hz. Osman'ın vâlilerini ve Emevîlerin hareketlerini öne sürerek Halîfeyi tenkîd eden davranışlariyle birtakım karışıklıkların ortaya çıkması tabiî bir netice olacaktı. Nitekim oldu da; zîra cemiyet değişmiş, nizam sarsılmış, yeni ihtiyaçlar belirmiş ve en önemlisi Hz. Peygamber devrini artık nakillerle öğrenmeye ve tanımaya başlayan yepyeni bir genç nesil zuhûr etmişti...

---

65) Krş.: *Neş'etu't-Teşeyyu'*, 29. İbn Sebe' hakkında ayrıca bk.: İbn Saba.

## 3. HZ. ALİ VE HİLÂFETİ

Şîîlik, İmâmiyye başta olmak üzere bütün kollarıyla Hz. Ali hakkındaki tasavvurları ve görüşleri yüzünden ayrı bir fırka hâlinde teşekkül etmiş olduğu için, burada Hz. Ali'yi teferruata kaçmaksızın ve fakat imkân nisbetinde dikkatli bir şekilde görüp-göstermeye çalışmak isabetli olacaktır.

Hz. Ali, Ehl-i Sünnet'e göre Hülefâ-i Râşidîn'in dördüncüsü, Şiîlere göreyse ilk imamdır. Babası, Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib b. Abdilmüttalib b. Hâşim, annesi de Fâtıma binti Esed b. Hâşim idi. B i ' s e t 'ten yaklaşık dokuz veya on yıl önce Mekke'de doğmuştur. Ebû Tâlib'in Tâlib, Akîl ve Câfer adlı diğer oğullarının en küçüğüdür. Mekke'de başgösteren kıtlık üzerine, Hz. Peygamber ve diğer amcası el-Abbas, Ebû Tâlib'in yükünü hafifletmek için oğullarından ikisini yanlarına almak isterler. Böylece Câfer Müslüman oluncaya kadar el-Abbas'ın; Ali de beş yaşından itibaren H i c r e t ' e kadar Hz. Peygamber'in yanında büyürler.

Çocukluğunda hiç puta tapmadığı için, kendisi, daha sonraları K e r r e - m a l l a h u v e c h e (Allah yüzünü şereflendirsin) sıfatıyla anılmıştır.[1] Künyesi E b u ' l - H a s a n 'dır. Hz. Peygamber tarafından verilen bir künyesi de

1) *Savâık,* 120.

E b û T u r â b (Toprak Babası)'dır.[2] E s e d u l l a h i 'l G â l i b, e l - M u r t a z â gibi lâkabları da vardır.

Hz. Muhammed (s.a.s.)'e "peygamberlik,, verildiği zaman, Hz. Hatice'den sonra ona ilk inanan ve Resûlullah'la birlikte ilk namaz kılan kimsedir. Bu sırada yaşının 9, 10 veya 11 olduğu rivâyet edilmektedir.[3]

Hz. Peygamber'e Şuârâ (XXVI) sûresinin, **"Önce en yakın hısımlarını uyar,,** meâlindeki 214. âyeti nâzil olunca, bir yemek hazırlatır ve amcaları Ebû Tâlib, Hamza, el-Abbas ve Ebû Leheb dâhil olmak üzre kırk dolayında akrabasını çağırarak onlara Rabbinden *geleni tebliğ edip* îmân etmelerini ister. Bu olayı Taberî, Ali b. Ebî Tâlib'den naklen şöyle anlatır:[4] «...*Bundan sonra* Resûlullah söze başladı ve şöyle dedi: "Ey Abdulmuttalib oğulları! Allah'a and olsun ki, *Arap yiğitlerinden hiç kimse,* kavmine, dünya ve âhiretleri için benim size kabulünü teklif ettiğimden daha iyi bir şeyle gelmiş değildir. Allah, bana, sizi bu dine çağırmamı emretti. Benim k a r d e ş i m, v a s î m ve h a l î f e m olmak üzre aranızdan hanginiz bu işimde bana yardımcı ve arkadaş olacaktır?,, Toplantıda bulunanlar sustular. Ben aralarında en küçükleri, gözünün pınarında çapağı en çok, karnı en büyük ve baldırı en ince olan idim. Ben, "Ey Allah'ın Resûlü! Bu işte ben senin yardımcın ve vezîrin olurum,, dediğimde o, benim boynumdan tutarak, "İşte bu genç, benim k a r d e ş i m , v a s î m ve sizin aranızda benim h a l î f e m 'dir. Onun sözlerini dinleyiniz, ona itâat ediniz!,, buyurdu...»

Böylece Hz. Ali, yukarıda da belirttiğimiz gibi, beş yaşından itibaren yanında yetiştiği Hz. Peygamber'e çocuk denecek yaşta inanmakla kalmamış, ailenin büyükleri arasında da, Hz. Peygamber'in kardeşlik ve yardımcılığına tereddütsüz tâlib olmuştur. Aynı zamanda o, Resûlullah'ın

---

2) Suyûtî, 167.
3) İbn Sa'd, 3/21-2; *er-Riyâdu'n-Nâdıra,* 1/55, 2/157 vd.; *Hulefâu'r-Resûl,* 67 vd.; *Tenbîh,* 198.
4) Taberî, 1/1171 vd. (Trk. trc. 1/2-131 vd.); *el-Murâcaât,* 144-5.

terbiye kanatları altında, her yönden iyi bir şekilde yetişmiş, özellikle Kur'ân ve Sünneti, ilmi, helâl ve haramı en iyi bilen sahâbe unvânını kazanmıştır. Nitekim gerek Sünnî gerek Şiî kaynaklarda, ashâbın fazîletlerine dair rivâyetlerin büyük ekseriyeti Hz. Ali hakkındadır. Sağlıklarında kendilerine cennet vaad edilen on kişi (Aşere-i Mübeşşere)'den biridir. Zühd ve takvâsı, fıkıhdaki derinliği, istisnâsız hemen bütün kaynaklarca itiraf edilmiştir. O kadar ki, Hz. Peygamber'in vefatlarından sonra gerek Hz. Ebû Bekir, gerek Hz. Ömer'in halifelikleri müddetince onların ashâb içinde mutlaka istişâre ettikleri öndegelen isim olmuş; târihlere ve tabakat kitaplarına "Ebû Bekir ve Ömer'in Müftüsü,, olarak geçmiştir.[5] Cesaret, şecâat ve kahramanlığı ise, onun şöhretinin en azametli sayfalarını doldurmuştur.

Mekke müşriklerinin ezâ ve cefâlarının gittikçe artması ve hattâ kendisini öldürme hazırlıklarına girişilmesi üzerine Hz. Peygamber, Yesrib (Medîne)'e hicrete karar verince, Hz. Ali'yi, kendini öldürmeye gelecek müşrikleri oyalamak ve yokluğunu gizlemek maksadıyla Mekke'de bırakmıştır. O da geceyi Hz. Peygamber'in yatağında geçirmiş ve onun yokluğunu gizlemeye muvaffak olmuştur. Daha sonra da Hz. Peygamber'in emânetlerini sâhiplerine iade edip, yine onun emri uyarınca Resûlullah'ın kızı Hz. Fâtıma, kendi annesi Fâtıma binti Esed ve yanındakilerle Medîne'ye hicret etmiştir.

Hz. Peygamber'in Medîne'ye hicretlerinden beş ay sonra, Muhâcirler, yâni Mekke'den göçeden Müslümanlar ile Ensâr, yâni "yardımcılar,, adıyla anılan Medîne'li Müslümanlar arasındaki yakınlığı, dayanışmayı ve muhabbeti sağlamlaştırmak için muâhât, yâni kardeşlik tesisi sırasında, Hz. Peygamber, kendisine kardeş olarak Hz. Ali'yi seçmiştir. Ayrıca Hicret'in 2. yılı son ayında, Zi'l-Hicce'de, Hz. Peygamber, kızı Hz. Fâtıma'yı Hz. Ali'ye

---

5) İbn Sa'd, 2/350; *Hulefâu'r-Resûl*, 73 vd, 78; *er-Riyâdu'n-Nâdıra*, 2/193 vd.; *Târihu'l-İslâm*, 1/286.

vererek, onu kendisine dâmad edinmiştir. Bu evlilikten Hasan, Hüseyin, adı doğmadan verilmiş olan ve ölü doğan Muhsin adlı erkek çocukları ile Zeyneb ve Ummu Kulsûm adlı kızçocukları olmuştur. Hz. Ali, Hz. Fâtıma'nın vefâtından sonra birçok defa evlenmiş ve bu evliliklerinden çok sayıda çocuğu olmuştur.[6]

Hz. Ali, B e d r, U h u d, H e n d e k, H a y b e r başta olmak üzere hemen bütün gazvelere katılmış ve büyük kahramanlık göstermiştir. 9. Hicrî yıldaki T e b ü k gazvesi sırasında Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi ailesine ve işlerine bakmak üzre Medîne'de bırakmış, Medîne'den ayrılmamasını istemiştir. Sibâ' b. Urfuta'yı ise Medîne'de kendi yerine bırakmıştı. Münâfıkların, "Ali aşağı sayılarak, önemsiz görülerek geride bırakıldı,, diye dedikodu etmeleri üzerine Hz. Ali, silâhını alıp Hz. Peygamber'e yetişmiş ve söylenenleri ona nakletmiştir. Bunun üzerine Resûlullah; "Onlar yalan söylüyorlar. Ben seni arkamda kalanlara bakmak üzere Medîne'de bıraktım. Sen Medîne'ye dön; ailemde ve kendi ailende benim halefim ol. Ey Ali! Mûsâ'ya nisbetle Hârun ne ise, sen de bana nisbetle o mevkide bulunmaya râzı değil misin? Fakat benden sonra Peygamber gelmeyeceğine göre, ancak peygamberlik derecesi bunun hâricindedir,, buyurdu. Hz. Ali de bunun üzerine Medîne'ye dönmüştü.[7]

Hz. Ali, F e d e k'te Benû Sa'd'a karşı yapılan bir seriyyeyi idare etmiş (6. yıl/628); U h u d'da altı yerinden yaralanmıştı. H a y b e r seferinde ise (7. yıl/629), sancağı taşıyan Hz. Ali idi. Hicret'in 9. (631) yılında, Hac Emîri Hz. Ebû Bekir'e yetişerek, Hz. Peygamber'e o sırada inmiş olan Tevbe (IX. el-Berâe) sûresinin baş tarafından 30 veya 40 âyeti okumak ve ayrıca müşriklerle Müslümanların bu yıldan sonra hacda bir arada bulunmamalarını ve hiç kimsenin K â b e'yi çıplak tavaf edemiyeceğini

---

6) Hz. Ali'nin evlilikleri ve çocuklarının isimleri hk. bk. İbn Sa'd, 3/19-20; "Ali Evlâdı,, md., *İslâm Ans.* I/319-20; *Tenbîh*, 258-9.

7) Taberî, 1/1696 (Trk. 2/2, 782-3).

bildirmesi için Hz. Ali, Hz. Peygamber tarafından M i n a'ya gönderildi. Hicret'in 10./631-2 yılında Ye m e n'e yapılan bir seferi idare etti ve böylece Hemdâniler İslâmiyete girdi.

Hz. Ömer'e, Hz. Peygamber'in Mekke'den Medîne'ye hicret ettiği günün tarih için başlangıç kabul edilmesini tavsiye eden de Hz. Ali idi.

O, Hz. Osman zamanında da ilk iki halife döneminde olduğu gibi hayırhah davranmış ve özellikle Hz. Osman aleyhine ayaklanan isyancılara karşı, Hâlife'nin müdafaasını üstlenmişti.

Hâsılı daha on yaşındayken İslâm'ı kabul eden Hz. Ali, Hz. Peygamber vefat ettiği zamanda henüz otuz yaşlarında olmasına rağmen, ashâb arasında müstesnâ bir mevkie sâhib olmuştu. Şüphe yok ki bunda, daha beş yaşlarından itibaren Hz. Peygamber'in evinde, onun yüce terbiyesiyle yetişmiş ve üstün vasıflarıyla ahlâklanmış olması kadar, güçlüklere göğüs gererek İslâm'a yardım hususundaki ihlâs ve takvâsının da rolü vardır. Çok muttakî olan Hz. Ali, varını-yoğunu sadaka olarak fakirlere dağıtır ve açlığı yenmek için, karnının üstüne ağır taşlar bağlayarak kendine ezâ etmekten çekinmezdi. Ayrıca onun, "Dünyâ bir lâşedir; ondan bir parça arzu eden köpeklerle arkadaş olsun!„ ve "Bu dünyâdan vazgeçenler ve yalnız âhıretin hasretini çekenler, ne mes'ûd kimselerdir„ şeklindeki dünyâ ile ilgili meşhûr sözleri, takvâ ve îmânının samîmiyetini gösteren iki küçük örnektir.

Cesaret ve kahramanlığıyla ayrıca şöhret kazanmıştır. Özellikle onun, müşriklerin öldürme kasıtlarını bilerek tereddüdsüz bir şekilde Hicret gecesi Resûlullah'ın yatağına yatması hem îmânının hem de fütursuz cesaretinin işaretidir. Bu hususdaki bir başka örnek de H a y b e r Vak'a-sı'dır. Müslümanlar H a y b e r kaleleri etrafına indikten sonra, Hz. Peygamber sancağı Hz. Ömer'e verir. Ancak O ve arkadaşları yenilerek geri çekilirler. Bunun üzerine Resûlullah, "Ben yarın sancağı Allah ile Resûlünü seven ve Allah ile Resûlü tarafından sevilen birine teslim ede-

ceğim,, der. Ertesi sabah da Hz. Ali'yi çağırarak sancağı ona teslim eder ve neticede de Hayber fetholunur.[8]

Aynı zamanda Hz. Ali, gerek halîfeliği sırasında gerek daha önce, vefâsı, cömertliği ve Müslümanların haklarını gözetmesiyle de şöhret kazanmıştır.

Dîn ve Kur'ân meselelerinin pekçoğu, hadîs rivâyeti, mîras ve zor kazâ meseleleri, onun tarafından kolayca çözümlenirdi. Hz. Ali derdi ki: "Bana Allah'ın Kitâbı'ndan sorunuz, sorunuz! Allah'a and olsun ki, ister gece ister gündüz indirilmiş ve ister kolay ister zor olsun, bilmediğim bir tek âyet yoktur.,,[9]

Onun edebiyattaki kudreti de meşhûrdur. Son derecede fasîh ve belîğ konuşur, şiir söylerdi.[10] Zekâsı, uzak görüşlülüğü ve özellikle İslâm'a bağlılığı da ayrıca zikre değerdir.[11]

Hz. Ali'nin mezhepler tarihi açısından asıl faaliyet dönemi Hz. Osman'ın şehâdetinden sonra başlar.

Halîfe Hz. Osman'ın 18 Zilhicce 35/17 Haziran 656 tarihinde fecî şekilde şehîd edilişine son derece üzülen Hz. Ali[12] ve diğer ashâb, Mescid'de toplanarak yeni halîfe seçimine giderler. Ali b. Ebî Tâlib'e teklif edilen hilâfeti, O, orada bulunan Talha ve Zübeyr'e teklîf eder; fakat ısrar üzerine bey'atı kabul eder.

Kaynaklar, Hz. Ali'nin hilâfete getiriliş tarihinde ihtilâflıdır.[13] Ancak rivâyetler, Hz. Ali'ye Hz. Osman'ın şehîd edilmesinden beş veya yedi gün sonra, muhtemelen 25

---

8) Taberî, 1/1579 (Trk. 2/2, 634); *Mü'minlerin Emîri*, 38-9.

9) Suyûtî, 185. *Târîhu'l-İslâm*, 1/273.

10) Suyûtî, 183. Bir kısmı uydurma olsa bile, Hz. Ali'ye nisbet edilen *Nehcu'l-Belâğa* adlı eser, onun edebî gücünü göstermeye yeter, Bu eser, bazı seçmelerle Abdülbâki Gölpınarlı tarafından Türkçe'ye de çevrilmiştir. *Nehcü'l-Belâğa*, çev.: A. Gölpınarlı, İst. 1972.

11) Hz. Ali'nin meziyet ve fazîletleri için tarih, tabakât ve hadîs külliyatından başka bk.: *er-Riyâdu'n-Nâdıra*, 2/153 vd.; *Savâık*, 120 vd.; *Menâkıb* 1/287 vd.; 2/3-377, 3/2-100.

12) Belâzurî, 1/479 b.

13) Bu konudaki ihtilâflar için bk.: Fığlalı, s. 233, n. 76.

Zilhicce 35/24 Haziran 656 tarihinde bey'at edildiği hususuna daha bir ağırlık kazandırmaktadır.[14] O gün ona bey'at edenlerden Talha ve Zübeyr, daha sonra istemiyerek bey'at ettiklerini söylemişlerse de bu ihtimal zayıftır; çünkü Ali b. Ebî Tâlib, M e s c i d'de iken bu işi kabul etmelerini her ikisine de ısrarla teklif etmiş, ama onlar kabul etmemişlerdi.[15] Bey'attan sonra halka, "Benden öncekilere bey'at edildiği gibi bana da bey'at ettiniz... imama istikamet, teb'asına da itâat gerekir; bu bey'at umûmîdir...„[16] şeklinde bir konuşma yapan Hz. Ali'yi bekleyen en önemli mesele, Hz. Osman'ın kaatillerinin cezâlandırılması idi; ama ortada belirli bir kaatil yoktu. Sayıları ikibinbeşyüzü aşan, hattâ onbin dolaylarında bir kalabalık, "Osman'ı hepimiz öldürdük„ diyorlardı. Şehre, hattâ Halîfe'ye hâkim durumda bulunan âsîlerle hemen başaçıkılamıyacağı açıktı. Hz. Ali'nin halka, "Arapları (isyancıları) uzaklaştırınız!„, onlara da "Geldiğiniz yerlere dönünüz!„ tavsiyeleri fayda vermiyordu. Diğer taraftan Talha ve Zübeyr kaatillerin cezâlandırılmasında ısrar ediyorlar; Hz. Ali de haklı olarak, "Bize hükmeden bu kavimle nasıl başa çıkarım?„ deyip beklemeyi ve ortalığın yatışmasını uygun görüyordu.[17]

Onu bu karara sevkeden sebeplerden biri de kendisine fiilen yalnız Medîne'de bey'at edilmiş olması, vilâyetlerin durumunun henüz aydınlanmayışı idi. Nitekim diğer vilâyetler bey'at ederse de, Şam Vâlisi Muâviye b. Ebî Sufyân, kendisini bey'ata dâvet için gelen elçiye red cevabı verir ve "Osman'ın kanını taleb„ perdesine bürüdüğü hilâfet arzusunu sonuna kadar götürmeye kararlı olduğunu zımnen ifade etmiş olur.[18] Kaldı ki Muâviye, elçiye cevap vermeden önce, Amr b. el-Âs'a bir mektup yazarak, Hz. Ali'nin kendisini bey'ata çağırdığını ve ne yapması gerek-

---

14) Krş. *Târihu'l-İslâm*, 1/363; Huart, 307; *Mü'minlerin Emîri*, 77.
15) Belâzurî, 1/479; Taberî, 1/3066 vd.; İbn Ebi'l-Hadîd, 1/96, za.
16) Dîneverî, 140.
17) Taberî, 1/3080-1, 3102 vd.
18) Lammens, 438.

tiğini sorar. O da kendisine ileride Mısır'ı vermesine karşılık olarak, halkı doğrudan hilâfetine çağırmaması v.s. gibi tavsiyelerde bulunur.[19] Bu gâyenin tahakkuku için faaliyete girişen Muâviye, bir taraftan Şamlıları Osman'ın kanını talebe ve ölümünden Ali b. Ebi Tâlib'in sorumlu olduğu kanaatine, dolayısiyle intikama çağırırken, bir taraftan da Hz. Ali'nin Mısır'ı sağlam bir şekilde idareye başlayan vâlisi Kays b. Sa'd'ın gözden düşmesi için asılsız söylentiler ortaya atmaya başlar ve azlinde de başarıya ulaşır.[20]

Hz. Osman'ın kaatillerini cezâlandırma meselesinde Muâviye'nin gösterdiği bu tutumla Mekke'de bulunan Emevî Âilesi mensuplarının yanlarında yeraldıkları Ümmü'l-Mü'minîn Aişe ile Talha ve Zübeyr'in davranışlarının gerçek sebeplerini izah edebilmek cidden çok güçtür; çünkü Halîfe Ali b. Ebi Tâlib'in, Osman b. Affan'ın kaatillerini cezâlandırmak isteği şüphesizdir. Ancak ortada bir değil, sayıları binleri aşan ve Medîne'ye hâkim bir isyancı takım vardır. Eğer Hz. Aişe, Talha, Zübeyr ve Muâviye, "Osman'ın kanını taleb,, konusunda hakîkaten samimî idilerse, niçin Halîfe Hz. Ali'nin safında ve yanında değil de, karşısındadırlar? Bu soruya cevap bulabilmenin güçlüğü yanında, insan, ister istemez, birtakım rivâyetleri onlar adına değerlendirme durumuna geçmeğe mecbur kalmaktadır. Meselâ Hz. Aişe, Hz. Osman'a bizzat kendini şikâyet için Medîne'ye gitmek üzre yola çıkmışken, yolda onun ölümünü ve Hz. Ali'ye bey'at haberini alınca kanaat değiştirmiş ve Hz. Osman hakkında "mazlum olarak öldürülmüştür,, demiştir.[21] Bu sözde, onun, ifk hâdisesi dolayısiyle, Hz. Ali'ye kızgınlığını açık bir şekilde görmek mümkün olmaktadır. Talha ve Zübeyr de bey'at etmişlerken, umdukları vâlilik veya "hilâfette ortaklık taleb-

19) Dîneverî, 157-9.
20) Taberî, 1/3235 vd.; İbn Kesîr, 7/251-3.
21) Taberî, 1/3112.

lerine,,[22] müsbet cevap alamamış olmaları sebebiyle bu yola gitmişlerdir, kanaatine ulaşmak yadırganmamalıdır; zîra yukarıda da belirttiğimiz gibi Hz. Ali, Hz. Osman'ın kanından mes'ûl değildir[23] ve üstelik bey'at edilinceye kadar hiç kimse, Hz. Osman'ın katlinden dolayı onu itham etmemiştir.[24]

Hâsılı ister dînî ister dünyevî hırs ve kızgınlıklar sebebiyle olsun, teşekkül eden karşı grup, İslâm Tarihinde Müslümanların ilk defa karşı karşıya gelmelerini sahneye koyuyordu.

Târihte Cemel Vak'ası diye meşhûr olan bu savaştan önce, ne Hz. Aişe'nin ne de Hz. Ali'nin savaş konusunda verilmiş kesin kararları vardı. Nitekim iki ordu Basra yakınlarındaki Hureybe'de karşı karşıya geldikleri zaman, Hz. Aişe, "İnsanların arasını ıslâh için geldiklerini,, söylüyor, Hz. Ali de onlara uyuyordu.[25] Meselâ, Hz. Ali'nin askerlerinden biri, ona savaşa geliş sebeplerini sorduğunda O, "Eğer kabul ederlerse, sulh ve sükûn üzerinde birleşmemizi istiyoruz,, cevabını vermektedir.[26]

Bu anlayışa dayalı olarak, durum müzâkereler yoluyla memnuniyet verici bir gelişme takibederken 14 Cemâziyelâhir 36/9 Aralık 656 Perşembe günü, taraflar ne olduğunu bilmeden birbirine girer.[27] Birdenbire kızışan savaşta, bir tarafta Hz. Aişe'nin, karşı tarafta da Hz. Ali'nin, "Durunuz, Osman'ın kaatillerine lânet olsun!,,[28] nidâları savaşın gürültüsü içinde kaybolur gider ve neticede iyi bir harb

---

22) İbn Ebi'l-Hadîd, 1/96; *Fırak*, 28 a; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/51.
23) *el-'Ikdu'l-Ferîd*, 4/298-305.
24) *Musannaf*, 173 b.
25) Taberi, 1/3156-7; İbnu'l-Esîr, 3/223.
26) Taberî, 1/3141-2, 3167 vd.; İbnu'l-Esîr, 3/224-5.
27) İbnu'l-Esîr, 3/236.
28) Musannaf, 181 a; Yâkûbî, 2/158; Taberi, 1/3183.

tekniğine sâhip Hz. Ali savaşı kazanır; Talha ve Zübeyr de dâhil pekçok Müslüman ölür.[29]

Bu savaşta ölenlere karşı büyük teessür duyan ve onları bizzat gömen Hz. Ali, Basra'ya girmeden önce, ordusuna "yağmadan sakınmalarını ve kimseye dokunmamalarını,, emrettikten sonra, Beytu'l-Mal'deki paraları ve harp meydanında ele geçen silâhları dağıtmış; kadınlar ve çocuklara esîr muâmelesi yapılmıyacağını bildirmiştir. Kendisine, "Kanları helâl olanların, malları niçin helâl olmaz?,, diye itiraz edildiyse de O, "Ümmü'l-Mü'minîn'in hissesine düşmesine hanginiz râzı olursunuz?,, deyince susmuşlardı.[30]

Hz. Ali, savaştan sonra Hz. Aişe'yi mutantan bir kafileyle Medîne'ye göndermiş ve böylece Basra'yı alarak kendisine karşı harekete geçenlerin işini bitirmişti. Bu arada, Hz. Ali'nin sâdık kumandanı el-Eşter'in zaferiyle Kûfe ele geçirildi ve Hz. Ali, başşehir ittihaz ettiği bu şehirde, Suriye'yi kendisine karşı tam mânâsıyle hazırlamış bulunan Muâviye meselesini çözümlemek üzre hazırlıklara başladı.

Hz. Ali, Medîne'de bey'atı kabul ettiği zaman gönderdiği mektuptan sonra, Cemel Savaşı'nın sonunda da Muâviye'ye bey'at etmesi için yeni bir elçi daha gönderdi;[31] fakat bu ve daha sonraki uzunboylu yazışmalar, maalesef bir fayda sağlamadı.[32] Muâviye, yardımına sığındığı Amr b. el-Âs'ın tavsiyelerine uyarak halkı doğrudan doğruya

---

29) Cemel Vak'ası, ilk ve sonraki eserlerde oldukça geniş şekilde anlatılmıştır. Savaşın cereyanı, karşılıklı müzakereler, Zübeyr'in savaş meydanını Hz. Peygamber'in bir sözü hatırlatılınca terketmek isteyişi, Hz. Aişe'nin pişmanlığı, ölü sayıları vs. hakkında bk.: İbn Kuteybe, 208-9; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/51-73; Belâzurî, 173 b-180 a; Dîneverî, 144-154; Taberî, 1/3111-3233; *el-'Ikdu'l-Ferîd*, 4/313-332; Mes'ûdî, 2/357-374; İbnu'l-Esîr, 3/205-263.

30) Taberî, 1/3223-4; *Musannaf*, 177 b-181 a, 188 b; Dîneverî, 151; İbn Ebî'l-Hadîd, 1/97.

31) Minkarî, 27; Belâzurî, 182 a.

32) Taberî, 1/3274-6; *el-'Ikdu'l-Ferîd*, 4/332-6.

kendi hilâfetine çağırmaktan vazgeçip, Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın kanından sorumlu tutmuş ve Şamlılara, "Eğer Ali'ye bey'at ederseniz sizi buradan çıkarır,, diyerek, kışkırtmalarını iyice artırmıştı.[33]

Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın kanından sorumlu tutulamıyacağını; çünkü onun şahsiyet ve davranışlarının buna ihtimâl tanımadığını yukarıda belirtmiştik. Zaten onun, Muâviye meselesini çözmek için sefere çıkarken adamlarına, "onlar savaşı başlatmadıkça siz başlatmayınız,,[34] şeklindeki îkazı ve Sıffîn'e "savaşmak için değil, Muâviye ile anlaşmak üzre gelmiş,,[35] bulunduğunu belirtmesi, bunun açık bir delîlidir.

Ne var ki Muâviye, bütün bu iyiniyetlere rağmen, fikrinde ısrar edip Ali b. Ebî Tâlib'e bey'atı reddedince,[36] Müslümanlar, İslâm tarihinde ikinci defa karşıkarşıya gelirler (36 sonu/656). Fırat'ın batı kıyısından pek uzakta olmayan, Rakka'nın batısında, Rakka ile Balis arasındaki Sıffîn bölgesinde; çok uzun süren (Zilhicce 36 - Safer 37/Haziran-Ağustos 657) bir savaş sonunda Hz. Ali, şöhretli kumandanı el-Eşter vasıtasıyla Muâviye ordusuna son ve öldürücü darbeyi vurmak ve hattâ ümitlerini yitiren Muâviye savaş meydanından kaçmak üzereyken,[37] imdâdına Mısır fâtihi kurnaz Amr b. el-Âs yetişir ve meşhûr tavsi-

---

33) Dîneverî, 157-9; Minkarî, 37 vd.; *Fırak*, 23 b.

34) Taberî, 1/3282-3.

35) Buhl, 551.

36) İbn Hazm (*el-Fasl*, 4/160), "Muâviye, Ali'nin üstünlüğünü ve hilâfete lâyık olduğunu biliyor ve kabul ediyordu; fakat Osman'ın kaatillerinin cezâlandırılmasının herşeyden önce gelmesi hususunda ictihadda bulunuyor ve kanı talepte kendisinin herkesten çok hakkı olduğunu söylüyordu. Bu, bir ictihad meselesi ve bey'atı geciktirmek de buna bağlı olduğu için günah sayılmamalıdır,, demek suretiyle, konuyu ictihad farkı ile izah etmektedir. Ancak Muâviye'nin hareketleri gözönüne alınırsa, bu bey'at etmeyişi ictihad farkı ile açıklamaya imkân yoktur. Bk. *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, 48.

37) Muberred, 1232; Taberî, 1/3300.

yesinde bulunur: Mücâdeleden vazgeçilmesi için iki taraf arasında Allah'ın Kitâbı'nın hakemliğine başvurmak.

Savaşta her hilenin meşrû olduğu anlayışıyla hareket eden ve buna, Kur'ân-ı Kerîm'i bile âlet etmekten çekinmeyen Amr'ın tavsiyesi üzerine Muâviye, büyük Şam Mushafı'nı beş mızrağın ucuna bağlatarak beş kişiye taşıtır; diğer askerleri de yanlarında bulunan mushafları mızraklarının uçlarına bağlarlar ve, "Ey Iraklılar! Allah'ın Kitâbı sizinle bizim aramızda hakem olsun,, diye bağırırlar.[38]

Bozulmaya, hattâ hezîmete giden Muâviye ve ordusunun tehâlükle yerine getirdikleri bu hareket karşısında kendi kabîlesinden olan dindaşına kılıç çekmede tereddüde düşmüş ve üstelik "oldukça disiplinsiz ve mutaassıp dindar,,[39] kimselerden müteşekkil Hz. Ali'nin ordusunun ön saflarında çarpışan kurra'nın üzerinde Amr'ın ümîd ettiği tereddüdü doğurmakta pek müessir olmuştur.

Çok iyi bir kumandan oluşunun ötesinde, son derece muttakî ve hâlis bir Müslüman olan Hz. Ali'nin, başvurulan bu hareketin kötü bir hîle olduğunu farketmemesi düşünülemezdi. Nitekim ordusunun tereddüde düştüğünü gören Hz. Ali, ordusuna şöyle hitab eder:[40] "Düşmanınızla olan savaşınızı doğru ve haklı olarak sürdürünüz; çünkü Muâviye, Amr b. el-Âs, İbn Ebi Muayt, Habîb b. Mesleme, İbn Ebî Serh ve ed-Dahhak b. Kays, dîn ve Kur'an'ın dostu değildirler. Ben onları sizlerden çok daha iyi tanırım. Çocukluklarını ve büyümüş hallerini bilirim. Öyle ki, onlar, hem çocukluklarında hem de büyüklüklerinde çocukların ve büyüklerin en şerîri idiler. Yazıklar olsun size ki, onlar Kitâb'ı, ne şimdi kaldırdılar ne de sonra kaldıracaklar ve üstelik onun içindekileri de bilmezler. Bu sebebten onu

---

38) Minkarî, 478; Dîneverî, 189. Diğer kaynaklarda sadece "mushafların kaldırılması,, nakledilmektedir. Bk. Taberî, 1/3329; Belâzurî, 190 a; Mes'ûdî, 2/389.

39) Wellhausen, 26; Çelebi, 2/228.

40) Taberî, 1/3329-30; İbnu'l-Esîr, 3/316.

ancak bir hîle, iki yüzlülük ve tuzak olarak kaldırdılar...,, Bunun üzerine ordusundaki kurra'nın, "Çağırıldığımız Allah'ın Kitâbı'na uymamazlık edemeyiz,, demeleri karşısında, "Allah'ın Kitâbı'na dâvet eden ve ona ilk uyan kimse benim[41] ve üstelik onlarla, bu Kitâb'ın hükmünü yerine getirmeleri için savaştım. Oysa onlar, emrettiği şeylerde Allah'a isyân ettiler; ahdini unuttular ve Kitâbı'nı bir kenara ittiler,,[42] der, fakat dinletemez.

Ordusundakilerin tazyiki üzerine Hz. Ali, Muâviye tarafının teklîf ettiği hakem usûlünü kabûle mecbur olur. Ancak bu defa yeni bir çaresizliğe düşer ve ordusunun tazyikıyle, hiç istemediği hâlde Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi kendi hakemi olarak seçmek zorunda kalır.[43] Muâviye ise hakem olarak Amr b. el-Âs'ı seçer.

İki hakem, tahkîm anlaşmasının imzalanmasından sonra giriştikleri müzâkereler neticesinde, 38/659 yılı Şaban ayı sonunda, Amr'ın ikinci büyük hîlesiyle Hz. Ali'nin halîfelikten azledilmesi yolundaki meşhûr kararlarını verirler ve bu karar, Amr'ın "Muâviye'yi işbaşına getiriyorum,, demesiyle noktalanır; ama böylece yeni bir fitne tohumu daha atılmış olur.[44] Aslında Amr b. el-Âs'ın, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi kandırması ve Muâviye'yi halîfe ilân eylemesi, azınlığın çoğunluğa tahakküm faaliyetinin başlangıcıdır; çünkü yalnızca Şamlıların vâlîsi durumundaki Muâviye ve yanındakiler, Medine başta olmak üzre Şam dışındaki bütün İslâm eyâletlerinin meşrû halîfesi olan Hz. Ali ve onun halîfeliğine bey'at etmiş Müslümanların haklarını hîle ile ellerinden alma faaliyetinin mensupları olarak

---

41) Minkarî, 489-90.
42) Minkarî, 490; Taberî, 1/3330; İbnu'l-Esîr, 3/316-7.
43) Hz. Ali'nin Ebû Mûsâ'yı seçmek istemeyiş sebepleri, Muâviye'nin Iraklıların seçebilecekleri hakem adayları hakkındaki görüşleri için bk.: Minkarî, 499 vd.; Dîneverî, 192-3; Taberî, 1/3333-4; *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/110-2.
44) Sıffîn hakkında müstakil iki eser zikredilebilir. İlki bir Şîî olan Minkarî'nin *Vak'atu Sıffîn*'i; diğeri Muhsin el-Emîn'in *Harbu'l-Cemel ve Harbu Sıffîn*'idir.

görülebilirler. Zaten Hz. Ali'nin şehîd edilmesine kadar, kendisine bey'at eden İslâm dünyâsının —Şâm hâriç— meşrû halîfesi oluşundaki kesinlik açıktır.

Başlangıçta Hz. Ali'yi tahkîm'e zorlamış olmalarına rağmen, daha sonra hakem usûlüne karar verilince bir pişmanlık duyan ve mağlûb olmadıkları hâlde kendilerini bozguna uğramış gibi gören ve daha sonraları Hâricîler adını alan bir zümre, Hz. Ali'den ayrılarak önce Harura'da, sonra da Nehrevan'da toplanırlar.[45]

Hz. Osman'ın hilâfete gelişinden itibaren cereyan eden hâdiseleri hatırlayacak olursak, onun çok yumuşak ve müşfik idâresi altında, İslâm âleminde birçok huzursuzluğun başgösterdiğini, Medîne'de bulunan ve serbestçe taşraya çıkmış ashâbın Hz. Osman'ı hareketlerinden ötürü tenkîd etmekte olduklarını görürüz. Bu durumda, gerek daha Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmuş ashâbın, gerek Hz. Ebû Bekir ve Ömer devirlerinde Müslümanlığı kabul etmiş kimselerin, Resûlullah ile Ebû Bekir ve Ömer devirlerinin, otoriter olduğu kadar rahat, huzurlu ve sâkin idârelerini aramaları tabiî haklarıdır. Hz. Osman devrinde ona karşı çıkanlar, onun ve vâlilerinin idârelerinden, Emevi Ailesi'nin Hz. Peygamber ile Ebû Bekir ve Ömer devrinde görülmeyen taşkınlıklarından, kabîle asabiyetiyle etrafa tahakküm edişlerinden ve daha birtakım adâletsizliklerden şikâyet etmektedirler. Eğer Hz. Osman, selefinin liyâkat ve dirâyeti ile devleti, bünyedeki ictimâî ve iktisâdî değişmeyi dikkate alarak idare edebilmiş olsaydı, bu şikâyetlerin olmayacağı kat'i gibi görünmektedir.

Diğer taraftan ilk iki hâlifeden itibaren cemiyetin büyük ölçüde değiştiğini, İslâmiyeti ashabla tanıyan yeni bir genç neslin ihtiyaçlarını, nizam bakımından birtakım müdahalelerin yapıldığını ve dolayısıyle temeldeki sarsıntıyı da gözden uzak tutmamak gerekir. Nitekim Hz. Osman'a karşı

---

45) Harura ve Nehrevan'da toplanan bu zümrelerin faaliyetleri ve Hz. Ali'nin bunlarla temasları ve onlara karşı savaşlarıyla ilgili kaynaklar için bk.: *Hâricîliğin Doğuşu*, 249-262.

isyan eden zümre, Hz. Osman'ın, cemiyetin âsâyişine hâkim olmasını ümitle beklemiştir.[46] Aynı zümre, Hz. Ali'nin hilâfete getirilişinde de, onun karışıklıkları düzeltip İslâm cemiyetini Hz. Peygamber devrindeki düzenli ve sâkin hâle getireceği kanaatini taşımakta idiler;[47] fakat Hz. Ali, hiçbir zaman siyâsetin oyunlarına ayak uyduramıyacak derecede muttakî, kâmil bir insan ve tâbir câizse dünyâyı gözünden silmiş bir "âhiret adamı,, oluşu, şerîata ittibâ hususunda büyük titizlik ve hassasiyet gösterişi ve nihayet muhtelif kabîlelerden müteşekkil, oldukça disiplinsiz ve mutaassıb ordusuna söz dinletemeyişi sebebiyle, hilâfeti devraldığı zaman zaten anarşiye sürüklenmiş cemiyette, sükûnet ve âsâyişin gerçekleşmesini ve geriye getirilmesini tekbaşına elbette sağlayamazdı. Bu, kesinlikle Hz. Ali'nin hatâsından ve aczinden değil, özetle, cemiyetin bünye itibariyle değişmiş ve nizam bakımından sarsılmış olmasından, iktisâdî zorlukların geniş kütleleri tesir altına almasından, Talha ve Zübeyr gibi ashâbın ilerigelenlerinin, bu konuda Halife'ye yardımcı olmak yerine karşı çıkmalarından ve büyük ölçüde de Emevi Ailesi'nin "asabiyete,, dayanan ve Hz. Peygamber devrinde kaybettikleri ve fakat Hz. Osman'la ele geçirmiş bulundukları nüfuzlarını yitirmemek hırsından doğan aşırılıklarından ileri gelmişti.

İşte biz, müstesnâ vasıflara sâhib olmasına rağmen, böylesine nizamsızlık ve anarşiye düşmüş bir cemiyette, Hz. Ali'nin, siyâsî entrikalardan uzak, yalnızca K u r ' â n ve S ü n n e t'in rûhuna dayalı gayretlerinin, ancak bu neticeyi vereceğini tabiî görüyoruz.

Maamafih Hz. Ali, cemiyetin ıslahı ve âsâyişin iadesi için olanca gayretiyle çalışırken, bir tarafta Muâviye'nin hîleyle kazandığı halifeliğinin imkânlarını genişletmek ve sağlamlaştırmak yolunda giriştiği faaliyetler, öte tarafta

46) Kalhâtî, 89б; Vargelânî, 1/14.
47) Meselâ, onlar, Hz. Ali'nin bey'atının "Allah'a ve Resûlüne itâat... ve isyancı zümrenin ve Hak'dan kaçınan her fırkanın katli...,, şartıyla gerçekleştiğini söylerler. Bk. Kalhâtî, 94-a-b. Ayr. krş. Watt, 42.

da bilhassa kendinden ayrılan ve artık Hâriciler adıyla anılan toplulukların etrafa saldıkları dehşet ve zâlimâne hareketler, meseleye Hz. Ali açısından yeni boyutlar kazandırmış olmalıdır. Şöyleki, Hz. Ali, hakemlerin kararını tasvîb etmediği için Şamlılarla savaşmak üzre hazırlıklarını ikmal etmişken, Hâriciler'in kendi görüşlerini tasvib etmeyen Müslümanları kılıçtan geçirmeleri üzerine, Hâriciler konusunu çözdükten sonra Şam'a yürümenin daha isabetli olacağını farkeder ve böylece Nehrevan'da Hâricileri hezîmete uğratır.[48] Ancak gerek Nehrevan gerek Nuhayle savaşları ile yorgun düşen kendi ordusunda da, Şamlılara karşı yürüyüş için bâriz bir isteksizlik göze çarpar. Onlar, "oklarımız tükendi, kılıçlarımız körlendi,, diyerek savaşmaktan imtinâ edince, Hz. Ali de Kûfe'ye girer.[49]

Siyâsî târih açısından Hz. Ali'nin Nehrevan ve Nuhayle savaşları, onun adına kesin birer zafer durumundadır; fakat bunlar, gerek Nehrevan öncesi gerek Nuhayle sonucu kaçıp kurtulan Hâriciler ve Hâricîlerin müstakbel mensupları için esaslı bir intikam arzusu doğurur. Nihayet Hâriciler, prensip ve inançlarının, onlara göre yeryüzünü fesada bulayan Muâviye, Amr b. el-Âs ve Hz. Ali ortadan kaldırılmadıkça yerleştirilemiyeceği kanaatine vararak bunların öldürülmesi ve böylece intikam alınması işini plânlarlar. Neticede Muâviye ve Amr, suikasddan kurtulurlar; ama Abdurrahman b. Mulcem el-Murâdî, Hz. Ali'yi sabah namazında hançerliyerek yaralar (15 Ramazan 40) ve Hz. Ali de bu yaraların tesiriyle 17 Ramazan 40 (24 Ocak 661) tarihinde vefât eder[50] ve Irak'ta bugünkü adıyla Necef'e defnedilir.[51]

---

48) Taberî, 1/3380 vd.; Belâzurî, 197 a; Muberred, 917.
49) Dîneverî, 211.
50) Taberî, 1/3456 vd.; Mes'ûdî, 2/411; İbnu'l-Esîr, 3/387 (Buna göre 13 Ramazan 40); Dîneverî, 218 vd.; *el-'Ikdu'l-Ferîd*, 4/359. Ölüm tarihi için 21 Ramazan tarihi de verilir. Bk.: Gölpınarlı, 356.
51) Hz. Ali'nin gömüldüğü yer hakkındaki rivâyetler için bk.: *Mü'minlerin Emîri*, 296-299.

Daha önce de belirttiğimiz üzre Hz. Ali'nin İslâm'ın yayılış tarihinde ve Müslümanlar arasındaki ilim, takvâ, ihlâs, sâmimiyet, fedâkârlık, şefkat, kahramanlık ve şecâat gibi yüksek ahlâkî ve insanî vasıflar bakımından müstesnâ bir mevkie sâhib olduğunu kabul hususunda, hemen bütün Sünnî ve Şiî kaynaklar ittifak etmektedir. Ancak Şiî dünyâsı, Hz. Ali hakkında yukarıda kısaca belirtmeye çalıştığımız hususiyetlerle yetinmeyip, onun, bir fırka olarak teşekküllerindeki esas unsur olan i m â m e t vasfı ve hakkına sâhib olduğunu ileri sürerler. Onlar ileride, Şia'nın "İmâmet,, inancını ele alırken ortaya koyacağımız delilleriyle, onun, bizzat Hz. Peygamber tarafından, kendisinden sonra İ m a m ve H a l î f e tayin edilmiş bulunduğunu ve bunun, bir inanç esası olarak "dînin aslı,,nı teşkil eden temellerden biri olduğunu iddia ederler. Hemen bütün Şiî literatürü bu iddianın muhtelif yollardan isbatıyla doludur, denebilir. Tabiî bu meseleyi isbat etmek yolunda girişilen bu faaliyetlerde, Hz. Ali hakkında, Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şerîflerin mantığına tamamen ters düşen pekçok asılsız menkıbeler ve hattâ "hadîsler,, söylenmiş, yazılmış ve esas ittihaz edilmiştir.[52]

Maamafih durum ne olursa olsun, Hz. Ali'nin v e l â y e t'i, özellikle Sünnî mutasavvıflar tarafından da tereddütsüz benimsenmekle birlikte, Şiîler onun bu vasfını, inançlarının temeli olarak ele almışlar ve mezheplerini bu anlayışa dayandırmışlardır. Şimdi biz, bu meselenin incelenmesini ileriki bölümlere bırakarak, tarihî akış içinde Hz. Ali'den sonraki olayların gelişmesini görelim.

---

52) Nitekim S a v â ı k'ta (s. 121. n. 1.), ez-Zehebî'nin *Telhîsu'l-Mevzûât*'ından naklen, sahâbe arasında fazilet noktasından en çok rivâyetin Hz. Ali hakkında olduğunu ve bunların s a h î h, h a s e n ve pekçoğu z a y ı f olmak üzere üç kısma ayrıldığını; bunlardan başka sayısız denecek derecede de m e v z u olanlarının bulunduğunu ve hattâ bunlardan bir kısmının d a l â l e t ve z ı n d ı k l ı k olduğunu söylediği kaydedilir.

## 4. HZ. HASAN DÖNEMİ

Hz. Hasan, Hz. Peygamber'in sevgili kızı Hz. Fâtıma ile Ali b. Ebî Tâlib'in büyük oğludur. Hicret'in 2. yılında doğduğu rivâyet edilmekteyse de, kaynakların çoğunluğu Hicret'in 3. (m. 625) yılı Ramazan ayının ortasında doğmuş olduğunda birleşirler.[1]

Hz. Peygamber'in en sevdiği torunudur. O zamana kadar Araplarca bilinmeyen "Hasan,, adı, bizzat Hz. Peygamber tarafından verilmiştir. Künyesi Ebû Muhammed'dir. Vücudunun göğüsten yukarısı Hz. Peygamber'e pek çok benzerdi. Hakkında birçok menkıbe vardır. Halîm, efendi, sâkin, vakarlı, fitne ve düzensizlikten kaçınan bir yaradılışta idi.[2] Hayatında yüzden fazla evlilik yapmıştı. Hattâ bir Şiî müellifi olan İbn Şehrâşûb'a göre, 250 veya 300 kadınla evlenmişti. Bu yüzden ona mitlâk (çok boşanan) denmiştir.[3] Kız-erkek onbeş çocuğu vardır. Soyu el-Hasanu'l-Musennâ ile Zeyd adlı çocuklarından yürümüştür.

Hz. Hasan, babası Hz. Ali'nin 17 Ramazan 40/24 Ocak

---

1) Suyûtî, 188; *eş-Şiatu ve'l-Hâkimûn*, 57; *Akâid*, 141, *Menâkıb*, 3/191; İbn Tûlûn, 63.
2) Suyûtî, 188 v.d.; İbn Tûlûn, 63 v.d.; *eş-Şiatu ve'l-Hâkimûn*, 58 v.d.; *Savâık*, 137 v.d.; *Tenbîh* 261; Usdu'l-Ğabe, 2/10-16.
3) *Menâkıb*, 3/192. Ayr. bk.: *Akâid*, 145; Suyûtî, 191.

661 tarihindeki vefatı üzerine, bir rivâyete göre aynı gün,[4] bir rivâyete göre de[5] iki gün sonra 37 yaşında iken Kûfe'deki bey'atla hilâfet mevkiine gelir. Aslında Hz. Hasan'ın hilâfete gelişi, Kuleynî'ye göre,[6] Hz. Ali'nin vefatından önce Hz. Hasan'a, Resûlullah (s.a.s.)'ın kendisini imâmet mevkiine getirmesini ve emânetleri teslîm etmesini emrettiğini söylemesi üzerine olmuştur. Şiî kaynaklar dışında, bu rivâyete yer verilmemiştir.

Hz. Hasan'ın hilâfete gelişi ve sonraki olayların gelişmesini, Şiî açıdan en sıhhatli bir şekilde veren kaynak Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (282/850)'nin **el-Ahbâru't-Tıvâl**'ıdır. Gerçekten târihî olayların Şiî geleneği içindeki ilk tezâhürleri, henüz bozulmamış bir hâlde ed-Dîneverî tarafından verilmiştir denebilir; çünkü o İmâmiyye'nin gizlendiği söylenen son imamından yalnızca yirmi yıl sonra vefat etmiştir. Bu bakımdan Şiî rivâyetlerine en yakın bir isimdir. İşte ona göre, Hz. Ali'nin vefatından sonraki olaylar şöyle cereyan etmiştir:[7]

«Ali (r.a.) vefat edince, Hasan mescide gitti. Halk etrafında toplandı ve ona bey'at etti. Sonra Hasan halka hitâben şöyle dedi: "Ne yaptığınızı biliyor musunuz? Emîru'l-Mü'minîn'i öldürdünüz. Allah'a and olsun biliniz ki O, Kur'ân'ın indirildiği, Kitâb'ın ref' olunduğu, Kalem'in kuruduğu gecede öldürüldü. Kaldı ki Mûsâ b. İmrân da aynı gecede ölmüş; İsâ b. Meryem de aynı gecede ref' olunmuştur.,,

«Muâviye, Ali'nin öldürüldüğü haberini alınca, Abdullah b. Âmir kumandasında bir ordu hazırladı. Sonra o, 'Aynu't-Temir (Irak'ta Kerbelâ yakınlarında bir yer)'i almış ve Medâin'e niyetle Enbâr'da konaklamıştı. Bu haberler, Kûfe'de bulunduğu sırada Hasan b. Ali'ye ulaşmıştı. Bunun üzerine o da Abdullah b. Âmir'le savaş-

4) *Menâkıb*, 3/191; Suyûtî, 191; *Akâid*, 143.
5) Mes'ûdî, 2/426; *Tenbîh*, 260.
6) *Usûlu'l-Kâfî*, 1/297-99.
7) Dîneverî, 216-18, 220-22.

mak üzre Medâin'e yürüyüşe geçti. Sâbât'a varınca, adamlarının yüreksizliğini ve savaştan kaçındıklarını gördü ve böylece Sâbât'ta konakladı. Orada ayağa kalktı ve şunları söyledi: "Ey insanlar! Bu sabah içimde hiçbir Müslümana karşı kötü bir his beslemeksizin uyandım; sizlerin de benim gibi olduğunuzu görüyorum. Görüşümden dolayı bana karşı çıkmayacağınıza inanıyorum. Şüphe yok ki cemâata katıldığı için beğenmediğiniz kişi, bir fırkaya katılandan çok daha üstündür. Görüyorum ki, pekçoğunuz savaştan el-etek çekmiş ve çarpışmaktan kaçınır olmuş durumdasınız. Ben de sizlere istemediğiniz birşeyi yüklemek arzusunda değilim.,,

«Adamları onun bu sözlerini işitince, birbirlerine bakıştılar. Aralarında Hâricîlerin görüşlerini benimseyenlerden bir kısmı, "Hasan da, babasının daha önce küfre gidişi gibi küfre düşmüştür,, dedi ve sonra onlardan bir kısmı, onun üzerine yürüdü; altından, üstünde namaz kıldığı seccâdeyi çekip aldı ve elbisesini omuzundan çekip alıncaya kadar çekiştirdi. Bunun üzerine o, atına atladı ve, "Rebîa ve Hemdân nerede?,, diye bağırdı. Böylece onlar onu çevirdiler ve saldırganları onun etrafından uzaklaştırdılar.

«Sonra o, Medâin'e gitmek üzre hareket etti... Hâricîlerin görüşünü paylaşan biri (Benî Esed'den el-Cerrâh b. Kabîsa), onu öldürmek istedi ise de başaramadı, sâdece yaraladı. Hasan Medâin'e geldi; orada iyileşti ve İbn Âmir'le karşılaşmak üzre hazırlığa girişti.

«Muâviye ise, Enbâr'a kadar yaklaşmıştı. Orada Hasan'ın kumandanı olan Kays b. Sa'd b. Ubâde bulunuyordu. Muâviye onu kuşattı. Hasan, ordusuyla çıktığında Abdullah b. Âmir'le karşılaştı. İbn Âmir, Hasan'ın ordusuna hitâben, "Ey Iraklılar! Gerçekten ben savaş yapacak değilim; yalnızca Muâviye'nin öncü kumandanıyım. Şimdi o, bütün Şam kuvvetleriyle Enbâr'da tevakkuf etmiş durumda olup, Ebû Muhammed'e (*yâni Hasan*) benden selâm söyleyiniz ve ona, senin ve seninle beraber olan bu topluluğun hayatını koruyacağıma söz verdiğimi bildiriniz!,, dedi.

«Halk bu sözleri işitince, savaştan kaçındılar ve savaş fikrinden soğudular. Böylece Hasan da savaşı terketti ve Medâin'e uzaklaştı. İbn Âmir de onu muhasara etti.

«Hasan, adamlarının yüreksizliğini görünce, Abdullah b. Âmir'e, hilâfeti teslim için ileri sürdüğü şartları bildiren bir şartnâme gönderdi. Şartlar şunlardı: (1) Muâviye intikam için Iraklılardan hiç kimseyi tutuklamıyacaktır; (2) Arap olsun olmasın herkes emniyet altında olacaktır; (3) Suçları ne olursa olsun Muâviye onları görmezlikten gelecektir; (4) Ehvâz'ın haracını yıllık olarak ona (Hasan) verecektir; (5) Kardeşi Hüseyin'e yıllık iki milyon dirhem verecektir; (6) Hâşimoğullarına da Abdşemsoğullarına gösterdiği yakınlığı gösterecek ve onlara verdiği bağışları verecektir.

«İbn Âmir bu şartları Muâviye'ye bildirdi. O da bunları kendi eliyle yazdı ve altını mühürledi. Sonra onu, belirtilmiş bir ahidnâme ve aldatıcı vaadler olarak İbn Âmir'e verip Hasan'a gönderdi ve buna bütün Şam halkını şâhid tuttu. İbn Âmir, sözleşmeyi Hasan'a ulaştırdı; o da bundan memnun oldu ve anlaşmayı Kays b. Sa'd'a bildirerek yetkilerini Muâviye'ye devretmesini ve Medâin'e dönmesini emretti.

«Mektup Kays'a ulaşınca, halka hitâben şöyle dedi: "Ey insanlar! Şu iki durumdan birini seçiniz: Ya imamsız savaş, ya da Muâviye'nin itâati altına girmek.,, Onlar, Muâviye'nin itâati altına girmeyi seçtiler.[8] Böylece onlar, Medâin'e gittiler ve Hasan da Medâin'den halkla birlikte Kûfe'ye kadar gitti. Muâviye de oraya geldi ve Hasan, şartları ve verilen sözleri ona şahsen de teyîd ettirdi. Sonra Hasan, âilesiyle birlikte Medîne'ye gitti...».

Hz. Hasan'ın Muâviye ile anlaşmasını hemen hemen benzer şekilde, ama özet yollu anlatan muahhar bir Sünnî müellif es-Suyûtî, anlaşma şartlarına, "hilâfetin, Muâviye'-nin ölümü halinde, Hasan'a iâde edilmesi,, maddesini de

---

8) İbnu'l-Esîr, 3/407.

ekler.[9] Aynı madde, Şiî bakış açısından kaleme alındığı açık bir şekilde belli olan **el-İmâme ve's-Siyâse** müellifince de kaydedilmektedir.[10] Kezâ diğer Şiî müellifler de aynı kanaâti paylaşmaktadırlar.[11] Ancak bu bilgilere, ilk devir kaynaklarında rastlanmamaktadır. Ayrıca İbn Haceri'l-Heytemî, bu maddeyi, "Muâviye kendisinden sonra kimseyi yerine tâyin etmeyecek; aksine bu iş (hilâfet), ondan sonra Müslümanların şûrâsı ile tesbît olunacaktır,, şeklinde nakleder.[12] Bir Şiî yazar olan Gölpınarlı da aynı görüşü paylaşır.[13] İbnu'l-Esîr, yukarıdaki şartlara, Hz. Ali'ye sövmemeyi de dâhil eder.[14]

İster Hz. Hasan'ın adaylığını, ister hiçbir aday gösterilmemesini esas almış olsun, bu anlaşmanın Muâviye tarafından işletilmediği açıktır. Diğer taraftan, bize göre, anlaşmada böyle bir hükmün bulunması, olayların gelişmesine pek uygun düşmemektedir; çünkü Muâviye, Hz. Hasan'ın vefâtından sonra ve kendi ölümünden önce hilâfet için Yezîd'e bey'at aldığı zaman, Hz. Hasan'la yapılmış anlaşma uyarınca hilâfete namzed gösterilmeyeceği yolunda herhangi bir itirazın vukûuna dair bir vesîka veya rivâyete sahip bulunmamaktayız.

Durum ne olursa olsun, Hz. Hasan Muâviye ile anlaşmak suretiyle, Müslümanlar arasında yeniden kan dökülmesini istememiş ve insanların sulh içinde yaşamalarını arzulamış olmak gibi[15] gerçekten büyük bir âl-i cenablık göstermiştir. Gönül bu ulvî davranış karşısında muhataplarının da, hiç değilse, biraz insaflı olmalarını arzu ederdi; ama ne var ki, Muâviye ve adamları, başta Kûfe Vâlisi el-Muğire b. Şu'be olmak üzere, Hz. Ali ve soyuna, veya kısaca Hâşimoğulları'na karşı sadâkat ve insaf göstermek

---

9) Suyûtî, 191.
10) *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/140.
11) Msl. bk.: İbn Tûlûn, 65; *Akâid*, 143; *Shi'ite Islam*, 56.
12) *Savâık*, 136.
13) Gölpınarlı, 377.
14) İbnu'l-Esîr, 3/405.
15) Ebû Mıhnef, 3.

şöyle dursun, hiç de iyilikle davranmadılar, sözlerinde durmadılar. el-Muğîre, Muâviye'nin vâlisi olarak yedi yıldan fazla bir zaman Kûfe'de bulunduğu sırada, Hz. Ali'yi kötüleme ve Hz. Osman ile adamlarını rahmetle anma gibi fitne kazanını kaynatmaktan ve Müslümanları tahrîk etmekten ve tefrikaya sevketmekten başka hiçbir faydası olmayan fevkalâde çirkin ve utanç verici bir faaliyetin adamı oldu. Bu yoldaki kötüleme kampanyası öylesine yaygınlaştı ki, Muâviye'den bu hareketlere mâni olması istendiği hâlde, o da bunlara müdâhale etmedi ve böylece sanki teşvîk eder duruma düştü. Bu çirkin hareketlere karşı çıkanlar, bu arada Hucr b. Adiyy yokedildi (51/671)[16] ve gûyâ, bu türlü gayr-i meşrû iddialar, davranışlar ve baskılarla otoritenin sağlanacağı düşünüldü.

Hz. Hasan'ın hilâfette kalış süresi hakkında farklı rivâyetler vardır. Bir kısmına göre, hilâfette dört ay üç gün,[17] bir kısmına göre de altı ay üç gün kalmıştır.[18] Muâviye ile anlaşma 25 Rebîyülevvel 41/31 Temmuz 661 tarihinde yapıldığına göre, ikinci rivâyetin daha doğru olması gerekir.[19]

Anlaşmadan sonra Medîne'ye yerleşen Hz. Hasan, orada on yıla yakın bir müddet yaşadı ve nihayet, rivâyetlere göre, Yezîd b. Muâviye ile evlendirilmek vaadiyle kandırılan karısı Ca'de binti Eş'as b. Kays tarafından zehirlendi;[20] 28 Safer 49/6 Nisan 669 tarihinde öldü ve Bakî mezarlığında annesi Hz. Fâtıma'nın yanına defnedildi.[21]

---

16) Taberî, 2/112 v.d.; İbnu'l-Esîr, 3/472 v.d.; *Târîhu'l-İslâm,* 397.
17) *Menâkıb,* 3/192.
18) Suyûtî, 191-2; *Tenbîh,* 260; *el-İmâme ve's-Siyâse,* 1/140.
19) Mes'ûdî, 2/246; *Akâid,* 143; İbnu'l-Esîr, 3/405-6.
20) Gölpınarlı, 378; *Shi'ite Islam,* 57; *Akâid,* 144-45; Suyûtî, 192; İbnu'l-Esîr, 3/460; *Usdu'l-Ğâbe,* 2/15.
21) Hz. Hasan'ın 50 veya 51 yılında öldüğü de söylenir. Bk.: *Menâkıb,* 3/192; *Akâid,* 145; *el-İmâme ve's-Siyâse,* 1/150; *Tenbîh,* 260; Yâkûbî, 2/213; *eş-Şîatu ve'l Hâkimûn,* 57; Suyûtî, 192; İbnu'l-Esîr, 3/460.

## 5. HZ. HÜSEYİN DÖNEMİ VE KERBELÂ VAK'ASI

Resûlullah (s.a.s.)'ın gözbebeği iki torunundan ikincisi olan Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib, 5 Şâban 4/30 Aralık 626 tarihinde, Medîne'de doğmuştur.

Künyesi Ebû Abdillah, lâkabı eş-Şehîd'dir. Ayrıca kendisine Reyhânetu'n-Nebî (Hz. Peygamber'in çiçek demeti) de denir. Göğsünden aşağısı Hz. Peygamber'e çok benzerdi. Doğduğu zaman, Hz. Peygamber, "O, cennet çocuklarının efendisi (seyyid)dir.,, demiş ve ağabeyi Hz. Hasan için yapıldığı gibi, doğumunun yedinci gününde, o güne kadar Araplarca bilinmeyen adını, sağ kulağına ezan, sol kulağına da ikaamet okuyarak koymuştur. Hz. Peygamber, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'i pek fazla severdi. Hz. Hüseyin'in ağladığını duyunca, "Onun ağlaması beni incitir,, der ve onu dudaklarından öperek severdi. Bir keresinde, "Hüseyin bendendir, ben Hüseyin'denim; Allah Hüseyin'i sevenleri sever,, buyuran Resûlullah (s.a.s.), birgün zevcelerinden Ummu Seleme'nin evinde otururken Hz. Hasan gelir; onu kucağına alarak sağ dizine oturtur ve öper. Sonra Hz. Hüseyin gelir; onu da sol dizine oturtarak öper. Sonra Hz. Fâtıma gelir; onu da karşısına oturtur ve sonra Hz. Ali'yi çağırır ve der ki: **"Ey Ehl-i Beyt! Şüphesiz Allah sizden rics'i** (günah veya Allah hakkında herhangi bir şüphe) **gidermek istiyor ve sizi tamamiyle temizliyor,,** (33. Ahzâb, 33). Hz. Peygamber,

Hz. Hüseyin'i elinden tutup oynatır, göğüslerine çıkarır ve kısaca ona, derin bir sevgi ve şefkat duyardı.[1]

Maamafih ona karşı duyulan sevgi, şefkat ve hürmet, Hz. Peygamber'in "sevgili torunu,, sıfatıyla Dedesi'nin vefatından sonra da Müslümanlar tarafından sürdürülmüş ve böylece Hz. Hüseyin altı yaşında kaybettiği Dedesi ve annesinin yokluğunu, ağır bir şekilde hissetmemiştir. Meselâ, herkes tarafından sevilen bir çocuk olarak birgün Hz. Ömer hutbe okurken onun yanına çıkar ve, "Babamın minberinden in ve babanın minberine git,, der; Hz. Ömer de, "Babamın minberi yoktu ki...,, diyerek onu yanına oturtur; o da, Hz. Ömer'in hutbesi süresince elindeki çakıl taşlarıyla oynar.[2] O zamanki Müslümanlardan, herzaman, Hz. Peygamber'in "sevgili torunu,, sıfatıyla derin sevgi ve hürmet gördüğü açıktır. Nitekim Hz. Ömer, D i v â n teşkilâtını kurup herkese tahsîsat tâyin ederken, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e, B e d r savaşına katılanlara verilen miktarda tahsîsat verdirir.[3]

Hz. Hüseyin'in ilk gençlik yılları ve sonrasında son derece fâzıl, çok namaz kılıp oruç tutan ve sadaka veren bir muttakî kişi olduğu; Medîne'den yirmibeş defa yürüyerek hacca gittiği ve çok hayır işlediği, sahîh haberlerle bildirilmektedir.[4]

Hz. Hüseyin, Hz. Osman'ın hilâfeti sırasında, 30/651 yılında, Saîd b. el-Âs'ın Kûfe'den Horasan'a yaptığı sefere, kardeşi Hz. Hasan'la birlikte katılmış;[5] daha sonra da Hz. Osman'ın evini muhasara eden isyancılara karşı Halîfe'yi korumak üzre babası Hz. Ali tarafından, yine kardeşi Hz. Hasan'la birlikte memur edilmiştir.[6]

---

1) Hz. Peygamber'in Hz. Hüseyin'e sevgisi hakkındaki rivâyetler için bk.: *Usdu'l-Ğâbe*, 2/18 v.d.; *Savâık*, 190 v.d.; *Akâid*, 146 v.d.; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/683 (2/76 v.d.- yeni baskı); Köksal, 6 v.d.
2) İbn Hacer, 1/683.
3) Taberî, 1/2413.
4) *Usdu'l-Ğabe*, 2/21.
5) Taberî, 1/2836.
6) Belâzurî, 483 a; Taberî, 1/3020.

Hz. Hüseyin, babasının hilâfeti sırasında, onunla birlikte Kûfe'ye gitmiş ve onun bütün seferlerine katılmıştır. Babasının şehîd edilmesinden sonra, yine onun emrine uyarak Hz. Hasan'a itâat etmiştir.[7] Hz. Hasan, Muâviye ile anlaşma kararını bildirdiği zaman, Hz. Hüseyin karşı çıkmış ise de, kardeşinin, "Sus; ben senden iyi bilirim,, demesi üzerine sesini çıkarmamış ve onunla birlikte, 41/662 yılında Medîne'ye gitmiştir.[8] Hz. Hasan'ın 49/669 yılındaki vefatına kadar onunla birlikte, ondan sonra da Muâviye'nin 60/680 yılındaki ölümüne kadar da yalnız olarak zühd ve takvâ ile meşgûl olan Hz. Hüseyin'e, Hz. Hasan'ın vefatından sonra i m a m olarak bey'at edildiğine dâir, muahhar Şîî eserleri bir yana bırakacak olursak, ilk Şîî kaynaklarda herhangi bir rivâyete rastlamıyoruz. Öyle görünüyor ki, İslâm dünyası, Hz. Hasan'ın kendisine Kûfe ve Basra'da yapılan bey'atla tevdî edilen hilâfeti, Muâviye ile anlaşıp ona devretmesi üzerine, bu işi tamamlanmış ve kapanmış bir mesele olarak telâkki etmiştir.

Nitekim ilk Şîî müellifler olan Ebû Mıhnef (157/773), ed-Dîneverî (282/895) ve Yâkûbî (292/904), Hz. Hüseyin'in, kardeşinin yaptığı anlaşmaya karşı çıkarak Muâviye aleyhinde ve kendi imâmeti lehindeki bir faaliyetinden sözetmek şöyle dursun, bilâkis onun bu husustaki birtakım kıpırdanışlara fırsat vermediğini rivâyet ederler. Meselâ, Hz. Hasan'ın vefat haberi Kûfe'ye ulaşınca, onların Kûfe'deki taraftarları Süleyman b. Surad'ın evinde toplanarak, Hz. Hüseyin'e, Hz. Ali ve Hz. Hasan'ın başlarına gelen musîbetin intikamını almak üzre emrini beklemekte olduklarını bildiren bir mektup gönderdiler.[9] Daha sonra Hucr b. Adiyy'in mescidlerde Hz. Ali'nin kötülenmesi faaliyetine karşı çıktığı için öldürülmesi (51/671) üzerine, Kûfe'nin ilerigelenlerinden biri, hem bu haberi iletmek hem de Hz. Hüseyin'i getirmek maksadıyla Medîne'ye gelir. Bu durumu

7) Taberî, 1/3461.
8) Taberî, 2/9.
9) Yâkûbî, 2/216-7; Ebû Mıhnef, 5-6.

haber alan Muâviye, Medîne Vâlisine Hz. Hüseyin'i rahatsız etmemesini; çünkü kendisine bey'at ettiğini bildiren bir mektup yazar. Ayrıca Hz. Hüseyin'e de, fitneyi seven kötü huyluların kendisini ayağa kaldırmaması tavsiyesinde bulunur. Bunun üzerine Hz. Hüseyin de ona bir mektup yazarak, "Ne seninle harbetmek istiyorum, ne de sana karşı çıkıyorum,, der. ed-Dîneverî, bu olayı naklettikten sonra şunları da ilâve eder:[10]

"Ne Hasan ne de Hüseyin, Muâviye'nin hayatı boyunca, kendi şahısları adına ondan kötülük ve çirkinlik görmediler. Muâviye de, ne onlara şart olarak ileri sürdüğü şeylerden birini kesti, ne de onların iyiliğine olan birşeyi değiştirdi.»

Maamafih Hz. Hüseyin, Muâviye'nin iktidarı sırasında olanlara ses çıkarmayıp kendi köşesinde tâat ve ibâdetle vakit geçirmiş ise de, durumun 56/676 yılından sonra değişmiş olması muhakkaktır; çünkü bu yılda, Muâviye'nin, oğlu Yezîd'e bey'at edilmesini istemesi,[11] hemen bütün Müslümanları olduğu kadar Hz. Hüseyin'i de gönülden sarsmış ve tedirgin etmiştir.

Muâviye, Kûfe vâlisi el-Muğîre b. Şu'be'yi azledip yerine Saîd b. el-Âs'ı vâli yapmak ister. Ancak bunu haber alan Muğîre, derhal Şam'a gider ve Muâviye'nin oğlu Yezîd'le görüşür. Ona, "Şüphe yok ki Nebî (s.a.s.)'nin ashâbı, Kureyş'in büyükleri ve yaşlıları gitmiş; onların oğulları kalmıştır. Sen de bunların arasında en üstünü, en isabetli görüş sâhibi, sünneti ve siyâseti en iyi bilenisin. Bu yüzden Emîru'l-Mü'minîn'i (Muâviye), sana bey'at almaktan alakoyan şeyi birtürlü anlıyamıyorum,, der... Bu fikir Yezîd'de olgunlaşınca, durumu babasına bildirir. O da Muğîre'yi çağırarak işin aslını araştırır ve Yezîd'e ne dediğini sorar. O da şu cevabı verir: "Ey Mü'minlerin Emîri! Osman'dan sonra kan dökülmesi ve ihtilâfın neye mâlolduğunu gördüm. Yezîd'i senden sonra halef kıl ve

10) Dîneverî, 224-25.
11) Mes'udî'ye göre (3/27) bey'at isteme yılı 59/679'dur.

ona bey'at al...„[12]. Böylece Muğîre, şahsî menfaati icabı, yalnızca altından kaymakta olan Kûfe vâliliği koltuğunu kurtarmakla kalmaz, aynı zamanda İslâm Dünyası'nda, artık halifenin seçimle gelme geleneğini ortadan kaldırıp saltanat sistemine geçişin yollarını açmış olur. Elbette böyle bir durum, o zamana kadar Arapların ve Müslümanların anlayışlarına uygun olmadığı için yadırganacaktı. Ayrıca Yezîd, gerek inancı ve davranışları, gerek yaşayışı bakımından Müslümanların dâima tenkîd ettikleri ve hattâ "fâsık„ saydıkları biriydi.

Nitekim Muğîre'nin tesîriyle Kûfe; Ziyâd b. Ebîhi'nin korkusuyla Basra ve tabii başda Şam, Yezîd'e bey'at etmiş olmakla beraber, hâlâ daha Müslümanların kalbi ve merkezi durumunda olan Medîne'nin, böyle bir usûlsüzlüğü ve hele Yezîd gibi nefretle bakılan birinin halîfe namzedliğini kolayca kabul etmesi beklenemezdi. Muâviye de Muğîre'nin şahsî menfaati uğruna ortaya attığı bu korkunç derecedeki kurnazca oyunu, siyâsî dehâsıyla ve bu fikrin muhâliflerini sabırla ve zaman zaman da hileyle yola getirmenin ince hesaplarını yapar. Önce Medîne'ye vâli yaptığı Mervân b. el-Hakem'e, Yezîd'den söz etmeksizin, bir mektup yazarak artık yaşlandığını ve ümmetin kendisinden sonra bir ihtilâfa düşmesinden korktuğunu; bu sebepten kendisinden sonra yerine bir halef seçmeyi düşündüğünü; ama işi Medîne'dekilerle istişâre etmeden bitirmediği için, durumu onlara arzetmesini ve ona sunulacak teklîfleri kendisine bildirmesini ister.

Açıkça görülüyor ki Muâviye, herşeyden önce bir nabız yoklamakta ve Yezîd'in adını bildirmeden evvel, Müslümanların yerine halîfe tâyin etmesi fikrine yatkınlıklarını araştırmaktadır.

Mervân, durumu halka arzeder; onlar da uygun bulurlar. O da onların muvâfakatını Muâviye'ye bildirir. Bunun üzerine Muâviye, Mervân'a bir mektup daha yazarak,

---

12) İbnu'l Esîr, 3/503 v.d.; *Târîhu'l-İslâm*, 1/281; Taberî, 2/173 v.d.

yerine halef kıldığı oğlu Yezîd'e bey'at alması için kendisine güvendiğini söyler. Mervân, mektubu Mescid'de okuyunca Müslümanlar dehşete kapılırlar, heyecanlanırlar ve öfkelenirler. Nitekim Abdurrahman b. Ebî Bekr, Mervân'a, daha başlangıçta gerek kendisinin gerek Muâviye'nin yalan söylediğini, Ümmetin başına babadan oğula geçen "Heraklius,, sistemini getirmek istediklerini söyleyerek bu teklîfe karşı çıkarken, Abdullah b. Ömer, Yezîd'in fâsıklığından, Abdullah b. ez-Zubeyr ise Allah'a karşı gelene itâatin olmayacağından ve onun dîni ifsâd edişinden dolayı açıkça itirazda bulunurlar ve bey'atı reddederler. Bu gruba Hüseyin b. Alî b. Tâlib de dâhildir. Mervân, bu durumu Muâviye'ye intikal ettirir ve mezkûr şahısların muhâlefeti sebebiyle halkın bey'attan imtinâ ettiklerini bildirir. Bunun üzerine Muâviye, yine aynı yılda (56/676), Hicaz'a gider; Medîne'de, bey'ata muhâlefet eden dört kişiyle görüşür. İbnu'z-Zubeyr, Muâviye'ye, yerine kimseyi bırakmaksızın vefat eden Resûlullah (s.a.s.)'dan sonra ashâbın yaptığı gibi râzı olacakları bir şahsı seçmesini, yahut Hz. Ebû Bekir'in yaptığı şekilde kendi soyu ile ilgisi olmayan Hz. Ömer gibi dînin direği olan birini vasiyet etmesini, yahut da Hz. Ömer'in yaptığı gibi, meseleyi altı kişilik bir şûrâya bırakması şeklindeki üç yoldan birini tercîh etmesini söyler. Diğerleri de bu görüşe katılırlar. Ancak Muâviye, yaptığı işten dönmeyeceğini, şayet içlerinden biri müsbet veya menfî herhangi birşey söyleyecek olursa kellelerini uçuracağını söyleyerek, herbirinin arkasına silâhlı birer adam diker ve onlarla birlikte minbere kadar gider. Sonra, "Bu topluluk, kendilerine danışılmadan hiçbir şeyin yapılıp kotarılmayacağı Müslümanların efendileri ve seçkinleri olan kimselerdir. İşte bunlar râzı oldular ve Yezîd'e bey'at ettiler. Siz de Allah'ın adı üzerine bey'at ediniz!,, der. Bunların bey'atını gözetlemekte olan halk da bey'at eder. Sonra o gidince, bunlara, "Hani bey'at etmeyeceğinizi ileri sürüyordunuz; şimdi niçin râzı oldunuz ve bey'at ettiniz?,, deyince, onlar, "Allah'a and olsun ki bey'at etmedik,, cevabını verirler. "Peki sizi durduran neydi?,, diye sordukların-

da da, "Az daha öldürülmekten korktuk!,, derler.[13] Böylece Yezîd'e, mezkûr dört kişi dışında, halk tamamen bey'at etmiş olur.

İslâm'daki seçime dayalı hilâfet, veya başka bir ifadeyle "devlet başkanlığı,, geleneğini "verâsete dayalı saltanat,, sistemine dönüştüren Muâviye, Receb 60/Mayıs 680 tarihinde vefat eder. Hilâfet mevkiine gelen Yezîd'i bekleyen işlerin başında, kendisine yapılması gereken bey'atın tamamlanması vardır. Bu iş için, o sırada Medîne vâlisi olan el-Velîd, b. Utbe b. Ebî Sufyân'a yazdığı bir mektuba ilâve ettiği "fare kulağı kadar,, bir kâğıda,[14] her ne suretle olursa olsun, Hüseyin b. Ali, Abdullah b. ez-Zubeyr ve Abdullah b. Ömer'in bey'atlarını temîn etmesini emreder.[15]

Velîd, bir karışıklık çıkmasından korktuğu için, arası pek iyi olmamasına rağmen, o sırada Hicaz'da olan Emevî Ailesi'nin reisi durumundaki Mervân'la istişâre ederek, Muâviye'nin ölüm haberi duyulmadan Hz. Hüseyin ile İbnu'z-Zubeyr'i çağırıp bey'ata zorlamak ister. Hz. Hüseyin, Muâviye'nin öldüğünü ve haberin halk tarafından duyulmasından önce bey'atının alınmak istendiğini anlar. Ancak Hz. Hüseyin, Velîd ile görüşmeye gittiğinde, "Benim gibi bir adam gizlice bey'at edemez; zaten halk katında olmadıkça gizlice yapacağım bir bey'ata sen de râzı olmazsın...,,

---

13) İbnu'l-Esîr, 3/505-511. Wellhausen, Muâviye'nin Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebî Bekr ve Abdullah b. ez-Zubeyr ile görüşmesi ve onları oğlu Yezîd'e bey'ata zorlaması hakkındaki rivâyetleri şüpheli bulur ve der ki: "Etraf tam sükûnet halinde bulunurken bin süvarinin başına geçerek dört Kureyşli'yi Hicaz'da önce ürkütmek, sonra pohpohlamak, dostlukla elde etmeğe çalışmak, nihayet tam mânâsıyla zorlamak ve bütün bunlardan sonra hiçbir şey elde edememek, ihtiyar hükümdarın işine pek benzememektedir.,, (*Arap Devleti*, 68).

14) Taberî, 2/216; Belâzurî, 4. B/12.

15) Taberî 2/216-17; Ebû Mıhnef, 10-11. Yâkûbî (2/229), "Bey'at etmezlerse boynunu vur ve başlarını bana gönder. Halkın da bey'atını al; kaçınanlar olursa onlar hakkında da aynı şeyleri tatbîk et...,, şeklinde verir.

diyerek, ertesi gün bey'at edeceğini bildirir. Yanlarında bulunan Mervân, Hz. Hüseyin'in hapsedilmesini; yanından ayrılmadan ya bey'at etmesini yahut da boynunun vurulmasını tavsiye ederse de, Velîd, "Ey Mervân! Sen benim için dînimi yıkacak birşey seçmiş bulunuyorsun. Oysa ben, Allah'a and olsun ki, Hüseyin'i öldürüp de dünyanın her yanına, üzerine güneşin doğup battığı bütün dünyanın mal ve mülküne sâhip olacağımı bilsem, onu öldürmeyi yine de istemem... Bey'at etmem, dediği için Hüseyin'i öldüreyim ha!?..,, diyerek bu teklîfi reddeder.[16]

Velîd'in yanından ayrılan Hz. Hüseyin, kardeşi Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ona; şehirlerden uzak durması, halka elçiler salarak kendisine bey'ata dâvet etmesi, eğer kabul etmeyip başkasına giderlerse, bundan dolayı dîninin, aklının ve fazîletinin eksilmeyeceği, şehirlerden birine gittiği takdirde halkın hakkında anlaşmazlığa düşerek çarpışabileceği ve bundan da onun zarara uğrayabileceği; bu sebeplerden Mekke'ye, orada rahat edemediği takdirde Yemen'e, orada da sükûnet bulamazsa dağ başlarına gidip halkın işlerinin sonucunu beklemesinin iyi olacağı yolundaki tavsiyesine uyarak, 28 Receb 60/4 Mayıs 680 gecesi, bütün âile ferdlerini yanına alıp Mekke'ye gider.[17]

Diğer taraftan Kûfeliler, Hz. Hüseyin'in Yezîd'e bey'at etmeyip Mekke'ye gittiğini haber alınca, Şebes b. Rib'î ve Süleyman b. Surad el-Huzâî gibi ilerigelenlerin evinde toplanarak Hz. Hüseyin'e bey'at için dâvet mektupları ve elçiler gönderirler.[18] Bunun üzerine Hz. Hüseyin, durumu yerinde incelemek üzre, amcazâdesi Müslim b. Akîl'i Kûfe'ye gönderir. 5 Şevval 60/9 Temmuz 680 târihinde[19] Kû-

---

16) Ebû Mıhnef, 12-13; Taberî, 2/218-19. Krş. Dîneverî, 227-28; İbnu'l-Esîr, 4/15-16.

17) Ebû Mıhnef, 14; Taberî, 2/220-21; Belâzurî, 4-B/13.

18) Bu mektuplar için bk.: Ebû Mıhnef, 17 v.d.; İbnu'l-Esîr, 4/20 v.d.; Dîneverî, 228-29; Taberî, 2/233 v.d.; Yâkûbî, 2/230 v.d.; Köksal, 28-31.

19) Mes'udî, 3/54.

fe'ye ulaşan Müslim, yolda karşılaştığı bazı durumlardan ve yanındaki rehberlerin susuzluktan ölmelerinden endîşe ederek bu vazîfeyi bırakmak isterse de, Hz. Hüseyin'in ısrârı üzerine işi sürdürür ve Kûfe'de onun adına bey'at almaya başlar; ilk anda oniki veya onsekiz bin kişi bey'at eder.[20] Müslim, bu durumu Hz. Hüseyin'e bildirir.

Ancak Yezîd'in adamları da Müslim'in bu faaliyetlerini ona bildirirler. O da, Ubeydullah b. Ziyad'ı Kûfe'ye vâli tâyin eder ve Müslim'i ele geçirerek sürmesini veya öldürmesini ister. Bunun üzerine Ubeydullah, hemen Kûfe'ye gelir. Bunu haber alan Müslim yer değiştirir; Ubeydullah'ın niyetini anlayınca da halkı ayaklanmaya çağırır ve Ubeydullah'ı muhâsara eder. Ancak vâlinin yanında yeralan Kûfeli ilerigelenlerin nasîhat ve tehdîdleri üzerine, ayaklananlar dağılmaya başlar ve akşam namazından sonra, Müslim b. Akîl'in yanında on kişi bile kalmaz.[21] Geceleyin bir kadının evine saklanan Müslim'in kaldığı yer tesbît edilir ve öldürülür (8 veya 9 Zilhicce 60/9 veya 10 Eylül 680).[22]

Bu arada Müslim, Hz. Hüseyin'e Kûfelilerin bey'atını daha önce yazmış; ama onların sözlerinden döndüklerini sağlam bir şekilde bildirememiştir. Bu yüzden herşeye tamam gözüyle bakan Hz. Hüseyin, Kûfe'ye harekete karar verir. Ancak İbn Abbas, Hz. Hüseyin'e Kûfelilere güvenilemiyeceğini, onların dönek olduklarını, babası ve kardeşine ettiklerini ileri sürerek oraya gitmemesini; eğer Mekke'de kalmayı istemiyorsa Yemen'e gitmesini ve orada Müslim'in herşeyi çözümleyip idâreye tam hâkim olduktan sonra hareket etmesini tavsiye ederse de, Hz. Hüseyin

---

20) Taberî, 2/228-29; İbnu'l-Esîr, 4/21-22; Mes'udî, 3/54; Ebû Mıhnef, 20; Dîneverî, 243.

21) Ebû Mıhnef'e göre (s. 24-25), "Yalnızbaşına kalır ve oradaki bir çocuğa bu şehrin insanları ne oldu? diye sorunca, çocuk, Hüseyin'in bey'atından dönüp Yezîd'e bey'at ettiler, der.,, Krş. Taberî, 2/231; İbnu'l-Esîr, 4/30.

22) Müslim'in Kûfe'deki *faaliyetleri için* bk.: Taberî, 2/228 v.d. İbnu'l-Esîr, 4/22 v.d.; Mes'udî, 3/54-60; Ebû Mıhnef, 20 v.d.; Dîneverî, 230 v.d.; Köksal, 33-69.

kararından dönmez.[23] Diğer taraftan Yezîd'in halîfeliğini tanımayan Abdullah b. ez-Zubeyr de, Hz. Hüseyin Hicaz'da kaldığı müddetçe kendisinin birşey yapamıyacağını farkettiğinden, bir yandan, "Benim de bu kadar taraftarım olsaydı hiç durmazdım,, derken, öte yandan istediği takdirde Mekke'de kalmasını ve orada onun için bir harekete girişip bey'at alabileceğini söylemekten de geri kalmaz.[24] Bu arada Hz. Hüseyin'e Kûfe'ye gitmemesini başkaları da tavsiye eder;[25] lâkin o, kararından vazgeçmez ve İbn Abbas'ın, hiç değilse yalnız gitmesi yolundaki tavsiyesini de dinlemiyerek 9 Zilhicce 60/10 Eylül 680'de T e r v i y e günü kadın ve çocukları dâhil bütün âilesiyle birlikte Kûfe'ye doğru yola koyulur.

Ancak âilesiyle birlikte yola çıktığı ve başlarına birşey gelirse, bunun âilesinin sönmesi demek olduğu korkusuna kapılan Abdullah b. Câfer b. Ebî Tâlib, önce bir mektup yazarak bu hissini anlatır ve yolda durmasını söyler; sonra da Mekke vâlisi Amr b. Saîd b. el-Âs'dan onun adına aldığı a m â n 'ı bir mektupla gönderir ve dönmesi için ısrar eder. Ne var ki Hz. Hüseyin, rüyâsında Resûlullah (s.a.s.)'ı gördüğünü ve başladığı iş ister lehinde ister aleyhinde olsun, tamamlamakla emrolunduğunu söyleyerek dönmeyi reddeder.[26]

Bu arada, yolda, e s - S ı f â h'ta şâir Ferezdak ile karşılaşır. Ona Kûfe'nin durumunu sorunca, o, "Halkın kalbi seninle, kılıçları ise Benî Ümeyye iledir; kazâ ise gökten iner ve Allah dilediğini işler,, der.[27] Hz. Hüseyin de, "Doğru söyledin. Allah'ın dediği olur. Allah dilediğini işler ve Rabbimiz, her gün yeni bir iştedir. Kazâ, hoşumuza gidecek şekilde inerse, nîmetlerinden dolayı Allah'a

---

23) Taberî, 2/273 v.d.; İbnu'l-Esîr, 4/37 v.d.; Mes'udî, 3/54-55; Ebû Mıhnef, 37; Dîneverî 243.
24) Taberî, 2/276; İbnu'l-Esîr, 4/38; Mes'ûdî, 3/56.
25) Hz. Hüseyin'e gitmeme tavsiyesinde bulunan şahıslar hk. bk.: Köksal, 78-86; Taberî, 2/279 v.d.
26) Taberî, 2/279-80; İbnu'l-Esîr, 4/40-41; Köksal, 85-86.
27) Dîneverî, 245.

şükrederiz ve O, şükredenlere yardımcıdır. İnecek kazâ umulandan başka çıkarsa, niyeti hak ve takvâsı da teneşir tahtası olan kimse, elbette taşkınlık etmez,, şeklinde cevap vererek yoluna devam eder.[28] Daha sonra karşılaştığı iki kişiden Kûfelilerin bey'atlarından dönmüş olduklarını ve Müslim b. Akîl ile evine saklandığı Hâni b. Urve'nin öldürülmüş bulunduklarını öğrenir. Bunun üzerine Hz. Hüseyin, Akîl oğullarının ısrarı üzerine[29] yola devama karar verir; ama bu arada kendisiyle birlikte gelenlere hitâb ederek, bu durumda isteyenlerin ayrılabileceklerini söyler. Onlar da kendisinden ayrılırlar ve yanında âile ferdleriyle pek az kimse, yaklaşık yetmiş kişi kadar kalır.[30] Böylece Hz. Hüseyin, yanındakilerle beraber, K e r b e l â 'nın da içinde bulunduğu Nînevâ'ya gelir ve orada konaklar.

Hz. Hüseyin oradayken, Ubeydullah'ın kendisini uzun süredir gözlemekte olan adamı el-Hurr b. Yezîd, durumu vâliye bildirir. O da başka bir iş için hazırlanmış ordunun kumandanı olan Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas'a ordusuyla Hz. Hüseyin'in üzerine yürümesini ve bu işi halletmesini emreder.[31]

Ömer b. Sa'd, bu işi kabul etmek istemezse de, ısrar ve *tehdîd karşısında*, *ordusuyla* Hz. Hüseyin'in üzerine yürür. Ömer ordusuyla Hz. Hüseyin'in üzerine gelince Hz. Hüseyin, Ömer'in gönderdiği elçiye, Kûfe halkının kendisini dâvet ettiklerini, onsekiz bin kişi bey'at ettikten sonra bey'atlarını bozduklarını; dönüp gitmek istediğinde de İbn Ziyad'ın adamı el-Hurr b. Yezîd'in mâni olduğunu ve buraya kadar gelmeye mecbur ettiğini anlatır ve, "İzin verin dönüp gideyim,, der.[32] Elçi, Ömer b. Sa'd'a aldığı cevabı bildirir. Ömer de Hz. Hüseyin ile çarpışmak istemediği için, bu cevaptan memnun olur ve durumu İbn Ziyad'a bildirir. O ise Yezid'in bey'atını teklîf etmesini ve Hz. Hüseyin'in

28) Taberî, 2/277-78.
29) Dîneverî, 247.
30) Ebû Mıhnef, 39-40.
31) İbnu'l-Esîr, 4/52.
32) Dîneverî, 253-54.

su ile irtibatını kesmesini ister. Bunun üzerine Ömer, Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye dâvet edenlerden biri olan Amr b. el-Haccâc ile 500 süvariyi, Hz. Hüseyin'in su ile irtibatını kesmek üzre vazifelendirir. Sonra birkaç defa onunla gizlice görüşür. Kimse ne konuştuklarını tam olarak bilmemekle beraber, tahminlere göre Hz. Hüseyin, Yezîd'in kabul edebileceği şekilde şu teklifleri yapar: Geldiği yere dönmek; bizzat Yezîd'e gidip bey'at etmek; yahut da İslâm serhadlerinden birine gidip cihadla meşgûl olmak. Ömer, bu teklîfleri, kabul edilebileceği ve böylece kendisinin de bu sıkıntılı işten kurtulacağı ümidiyle, İbn Ziyad'a yeniden bildirir.[33]

Hz. Hüseyin, Fırat suyu ile irtibatı kesilmiş ve susuzluk sıkıntıları içinde cevap beklerken, Ubeydullah b. Ziyad, önce bu teklîfi uygun görürse de, daha önce Sıffîn'de Hz. Ali'nin safında döğüşmüş olan Şemir b. Zu'l-Cevşen, ona önemli bir fırsatı kaçırmış olacağını, artık Hz. Hüseyin zaaf ve ümitsizlik içindeyken ya hükmüne boyun eğmesini yahut da cezâlandırmasını söyler ve onu fikrinden caydırır. Bunun üzerine İbn Ziyad, Şemir'e bir mektup vererek Ömer'e gönderir ve Hz. Hüseyin'in doğrudan kendisine teslîm olmasını, değilse savaşmasını; bunu yapmadığı takdirde de kumandayı Şemir'e devretmesini ister.[34]

Bu haber, Ömer b. Sa'd'a 9 Muharrem 61'de gelir ve Ömer, kumandayı, dolayısıyle kazandığı dünyalıkları elden kaçırmamak için, bu işi yerine getireceğini söyler. Hz. Hüseyin ve yanındakiler o geceyi duâ, namaz ve istiğfâr ile geçirirler.[35]

Ertesi gün, 10 Muharrem 61 Cuma (10 Ekim 680) günü, Hz. Hüseyin gerekli savaş hazırlıklarını yapar; üzerine güzel bir cübbe giyerek misk sürünür ve atına binerek önüne Mushaf koyar ve orduya yaklaşır; onlara son defa hitâb etmek ister:

---

33) Taberî, 2/315; Ebû Mıhnef, 48.
34) Taberî, 2/315.
35) İbnu'l-Esîr, 4/59.

«Ey İnsanlar! Sözlerimi dinleyiniz ve sizin için üzerime düşen nasîhat hakkımı yerine getirene ve buraya gelişimdeki maksadı açıklayıncaya kadar bekleyiniz. Eğer mâzeretimi kabul ve sözlerimi tasdîk ederek hakkımda insafla hüküm verirseniz, bununla saâdete kavuşursunuz ve benim üzerime yürümenize hâcet kalmaz. Mâzeretimi kabul etmeyecekseniz, **"...Siz ve koştuğunuz ortaklar elbirliği edin; yapacağınız iş sonra size bir tasa vermesin; sonra onu bana uygulayın ve bana mühlet vermeyin,,**[36]; **"çünkü benim dostum, Kitâb'ı indiren Allah'tır ve O, iyileri dost edinir.,,**[37]»

Hz. Hüseyin'in sözlerini kızkardeşleri işitince feryada ve ağlamağa başlarlar. Bu feryatlara kızları da katılır. Kardeşi Abbas ile oğlu Ali'yi, teskin için onların yanına gönderir ve ağlamalar kesilince, Allah'a hamd ve senâ, Hz. Muhammed'e, meleklere ve nebîlere salâttan sonra, fevkalâde vecîz ve belîğ bir konuşma yapar:[38]

«İmdi, benim soyumu araştırınız ve benim kim olduğumu görünüz. Sonra kendi vicdanlarınıza eğiliniz, onları ayıplayınız ve beni öldürmenin, (insan olarak) haram ve yasaklanmış olan kanımı dökmenin sizin için helâl olupolmadığını bir düşününüz!

Ben, sizin Peygamberinizin kızının ve onun vasîsinin ve amcasının oğlu ve Allah'a îmân, Resûlünü tasdîk hususunda mü'minlerin ilki olan kimsenin oğlu değil miyim?

Şehîdlerin efendisi olan Hamza, babamın amcası değil midir? Cennette çift kanatlı şehîd Câfer (et-Tayyâr) benim amcam değil midir? Resûlullah (s.a.s.)'ın benim ve kardeşim hakkında, "Siz ikiniz cennet halkı çocuklarının efendilerisiniz ve Sünnet ehlinin gözbebeklerisiniz,, buyurduğunu duymadınız mı? Eğer tamamen hak ve hakîkat olan bu söylediklerimle beni tasdîk ediyorsanız ne âlâ! Üstelik ben, Allah'ın yalancıya ve onun ev halkına gazablandığını öğrendiğimdenberi, hiçbir suret ve şekilde yalan söyleme-

36) 10. Yûnus, 71.
37) 7. A'râf, 196.
38) Ebû Mıhnef, 49-50; İbnu'l-Esîr, 4/61-62. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'daki diğer hutbeleri için bk.: Ebû Mıhnef, 130-138.

mişimdir. Beni yalanlıyorsanız, aranızda, söylediklerimin doğruluğunu sorup öğrenebileceğiniz kimseler vardır. Câbir b. Abdillah'a veya Ebû Saîd'e yahut Sehl b. Sa'd'a veya Zeyd b. Erkam'a ya da Enes'e sorunuz! Onlar bu hadîsi Resûlullah (s.a.s.)'dan işittiklerini size söyleyeceklerdir. Artık hakkımdaki bu hadîs de mi kanımı dökmenize engel olamıyacaktır?»

Hz. Hüseyin'in bu, gerçekten doğru olduğu kadar, yürek dağlayıcı ve hele Müslümanların geçici dünya nîmetleri ve hevesleri için ne derece küçülebildiklerini ve dînin direği olan Resûlullah (s.a.s.)'ın gözbebeği torununun kanına göz dikecek ölçüde hırs ve vahşete düşerek İslâm'ın ruhundan uzaklaşmalarını gösteren sözleri, maalesef **"gözleri, kalpleri ve kulakları mühürlenmiş,,** azgınların, başka bir ifadeyle, Allah'a kulluğun zevkini ve asâletini tadamadıkları için, neticede Yezîd gibi bir kulun, Ubeydullah b. Ziyad, Ömer b. Sa'd ve daha niceleri gibi hırs ve menfaatten başka şey düşünemeyen köleleri üzerinde müsbet hiçbir tesir icrâ etmez. Yalnız bir tek kişi, el-Hucr b. Yezîd, yaptıklarına pişman olup Hz. Hüseyin'in safına geçer.

Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın sancağı ile gelip ok atmasıyla başlayan savaş, çok nisbetsiz kuvvetler arasında fecî şekilde devam eder.[39] Öğleden sonra, Hz. Hüseyin'in savaşa başlarken 23 süvâri ve 40 piyadeden oluşan askerleri çok azalır. Savaşın sonlarına doğru, artık sıcak ve susuzluktan bitkin hâle düşen bu az sayıdaki insanın yanında, bizzat Hz. Hüseyin de çarpışmaya katılır ve yaya olarak, bir süvâri gibi ve cesâretle döğüşür; ama neticede

39) Tarihler, savaşın teferruatı hakkında oldukça geniş bilgi verirler. Burada bunları ayrı ayrı anlatmak hemen hemen imkânsız ve lüzumsuzdur. Burada zikredilen kaynaklardan bk.: Taberî, 2/272-390; İbnu'l-Esîr, 4/46-81; Dîneverî, 243-260; Mes'ûdî, 3/54 v.d.; Yâkûbî, 2/230-32; Ebû Mıhnef, *Maktelu'l-Huseyn*, 2-129; Köksal, 113-181. Bu konudaki bilgiler ve seçilmiş ciddi bir bibliyografya için ayr. bk.: Ahmed Ateş, "Hüseyin,, *İslâm Ansiklopedisi*, V/I, 635-640.

Şemir b. Zu'l-Cevşen'in emriyle her taraftan hücum edilerek fecî şekilde şehîd edilir. Sinan b. Enes en-Neha'î bir harbe saplar; sonra da atından inip Hz. Hüseyin'in başını ve saçlarını keser. Oradakiler de cesedini soyup herşeyini yağmalarlar. Hz. Hüseyin'in vücudunda kararmış yerler hâriç, 33 mızrak ve ok, 34 kılıç yarası tesbît edilir.[40] Sonra kadınlar ve çocuklar yağma edilir. Hasta ve yatakta olan Ali b. el-Hüseyin öldürülmek istenirse de engel olunur.

Hz. Hüseyin ve Kerbelâ şehîdlerinin cesedleri ertesi günü, Benî Esed'den Ğâdiriyye köylülerince defnedilir. Hz. Hüseyin'in başı ise, Havaleyy b. Yezîd adlı biri tarafından İbn Ziyad'dan mükâfat almak ümîdiyle Kûfe'ye götürülür. İbn Ziyad, bir leğen içinde getirilen Hz. Hüseyin'in başına bakar ve sonra elindeki değnekle dudaklarına vurur. O sırada orada bulunan ashâbdan Zeyd b. Erkam, "Çek şu elindeki değneği o dudak ve dişlerden! Kendisinden başka ilâh bulunmayan Allah'a yemîn ederim ki, Resûlullah (s.a.s.)'ın dudaklarını o dudakların üzerine koyarak öptüğünü gördüm ben!,, der ve ağlamaya başlar. İbn Ziyad da ona, "Allah senin gözlerini ağlattı. Vallahi, sen kocamış, bunamış ve aklı gitmiş biri olmasaydın boynunu vurdururdum,, deyince, Zeyd b. Erkam odayı terkedip çıkar.[41] Aynı hâdise Enes b. Mâlik tarafından da nakledilir.[42] Ubeydullah, yalnızca Hz. Hüseyin'in başı ile değil, Hz. Hüseyin'in esîr edilmiş kızkardeşi ve kızları ile de alay ederek, "Allah'ın Ehl-i Beytinize yaptığını nasıl görüyorsunuz?,, gibi çirkin ve Müslümanlık şöyle dursun, bir kâfirin bile söyleyemiyeceği hezeyanlarda bulunur.

Daha sonra Hz. Hüseyin'in başı ve esîrler, Yezîd'e, Şam'a gönderilir. Yezîd b. Muâviye, görünüşte üzülür ve Hz. Hüseyin'i şehîd ettiğinden dolayı İbn Ziyad'a lânet okur.[43] Ancak Yezîd'in bu hususta samîmî olduğunu söyle-

---

40) İbnu'l-Esîr, 4/79.
41) Taberî, 2/370-71.
42) Köksal, 187.
43) Taberî, 2/374, v.d.

yebilmek fevkalâde şüphelidir; çünkü o, İbn Ziyad, Şemir ve diğerlerinin Hz. Hüseyin'i şehîd etmiş olmalarına gerçekten üzülmüş olsaydı, onu ve diğerlerini hiç değilse vâlilikten ve kumandanlıktan azlederdi. Kaldı ki, onu öldürme emri verenin Yezîd olduğu şeklinde rivâyetler de vardır.[44]

Hâsılı Hz. Hüseyin'in hunharca şehîd edilmesi, belki Emevîleri şimdilik bir rakipten kurtarmış idi. Ancak bu hâdise, "bize geldikleri en eski şekilleri altında bile biraz romanlaştırılmış,, olsa da, Müslümanların kalplerinde kapanmaz bir yara açmış ve onları derinden sarsmıştır. Vesîkaların tedkîkinden de Hz. Hüseyin'i tamamen mazlum olarak şehîd edenlerin haklı veya mâzur görülebilecek hiçbir tarafları mevcud değildir.

Üstelik Yezîd ve adamlarının Müslümanlığa ve insanlığa sığmayan âdilikleri ile gerçekleştirilmiş Kerbelâ fâciası, İslâm târihinde tüyler ürperten bu fecî olayın vukû buluşundan kısa süre sonra ortaya çıkmaya başlayacak hemen bütün hareketlerin sebebi veya bahânesi olmuştur.

Nitekim bu korkunç hâdiseden sonra, Şîîlik adına siyâsî bir temâyül olarak efkâr-ı umûmiye oluşturmak veya başka bir ifadeyle Hz. Ali ve oğullarının haklarını aramak bahanesine sığınan birtakım mâceraperestlerin başlattığı bazı hareketler olmuştur. Prof. W. M. Watt'ın isâbetli bir kullanışla İlk-Şiî Olaylar diye isimlendirdiği[45] bu nevî faaliyetlerin ilki, Tevvâbûn hareketidir.

---

44) Bk.: Dîneverî, 284-85; Yâkûbî, 2/229.
45) Watt, 47.

İkinci Bölüm

# ŞÎÎLİĞİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

## 1. İLK-ŞÎÎ OLAYLAR:

Bu çalışmanın Giriş'inde belirttiğimiz bir hususu önemine binaen burada bir kere daha tekrar lüzumunu duyuyoruz. Şurası muhakkaktır ki, Şîa ve teşeyyu' kelimelerinin kullanılması konusunda, özellikle Mezhepler Tarihi açısından oldukça ciddî bazı güçlükler mevcuttur. Aslında şîa, Şîa'nın bir fırka olarak zuhûruna kadar, "taraftar" anlamında, Arap dilinde sık sık kullanılmış bir kelimedir. Bilhassa Hz. Osman'ın hilâfetinin ikinci dönemi ile Hz. Ali'nin hilâfeti sırasında, Müslümanların farklı görüşler etrafında toplanmaları üzerine, toplulukları belirlemek için, meselâ "Şîatu Osman", "Şîatu Ali", "Şîatu Muâviye" ve benzeri şekillerde kullanılmış ve bu kullanışta bir mezheb kastedilmemiştir. Umûmî mahiyetteki bu kullanış, Hz. Hüseyin'in 10 Muharrem 61/10 Ekim 680 tarihinde, Kerbelâ'da hunharca şehîd edilmesinden sonralara kadar devam etmiştir. Gerçi Mustafa Kâmil eş-Şeybî, Hz. Hüseyin'in şehîd edilmesinden sonra, şîa'nın bir terim olarak Emevîlere karşı Hz. Ali ve soyunun haklarını aramak ve yardım etmek için toplananları ve onlara taraftar olanları ifade etmeye başladığını söylerse de,[1] bunun çok sonraları başlamış olması muhtemeldir; çünkü bu kelime, Mervan b. el-Hakem (64-65/684/85) zamanında bile,

---

1) *el-Fikru'ş-Şîî*, 15-6. Ayr. krş. *Neş'etu't-Teşeyyu'*, 14 v.d.

teknik anlamı dışında, taraftar mânâsında, "Ümeyye-oğulları şîası (taraftarı)„ şeklinde kullanılıyordu.[2]

Maamafih bir fırka, bir mezheb anlamında olmamakla beraber, bu kelimeye, kaynaklarda, Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beytine uyanlar ve onlara taraftar olup yardım edenler anlamında, ilk olarak Ebû Mıhnef Lût b. Yahyâ (157/774)'nın Hz. Hasan'ın Kûfelilere hitâben söylediği, "Sizler bizim taraftarımızsınız **(şîatuna)**...„ sözünü rivâyetinde rastlanmaktadır.[3] Nasr b. Muzâhim el-Minkarî (212-827) de, kelimeyi, "Ali, 'Talha ve ez-Zubeyr, Basra'da taraftarlarımı **(şîatî)** ve memurlarımı öldürdüler.' dedi„ ifadesiyle aynı anlamda nakletmektedir.[4]

Gerek bu tarz kullanışta gerek tarihçiler ve Mezhepler tarihçilerinin kullanışında, kelimenin, Emevîler devrinin başlarında, mutlak mânâsıyla, Şiîlerin ileri sürdüğü şekilde **nass, vasiyet** ve **ismet** sıfatlarıyla mücehhez bir Şiî itikâdına sâhip zümrelere işaret etmediği ve edemiyeceği açıktır; çünkü Şiîliğin vücud bulması, en azından **nass, vasiyet** ve **ismet** veya başka bir ifadeyle imamın yanılmazlığı ve özel bir bilgiyle donatılmış olduğu inancının bir **imân** esası olarak ortaya çıkışına bağlıdır. Bunlar ise, en erken, Muhammed el-Bâkır (114/733)'ın kardeşi ve arkasından onun oğlu Câfer es-Sâdık (148/765) ile Zeyd b. Ali (122/740) arasındaki tartışmalarda sözkonusu edilmiş meseleler cümlesindendir. Dolayısıyle bu tarihten ve hattâ İmâmiyye için, onikinci imamın 260/873 tarihinde kaybından önce şia ve teşeyyu' kelimelerini kullanmak, Mezhepler Tarihi açısından birtakım önemli karışıklıklara sebebiyet verebilir. Bu yüzden, Emevîler devrindeki Şiî faaliyetler için, Prof. W. M. Watt'ın İlk-Şîî Olaylar şeklindeki isâbetli tâbirini kullanmak,[5] daha tercihe şâyân görünmektedir.

---

2) *Tenbih*, 266.
3) Ebû Mıhnef, *Maktelu'l-Huseyn*, 2.
4) Minkarî, 5.
5) Watt, 47.

Şüphe yok ki Hz. Hüseyin'in fecî şekilde şehîd edilmesi, yalnız Hâşimoğullarını değil, aynı zamanda Hz. Peygamber'in bir emâneti durumunda olan Ehl-i Beyt'e âzamî saygı, sevgi ve bağlılık hisleriyle dolu samîmî Müslümanları da derinden sarsmış ve kalplerinde kapanmaz bir yara açmıştı.

Nitekim bu acı ve acıklı hâdise, Hz. Ali ve oğullarının haklarını aramak ve intikamlarını almak bahanesine sığınıp siyâsî bir temâyül olarak kamuoyu oluşturmak veya başka bir ifadeyle siyâsî mânâda Şiiliğin ilk işaretlerini veren birtakım hareketlerin nirengi noktası olmuştur.[6] Bu bakımdan, Kerbelâ Vak'ası, Mezhepler Tarihi açısından da ilk-şiî olayların tedkîki için uygun bir başlangıç noktası olabilir.

**a) Tevvâbûn Hareketi:**

Kerbelâ Vak'ası'ndan sonra, Hz. Ali ve oğullarının haklarını aramak ve intikamlarını almak gâyesiyle girişilmiş ilk hareket, Tevvâbûn hareketi adıyla meşhur olmuştur.

Gerçi H. Lammens,[7] W. M. Watt,[8] ve N. Abdulmun 'îm Dâvud,[9] Hucr b. Adiyy'in 51/671 yılında öldürülmesiyle neticelenen olaya, onun Muâviye'ye karşı giriştiği başarısız isyan hareketidir, diyerek, bu olayı, sanki Hz. Ali'nin şehîd edilmesinden sonra başvurulan ilk-şiî olayı şeklinde değerlendiriyor gibi görünmektedirler. Ancak olayların seyrine göre, Hucr'un hareketini ilk-şiî olayları arasında zikredebilmek oldukça zordur. Maamafih Hucr b. Adiyy, hareketli bir hayat yaşamıştır. Hz. Peygamber zamanında, Kinde Kabîlesi'nin elçisi olarak kardeşi Hânî ile birlikte Nebî (s.a.s.)'ye gelerek Müslüman olmuştur. Lammens'in

6) Krş. *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 86-90.
7) H. Lammens, "Hucr b. Adiyy", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/1, s. 576.
8) Watt, 49. W. F. Tucker da bu anlayışı paylaşır. Bk.: "Mansûriyye", 5/219.
9) *Neş'etu'ş-Şîati'l-İmâmiyye*, 72.

"eski kaynaklar kabul etmezler,, demesine rağmen,[10] "sahâbîdir,,[11] ve hattâ "sahâbenin fazîletlilerindendir.,,[12] Kâdısiyye'ye katılmıştır. Hz. Ali'nin öndegelen dostlarından biri sıfatıyla Cemel'de bulunmuş; Sıffîn'de ve Nehrevan'da Kinde Kabîlesi'nin yanında yeralmıştır. Hz. Ali'nin şehîd edilmesinden ve bilhassa Hz. Hasan'ın vefatından sonraki faaliyetleriyle ilgili rivâyetler, cüz'î farklılıklara rağmen umûmî hatlarıyla iki grupta hülâsa edilebilir.

Bunlardan Hişâm b. Muhammed ve Ebû Mıhnef yoluyla gelen habere göre, Muâviye b. Ebî Sufyân, 41/661'te el-Muğîre b. Şu'be'yi Kûfe'ye vâli tâyin ettiği zaman, oradaki herşeyi ona emânet ettiğini, onun için kendisini memnun edecek, gücünü artıracak ve tebaasını iyiliğe götürecek işler yapmasını istedikten sonra, Hz. Ali'ye sövme ve onu kötüleme, Hz. Osman'a rahmet dileme, Ali'nin ashâbını ayıplama ve onları dinlememe, Osman'ın taraftarlarını ise yüceltip göz-kulak olma işinden uzak kalmamasını öğütler. Muğîre de ona bu yolda müsbet cevap verir.[13]

Râvî Ebû Mıhnef, Muğîre'nin Kûfe'de yedi yıl vâlilik ettiğini; Ali'yi kötüleyip Osman'ın kaatillerini ayıplaması ve lânet etmesi ile Osman'ı rahmet ve hayırla anıp taraftarlarını temize çıkarması faaliyeti dışında iyi bir vâli olduğunu nakleder. Nitekim ona göre Hucr b. Adiyy, bunları işittiği zaman, "Aksine Allah'ın kötülediği ve lânetlediği kimseler sizlersiniz,, şeklinde mukabele ederdi. Hattâ bir gün mescidde, Muğîre yine aynı şekilde Ali'yi kötüleyip Osman'ı ve kanını arayanları hayırla yâd edince, Hucr b. Adiyy ayağa fırlamış ve Muğîre'ye öyle bir bağırış bağırmıştır ki, sesini mescidin dışındaki herkes işitmiştir.[14]

Hişâm ve Avâne'nin rivâyetlerine göre ise, 51/671 yılında Muğîre ölünce, Kûfe ve Basra vâlilikleri birleştirilerek Ziyâd b. Ebî Sufyân'a verilir. Ziyâd mescidde hutbesini

10) Lammens, "Hucr b. Adiyy,, , *İ. A.*, 5/1, s. 576.
11) İbn Sa'd, 6/217.
12) *Usdu'l-Ğâbe*, 1/461.
13) Taberî, 2/111-12.
14) Taberî, 2/112-13.

okuduktan sonra Osman ve ashâbını hayırla anar ve kaatillerine de lânet eder. Bunun üzerine Hucr kalkar ve Muğîre'ye yaptığı şekilde, aksi görüşü dile getirir. Ancak Ziyâd, Hucr'a dilini tutmasını söyler. O da râzı olur. Sonra Ziyâd, Basra'ya gider. Yerine de Amr b. el-Hureys'i vekil bırakır. Amr, Ziyâd'a bir mektup yazarak Hucr'un Muâviye'ye lânet ve ondan t e b e r r î ettiğini, etrafına Ali'nin şiasının toplandığını ve kendisine mescidde çakıl taşları attıklarını bildirir. Bunun üzerine Ziyâd, geri gelir. Avâne dışında diğer râvîlerin rivâyetlerine göre Ziyâd, mescidde bir Cuma günü hutbeyi uzatır ve namaz gecikir. Bunun üzerine Hucr b. Adiyy iki defa namaz vaktinin geçmekte olduğunu hatırlatır. Sonra namazın geçmesinden endişeye düşünce de, Ziyâd'a bir çakıl taşı atar ve namaza kalkar. Halk da ona uyar. Ziyâd bunu görünce, minberden iner ve namazı kıldırır. Namazdan sonra, Hucr'un durumunu mübâlağalı bir şekilde Muâviye'ye yazar.[15] Sonra Hucr,[16] arkadaşlarıyla birlikte Ziyâd tarafından hapsedilir ve aleyhinde, Kûfe'nin ileri gelenlerine, doğruluğu tartışmaya oldukça müsâit bir şikâyetnâme de tanzîm ettirilir. Bunları, bilâhare, Muâviye'ye gönderir. Onun huzuruna da çıkan Hucr ve arkadaşlarından altı veya yedisi, Muâviye'nin yanından ayrıldıktan sonra, onun emriyle 51/671 tarihinde M e r c A z r â ' da öldürülürler.[17]

İmdi, oldukça geniş bir tarzda hülâsa edilen bu olaya, T e v v â b û n veya daha sonraları ortaya çıkanlar gibi, düzenli ve müretteb bir isyân hareketi olarak bakabilmek

---

15) Bu mektupta Hucr b. Adiyy ve arkadaşlarından *et-turâbiyye es-sebe'iyye* şeklinde sözedilmesi çok dikkat çekicidir. Bk.: Taberî, 2/136.

16) Hucr ve arkadaşlarının sayısının, 12, 13 veya 14 kişi olduğu rivâyet edilmektedir. Bk.: İbn Sa'd, 6/217-20; Dîneverî, 224; *Usdu'l-Ğâbe*, 1/462.

17) Taberî, 2/115 v.d.; *Usdu'l-Ğâbe*, 1/462; Dîneverî, 223-24.

ve öylece ele almak, herhalde pek mümkün olmasa gerektir.

*
**

Hz. Hüseyin ve Ehl-i Beyt'in veya başka bir deyişle Hâşimoğullarından birçok ilerigelen şahsın K e r b e l â'daki şehâdetini tâkiben vâli İbn Ziyâd ile Yezîd'in sert tedbirleri ve baskılı idaresi, Hâşim soyuna mensup olanlar ile Hz. Ali ve soyuna taraftar olanların herhangi bir isyân hareketine fırsat ve imkân tanımamıştı. Bu arada Hz. Hüseyin'in şehâdetinden sonra Abdullah b. ez-Zubeyr'in Mekke'de halîfeliğini ilân etmesi, öyle görünüyor ki, yalnız Yezîd'e karşı menfî hisler besleyen samîmî Müslümanların değil, aynı zamanda Hz. Ali ve soyuna taraftar olanların ve bilhassa Hz. Hüseyin'in hunharca şehâdetinden sonra Emevîlere karşı düşmanlık hisleriyle dolan kütlelerin de mânevî desteğini kazanmış ve bu insanları bir bekleyiş ve hattâ bir şaşkınlık havası içine itmiş olabilir. Maamafih Emevîlere düşmanlık hisleriyle dolu zümrelerin başında, Hz. Hüseyin'i önce Kûfe'ye dâvet eden ve sonra da onu yardımsız yapayalnız bırakan sözde taraftarları geliyordu ve bunlar da, belki vicdânî bir eziklik ve utanç hissi içinde idiler ve yaptıklarından pişmanlık duyuyor, kendilerini kınıyorlardı.

Nitekim Hişâm b. Muhammed ve Ebû Mıhnef kanalıyla gelen rivâyete göre, Hz. Hüseyin şehîd edilip İbn Ziyâd en-Nuhayle'deki karargâhından ayrılarak Kûfe'ye gelince, bu zümreye mensup olanlar birbirleriyle karşılaştıkları zaman, işledikleri büyük hatâyı dile getiriyor ve üzerlerindeki bu büyük günah ve utancı, ancak Hz. Hüseyin'i şehîd edenleri veya bu işe karışanları öldürmekle temizleyebileceklerine inanıyorlardı.[18] Ayrıca bunlar, Cenâb-ı Allah'ın İsrâiloğullarına emrettiği, "...**Yaratanınıza t e v b e edin; t e v b e etmeyenleri öldürün; bu Yaratanınız katında**

18) Taberî, 2/497; İbnu'l-Esîr, 4/158.

**sizin için hayırlı olur; O dâima tevbeleri kabul ve merhamet eden olduğu için tevbenizi kabul eder„** (2. Bakara, 54) meâlindeki âyet-i kerîmeyi de kendilerine bayrak kılıyorlardı.[19]

Yezîd b. Muâviye'nin 64/684 yılında ölümü, mevcut durumda esaslı bir değişiklik hâsıl etmişti. Bir kere onun yerine fevkalâde önemsiz ve silik bir şahıs olan oğlu Muâviye'nin halîfe ilân edilmiş olması, harekete geçmek için müsâit zaman ve fırsatı gözlemekte olanlara esaslı bir imkân sağlamıştı.

Ebû Mıhnef, bu durumu aynen şöyle anlatır:[20]

«Tevvâbûn hareketi ilk olarak 61 (680) senesinde başlamıştır. Onlar, Hz. Hüseyin'in kanını taleb için halkı gizlice dâvet ediyor ve çarpışmak için de gerekli olan silâh ve malzemeyi toplamaktan geri durmuyorlardı. Bu nevîden gizli faaliyetlerine ve adam toplamaya, Yezîd b. Muâviye'nin öldüğü 14 Rebîyülevvel 64 (10 Kasım 683) tarihine kadar devam ettiler. Yezîd'in ölümü üzerine, arkadaşları Süleyman b. Surad'ın[21] yanına gelerek, "Şu azgın adam helâk olmuştur ve idare de zayıftır. İstersen, Amr

---

19) Yâkûbî, 3/4.

20) Taberî, 2/506-7 Krş. Belâzurî, 5/206-7; İbnu'l-Esîr, 4/162-3.

21) Süleyman b. Surad, Hz. Peygamber'in sahâbîlerindendir. Müslüman olmadan önce adı Yesâr idi. İslâmiyeti kabul edince, Hz. Peygamber adını değiştirerek kendisine "Süleyman„ adını vermiştir. Kavmi içinde sözü geçen, şerefli biriydi. Hz. Peygamber'in vefatlarından sonra Kûfe'ye gitmiş ve orada yerleşmiştir. Hz. Ali'nin safında Cemel ve Sıffîn'e katılmıştır. Muâviye'nin ölümünden sonra, Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye dâvet mektubunu yazanlar arasındadır. Ancak Hz. Hüseyin, oraya gelince ondan uzak durmuş ve Kerbelâ'da onun yanında savaşmamıştır. Çok şüpheci ve kararsız biri idi. Hz. Hüseyin şehîd edilince pişman olmuş ve Tevvâbûn hareketinin başını çekmiştir. Hk. bk.: İbn Sa'd, 4/292-93; Taberî, 3/2334-35; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/172, Tehzîb, 4/200-201; *Usdu'l-Ğâbe*, 2/449-50. Hz. Hüseyin'i dâveti için ayr. bk.: Taberî, 2/233; İbnu'l-Esîr, 4/20; Yâkûbî, 2/216-17.

b. Hureys'e[22] saldırır ve onu sarayından çıkarır atarız. Sonra da Hüseyin'in kanını taleb için ortaya çıkalım ve kaatillerini tâkib edelim ve halkı, bu âilenin haklarını ellerinden alanların üzerine yürümeye çağıralım,, dediler. Süleyman b. Surad bu sözlere cevap olarak şöyle dedi: "Acele etmeyiniz. Anlattığınız şeyleri düşündüm ve gördüm ki, Hüseyin'in kaatilleri Kûfe'nin ilerigelenleri, Arapların süvarileridir ve onlar da Hüseyin'in kanını taleb etmekteler. Bu sebepten onlar sizin istediğiniz şeyi ve bu kanı taleb işinin kendilerinden aranılacağını anladıkları zaman, size şiddetle karşı koyar ve üzerinize yürürler...,,.»

Ancak Kûfeliler onu dinlemezler ve Amr b. Hureys'i makamından atarak, o sırada Mekke'de halifeliğini ilân etmiş olan İbnu'z-Zubeyr'e bey'at ederler.

Maamafih Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in hakları ve intikamı için gizlice faaliyet gösteren bu zümrenin el-Museyyeb b. Necebe el-Fezârî, Abdullah b. Sa'd b. Nufevl el-Ezdî, Abdullah b. Vâl et-Teymî, Rifâ'a b. Şeddâd el-Becelî ve bir sahâbi olan Süleyman b. Surad el-Huzâ'î'den müteşekkil beş kişilik reis kadrosu ve bir kısım taraftarları, Kerbelâ'yı tâkiben Süleyman b. Surad'ın evinde gizli bir toplantı tertib ederler.[23] Hepsi de Hz. Ali'nin seçkin dostları olan ve Hz. Ali'ye taraftar olanlarca da sevilen ve sayılan bu beş ilerigelen zevâtın başı çektikleri bu toplantı, el-Museyyeb b. Necebe'nin konuşmasıyla açılır. Özetle o, kendilerini temize çıkarmak ve taraftarlarını övmekle helâk olduklarını, Hz. Hüseyin'e karşı dürüst hareket etmediklerini ve o şehid edilmekte iken hiçbir sûret ve şekilde yardımda bulunmadıklarını; artık bu durumda Allah'a ve Resûlüne kavuştukları zaman ne özür beyan edeceklerini bilemediğini; onun için Hz. Hüseyin'i şehîd edenler ile bu işi idare edenleri öldürmekten veya bu yolda

---

22) Amr b. Hureys, o sırada Irak'ın umumî vâlisi İbn Ziyâd'ın vekili sıfatıyla Kûfe vâliliği yapıyordu.

23) Taberî, 2/497-501; Belâzurî, 5/204-6. Krş. İbnu'l-Esîr, 4/158-161.

öldürülmekten başka hiçbir mazeret yolunun kalmadığını söyleyerek aralarından birini reis seçmelerini ister. Daha sonra söz alan Rifâ'a b. Şeddâd, el-Museyyeb'i destekleyerek ya el-Museyyeb'in başkan olmasını, yahut da Hz. Peygamber'in sahâbisi ve Ehl-i Beyt taraftarlarının büyüğü, kıdemliliği, dindarlığı ve iyiliği ile övülen Süleyman b. Surad'ın reisliğe getirilmesini taleb eder. Sonra sırasıyla Abdullah b. Vâl ile Abdullah b. Sa'd da aynı meâlde konuşarak el-Museyyeb'in faziletini, Süleyman'ın da kıdemini zikrederler. Bunun üzerine el-Museyyeb, doğru söylediklerini ve kendisinin de Süleyman b. Surad'ı kendilerine reis seçmelerini ister. Neticede Süleyman'ın işi kabulü ve herkesin, bu iş için gerekli malzemeyi sağlayarak Abdullah b. Vâl'e teslîm etmesini istemesiyle toplantı sona erer. Böylece hareket için gerekli malzeme toplama işi, Yezîd b. Muâviye'nin ölümüne kadar sürdürülür.

Daha sonra Süleyman b. Surad, Sa'd b. Huzeyfe el-Yemân'a bir mektup yazarak Hz. Hüseyin'in Kerbelâda başına gelenleri nakleder ve onu şehîd edenleri öldürmedikçe ve tevbe etmedikçe bu büyük hatâdan kurtulmanın yolu bulunmadığını bildirdikten sonra, onun ve onunla birlikte Medâin'de bulunan Ehl-i Beyt taraftarlarının yardımlarını ister, ve ayrıca mektubunda şöyle der: "...Dostlarımız için bu işi gerçekleştirecek zamanı ve buluşma yerini tesbît ettik. Buluşma zamanı 65. yılın Rebîyülâhir ayının başı; bizimle buluşma yeri de en-Nuhayle'dir..."[24]

Sa'd b. Huzeyfe, Süleyman b. Surad'ın bu mektubuna, harekete hazır olduklarını ve yardım edeceklerini bildiren bir cevap verir. Bu cevap, Süleyman ve arkadaşlarını sevindirir ve ümitlendirir.[25]

Süleyman b. Surad, ayrıca Basra'da bulunan el-Musennâ b. Maharribe el-Abdî'ye de Sa'd'a gönderdiği mek-

---

24) Taberî, 2/502-3; Belâzurî, 5/206. Krş. İbnu'l-Esîr, 4/161.
25) Taberî, 2/504-5; Belâzurî, 5/206. Krş. İbnu'l-Esîr, 4/161.

tubun bir kopyesini gönderir ve ondan müsbet yolda cevap alır.[26]

Bu arada, fevkalâde güzel konuşan Ubeydullah b. Abdillah el-Murrî, etrafına topladığı halka, hergün mütemâdiyen Hz. Peygamber'in sevgili kızının oğlu Hz. Hüseyin'in hunharca ve haksız olarak şehîd edildiği; Allah'ın tevbeleri kabul edeceği, onun için onları Allah'ın Kitâbı, Resûlünün sünneti ve Ehl-i Beytinin kanlarını talebe ve dinden çıkanlarla savaşmaya çağırdığı yolunda konuşmalar yapar.[27]

Bu nevî propaganda faaliyetleri ve hareket için lüzumlu malzeme toplama işi, Yezîd b. Muâviye'nin ölümüne kadar, bu tarzda gizli gizli sürdürülür. Bu arada Yezîd b. Muâviye'nin 14 Rebîyülevvel 64/10 Kasım 683 tarihindeki ölümünden altı ay sonra, Ramazan ayının ortasında, Kûfe'ye, önce yine Hz. Hüseyin'in kanını taleb iddiasıyla ortaya çıkan el-Muhtâr b. Ebî Ubeyd; ondan sekiz gün sonra da kendisine Mekke'de bey'at edilmiş olan Abdullah b. ez-Zubeyr'in Kûfe Vâlisi sıfatıyla Abdullah b. Yezîd el-Ensârî ve harac emîri olarak da İbrâhîm b. Muhammed b. Talha b. Ubeydillah gelir.[28]

Faaliyetleri biraz sonra ele alınacak olan el-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sakafî, Kûfe'ye geldikten sonra, halkı Hz. Hüseyin'in kaatilleriyle savaşmaya çağırıyor[29] ve "Ben, size, el-Mehdî Muhammed b. el-Hanefiyye'nin vezîri sıfatıyla geldim,, diyordu. Ayrıca, "Süleyman b. Surad isyan ediyor; ama aslında kendini ve kendisiyle beraber olanları öldürüyor; çünkü o, savaştan anlamaz,, diyerek, Kûfe'nin zaten mütereddit ve cesaretsiz halkını iyice şaşkına çevirip birbirine düşürüyordu.

Bütün bu işler olup biterken Yezîd b. el-Hâris b. Yezîd b. Ruveym eş-Şeybânî, İbnu'z-Zubeyr'in Kûfe vâlisi Ab-

26) Taberî, 2/505;Belâzurî, 5/206; İbnu'l-Esîr, 4/161-62.
27) Taberî, 2/507-8.
28) Taberî, 2/509. Belâzurî'ye göre (5/207), önce İbn Yezîd gelir; ondan sekiz gün sonra da el-Muhtâr gelir.
29) Belâzurî, 5/207; İbnu'l-Esîr, 4/163, 172.

dullah b. Yezîd el-Ensârî'ye gelir ve halkın, Hz. Ali'ye taraftar olanların Süleyman b. Surad ile beraber ona karşı isyan edeceklerini konuştuklarını; onlardan el-Muhtar'la beraber olan sayıca az bir başka topluluğun da İbn Surad'ın faaliyetlerinin neticesini bekleyeceklerini söylediklerini ve dolayısıyle uygun gördüğü takdirde bu topluluklara karşı kuvvet toplayıp savaşması gerektiğini anlatır. Bunun üzerine Abdullah b. Yezîd, "Allah onlarla bizim aramızdadır. Eğer bizimle savaşmak isterlerse savaşırız; ama bu yola gitmezlerse, biz de onlarla savaşmak istemeyiz,, der.[30]

Bu haberler ve Kûfe'de Hz. Ali taraftarları arasındaki bu faaliyetler ve Süleyman b. Surad'ın Kûfe'de harekete geçmek istemesi üzerine Abdullah b. Yezîd minbere çıkar ve halka hitâben, Allah'a hamd ve senâ ettikten sonra şu konuşmayı yapar:[31]

«Bana, bu şehrin halkından bir topluluğun bize karşı çıkmak istedikleri haberi geldi. İleri sürdükleri şeyin ne olduğunu sordum. Bana ifade edildiğine göre onlar, Allah rahmet eylesin el-Hüseyin b. Ali'nin kanını taleb etmenin peşindelermiş. Allah'a and olsun ki, bana onların evleri gösterildi ve benden, onları yakalamam istendi. Ve bana, "Onlar sana karşı harekete geçmeden evvel sen davran,, dendi. Ben ise buna yanaşmadım ve, "Eğer onlar benimle savaşırlarsa, ben de onlarla savaşırım; ama onlar beni bırakırlarsa, ben de onların ardına düşmem,, dedim. Ve (bu insanlar) benimle neden savaşacaklar? Vallahi ben ne Hüseyin'i öldürdüm ne de onun kaatillerindenim. Üstelik onun öldürülmesini bir fâcia olarak telakki ettim. Eğer bu topluluk kendilerine güveniyorsa, ayaklansın, açıkça ortaya çıksın ve el-Hüseyin'i öldürenlerin üzerine yürüsün ve onlarla karşılaşsın; ben de onun kaatillerine karşı kendilerine yardımcı olayım. Şu İbn Ziyâd, el-Hüseyn'in, sizin en hayırlılarınızın ve ilerigelenlerinizin kaa-

30) Belâzurî, 5/207; Taberi, 5/210, 534.
31) Taberî, 2/510-11 (Hişâm ve Ebû Mıhnef'ten).

tilidir; şu anda da sizin üzerinize yürümektedir. İbn Surad'a söz verenlerin, İbn Ziyâd'ın Menhic Köprüsü'ne bir gecelik mesâfede olduğunu bilerek savaşa hazırlanması, onunla savaşması, aranıza düşmanlık sokmanızdan, birbirinizi öldürmenizden ve birbirinizin kanını dökmenizden daha iyi ve daha doğrudur. Bu düşman yarın sizin karşınıza çıkacak ve sizi köle kılacaktır. Vallahi bu, düşmanınızın arzusu ve dileğidir. Allah'ın, başınıza geçerek sizi yedi sene idare eden kullarından en zâlimi, şüphe yok ki, o ve babası idi ve onları da iffetli ve dindar kimseleri öldürmekten kimse alakoyamadı...»

İbnu'z-Zubeyr'in Kûfe vâlisi Abdullah b. Yezid'in bu konuşmasından sonra, harac emîri İbrâhîm b. Muhammed b. Talha'nın tahrîk edici ve hattâ tehdîd dozu ağır basan bir konuşma yaparak, "Ey insanlar! Sizi kılıcınız ve şu iki yüzlü adamın (vâlinin) sözleri cesarete sevkedip aldatmasın. Allah'a and olsun ki, sizler bize karşı çıkacak olursanız, biz de sizinle mutlaka savaşırız. Şayet bir topluluğun bize karşı çıkıp üzerimize yürümek istediğini farkedersek, onların oğulları yerine babalarını, babalarının yerine de çocuklarını mutlaka yakalarız...„[32] demesi, T e v v â b û n hareketinin reislerinden el-Museyyeb b. Necebe'nin şiddetli itirazına sebep olur.

el-Museyyeb'in, İbrâhîm b. Muhammed'e cevabı, Mezhepler Târihi açısından oldukça ilgi çekicidir; çünkü aşağıda nakledilecek bu ifadelerde, kökü tâ Cemel Vak'ası'na kadar uzanan olayların, bir sonraki neslin veya oğullarının düşüncelerinde bile aynı hararetle devam ettirilmekte olduğunun tezâhürlerini bulmak mümkündür. Bu ise, insanlar arasında cereyan eden siyasî veya şahsî hâdiselerin, o nesil veya sonraki nesiller tarafından da kendi temâyülleri istikametinde kullanılmak suretiyle yaşatıldığını ve böylece zümreleşme faaliyetlerinde gözden uzak

---

32) Taberî, 2/511-12; İbnu'l-Esîr, 4/164.

tutulamıyacak bir tesîr hüviyeti kazandığı yolundaki görüşümüzü teyîd eder mâhiyettedir.[33]

el-Museyyeb b. Necebe'nin İbrahîm b. Muhammed'e karşı sıçrayıp sözünü keserek yaptığı cevâbî konuşma şudur:[34]

«Ey sözünden dönenlerin oğlu! Sen bizi kılıcınla ve cesaretinle mi tehdîd ediyorsun? Allah'a and olsun ki, sen, bundan da aşağı ve zelîl vaziyettesin. Muhakkak ki seni, babanı ve dedeni öldürdüğümüzden dolayı bize karşı duyduğun kininden dolayı kınamıyoruz...»

Bunun üzerine İbrâhîm b. Muhammed b. Talha, "Allah'a and olsun ki, savaşılacaktır ve bu (yâni vâli Abdullah b. Yezîd) ikiyüzlülük ediyor; sonra da bunu açığa vuruyor,, deyince, Abdullah b. Vâl et-Teymî ayağa kalkarak der ki:[35]

«Ey Teym b. Murre oğullarının kardeşi! Bizimle vâlimizin arasına girişinin sebebi nedir? Allah'a and olsun ki sen, bizim, ne vâlimizsin ne de üzerimizde gücünü yürütecek birisin. Sen ancak cizye emîrisin; onun için harâcınla meşgûl ol. Vallahi bozguncunun biri isen bile, hiç değilse bu ümmetin işini ifsâd etme. Ancak senin dönek baban ve deden de bey'at için el vermişlerdi; ama neticede perişan oldular.»

Bu konuşmalardan sonra, el-Museyyeb b. Necebe ile Abdullah b. Vâl, vâli Abdullah b. Yezîd'in yanına giderek onun herkesin nazarında övülen ve benimsenen biri olmasını dilediklerini, ancak İbrâhîm b. Muhammed'in tehdîdkâr sözleri üzerine aralarında birtakım sürtüşmelerin vukû bulduğunu ve düşmanlığın doğduğunu bildirirler. Maamafih daha sonra İbrâhîm, vâliden özür diler ve konunun şimdilik kapanması sağlanmış olur. Bu arada Süleyman b. Surad'ın adamları, artık açıkça silâh toplamaya, silâhlanmaya başlarlar.

---

33) Krş. "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler,, , 4/127 v.d., *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 13, 17-8, 21.

34) Taberî, 2/512; İbnu'l-Esîr, 4/164.

35) Taberî, 2/512; İbnu'l-Esîr, 4/164.

Hişâm ve Ebû Mıhnef'e göre,[36] Hicret'in 65. yılı (M. 684) girince, Süleyman b. Surad, taraftarlarını ordugâha gönderir. Rebîyülâhır ayının hilâli görününce (15 Kasım), ayaklanma için buluşma yeri olarak tesbit ettiği en-Nuhayle karargâhında dostlarının karşısına çıkar. Ordusunun arasında dolaşır ve gelenlerin azlığına şaşar kalır. Bunun üzerine Hakîm b. Munkız el-Kindî ile el-Velîd b. Gudayn el-Kinânî'yi atlı olarak Kûfe'ye gönderir. Bunlar Kûfe'ye girince, "Ey Hüseyin'in intikamcıları!,, diye bağırırlar. Sonra Mescid-i Kebîre giderler ve orada da aynı şekilde bağırırlar. Bu ilânlar üzerine sâdece iki kişi Nuhayle'deki karargâha katılır.

Süleyman b. Surad, sabahleyin erken saatte Nuhayle'deki karargâhına gelir. Kendisine bey'at etmiş olanların sayısını anlamak için **dîvânını** (bey'at defterini) getirtir ve onaltıbin kişinin bey'at etmiş olduğunu görür. Bunun üzerine, "Sübhânallah! Onaltıbin kişiden ancak dörtbin kişi bize verdiği sözünde durmuş,, der.

Yine Ebû Mıhnef'in, olayda bulunmuş olan Humeyd b. Muslim'den Atıyye b. el-Hâris yoluyla naklettiği rivâyete göre Humeyd der ki:[37]

«Süleyman b. Surad'a dedim ki: Allah'a and olsun ki, el-Muhtâr halkı senden uzaklaştırmaya çalışıyor. Ben onun yanındaki iki-üç kişiden biri idim. Onun adamlarından birinin, "Biz ikibin kişi olduk,, dediğini işittim. Bunun üzerine Vehb de, "Bizden ayrılarak geride kalan şu onbin kişi mü'min değil mi? Allah'tan korkmuyorlar mı? Allah'ı hiç akıllarına getirmezler mi? Bize, savaşa katılacaklarına ve yardım edeceklerine dair söz vermediler mi?,, dedi.»

Süleyman b. Surad, Nuhayle'de üç gün kalır ve güvenilir adamlarından bazılarını, sözlerinden dönenlere Allah'ı ve verdikleri sözü hatırlatmaları için Kûfe'ye gönderir. Bu şekilde kendisine bin kişi daha katılır.

---

36) Taberî, 2/538 v.d.; krş. Belâzurî, 5/208; İbnu'l-Esîr, 4/175 v.d.
37) Taberî, 2/540 v.d.; krş. İbnu'l-Esîr, 4/175 v.d.

el-Museyyeb b. Necebe, Süleyman b. Surad'ın yanına gelir ve, "Allah seni bağışlasın! Gönülsüz katılacak kişilerden sana fayda gelmez. Sana isteyerek katılmış olanlardan başkası da senin yanında savaşmaz. Artık kesinlikle kimseyi beklemeyelim. Acele et!„ der. Süleyman cevâben, "Allah'a and olsun ki, iyi düşündün„ der ve yayına dayanarak halka hitâben şunları söyler:[38]

«Ey topluluk! Allah'ın vechi ve âhıret sevâbı isteğinin kendisini bizimle beraber buraya çıkardığı kimse bizdendir, biz de onunla beraberiz. Allah'ın rahmeti, hayatta iken de ölü iken de onun üstündedir. Ancak dünyayı ve dünya nîmetlerini isteyene, Allah'a and olsun ki, ne dağıtacak fey'imiz ne de ganimetimiz vardır. Bizde âlemlerin Rabbi olan Allah'ın rızâsından başka birşey yoktur. Bizde ne altın, ne yün kumaş, ne de ipek vardır. Bizim boyunlarımızdaki kılıçlarımızdan, ellerimizdeki kargılarımızdan ve düşmanımızla buluşana kadar yetecek yiyeceğimizden başka şeyimiz yoktur. Bunların dışında birşeyler bekleyenler, bize katılmasınlar.»

Bu sözler üzerine Suhayr b. Huzeyfe b. Hilâl b. Mâlik el-Muzenî kalkar ve dünyada, Süleyman b. Surad'ın el attığı ve niyet ettiği işde kendisine katılıp dostu olmak kadar hayırlı birşeyin bulunmadığını belirttikten sonra der ki: "Ey halk! Bizi bu yola sevkeden, günahlarımızdan t e v b e ve Nebîmiz (s.a.s.)'in kızının oğlunun kanını taleptir. Bizim ne dînarımız ne de dirhemimiz vardır. Biz sâdece kılıçların ve mızrakların üzerine atılmaktayız.„ Bunun üzerine halk, her taraftan, "Biz dünyayı istemiyoruz ve ondan ayrıldık„ diye bağrışırlar.

Bu konuşmalardan sonra Süleyman b. Surad yürüyüşe geçmek üzereyken, Abdullah b. Sa'd b. Nufeyl gelir. İbn Surad'ın arkadaşları onun da İbn Ziyâd'a karşı kendilerine katılmasını isterler. Ancak o, bir görüş ortaya atarak, şu anda Hz. Hüseyin'in intikamı için gideceklerini, oysa Hz. Hüseyin'i şehîd edenlerden Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas

38) Krş. Belâzurî, 5/208-9.

ile diğer ilerigelenlerin Kûfe'de bulunduklarını; oradan ayrılmakla düşmanları geride bırakacaklarını söyler.

Bunun üzerine Süleyman b. Surad, etrafındakilerin görüşlerini sorar. Onlar da Şam'a doğru gittikleri takdirde Hz. Hüseyin'in kaatillerinden İbn Ziyâd'dan başkasına rastlamıyacaklarını; onun için kaatilleri buradaki şehirden başka yerde aramamalarının daha doğru olacağını söylerler. Buna karşılık Süleyman b. Surad, "Dostumuzu öldüren ve orduları ona karşı sevkeden kimse hakkındaki benim görüşüm şudur,, der ve ilâve eder: "Benim için o kimsenin teslîm olmasından başka **amân** (kurtuluş) yoktur. Benim kanaatim, bu fâsık oğlu fâsık Mercâne oğlu Ubeydullah b. Ziyâd'ın üzerine gitmektir. Allah'ın adıyla düşmanınızın üstüne yürüyünüz...,,. Ayrıca Süleyman b. Surad, onları bu yolda îkaz ve teşçî eden sözler söyledikten ve Allah'ın onlara zafer nasîb ettikten sonra buradaki işlerin daha kolayca çözülebileceğini belirttikten sonra da, "Allah'a and olsun ki, yarın siz kendi şehrinizin halkıyla savaşacak olursanız, herkes ya kardeşini veya babasını ve dostunu veyahut da öldürmek istemediği kimseyi öldürdüğünü görecektir. Onun için Allah'tan hayırlısını isteyiniz,, diyerek sözlerini bitirir ve halk da yürüyüş için hazırlığa girişir.

Vâli Abdullah b. Yezîd ve harac emîri İbrâhim b. Muhammed, İbn Surad ve arkadaşlarının hareket etmek üzre oldukları haberini alınca, onlara şehirde kalarak güçlerini birleştirmelerini ve düşmanlarına karşı müştereken savaşmalarını teklife karar verirler. Halbuki Abdullah b. Yezîd, bir taraftan Hz. Hüseyin'in kanına girenler arasında olan tanınmış kimselerin kendisiyle açıkça görüşmelerinden çekinirken, diğer taraftan Kerbelâ Vak'ası'nın baş aktörü durumundaki Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs da, tevbecilerin evini basmalarından korktuğu için, geceleri vâli konağında Abdullah b. Yezîd'in yanında geçiriyordu. Böylece Vâli, bir yanda Kerbelâ Vak'ası'na katılmış olsalar da Kûfe'nin ilerigelenlerini, öte yanda da Hz. Hüseyin'in kanının ardında olanları etrafında topla-

mak istiyor ve dolayısıyle Emevîlere karşı İbnu'z-Zubeyr'in hilâfet dâvâsını savunabilmek için güçbirliği tesisine gayret ediyordu.

İşte bu maksatla, Süleyman b. Surad'ın yanına gelen Abdullah b. Yezîd, onların Müslümanlıklarını ve değerlerini övdükten sonra, kendilerini felâkete atmamalarını, Kûfe'den ayrılarak sayılarını ve güçlerini azaltmamalarını, onlar hazırlanıncaya kadar Kûfe'de kalmalarını; çünkü müşterek düşmanlarının Kûfe'ye gelmek üzre olduklarını, bu sebepten topluca çıkıp çarpışmanın daha isâbetli olacağını söyler.[39]

Süleyman b. Surad ise, artık karar verdiklerini ve mutlaka gideceklerini ifade edince, Abdullah b. Yezîd, hiç değilse kendisi bir ordu hazırlayıncaya kadar orada oturmalarını ve bu hazırlık bitince düşmana karşı birlikte çıkmalarını teklîf eder. İbn Surad, bu teklifi kendi aralarında görüşüp kararlarını ona bildireceğini söyler.

Abdullah b. Yezîd ve İbrâhîm b. Muhammed Kûfe'ye hareket ettikten sonra, Süleyman b. Surad, Nuhayle'deki adamlarına hitaben düşmanlarının üzerine yürüme kararında olduğunu ihsas eden bir konuşma yapar ve neticede 5 Rebîyülevvel 65/18 Kasım 684 Cuma günü yatsı vaktine kadar orada kalırlar. Yatsıdan sonra Nuhayle'den ayrılarak Deyru'l-A'ver'de gecelerler. Ancak orada, onunla beraber sefere çıkanların pekçoğu kendisinden ayrılıp geriye dönerler. Daha sonra o, Fırat kenarındaki el-Aksâs'a kadar gider ve orada konaklar. Burada yanından bin kişi kadar insanın ayrılmış olduğunu görür. Bunun üzerine, "Sizlerden ayrılmak isteyenlerin sizlerin yanınızda bulunmasını arzu etmem...,, der ve sonra el-Aksâs'tan ayrılarak Hz. Hüseyin'in kabrinin bulunduğu Kerbelâ'ya giderek, geceyi orada geçirirler.

Ebû Mıhnef'e göre,[40] Hz. Hüseyin'in kabrine varınca, feryâd-u-figâne başlarlar. Ağlaşırlar. Ona rahmet dilerler.

---

39) Taberî, 2/543; İbnu'l-Esîr, 4/177.
40) Taberî, 2/546. Krş. Belâzurî, 5/209; İbnu'l-Esîr, 4/178.

Namaz kılarlar. Yaptıkları kötülükten dolayı pişman olduklarını belirterek tevbe ederler. Nitekim Süleyman b. Surad ve ashâbı, Hz. Hüseyin'in kabri başında hep bir ağızdan feryâd ile derler ki:

«Ey Rabbimiz! Şüphesiz biz, Nebîmizin kızının oğlunu terkettik. Başımızdan geçen bu iş için bizi affet ve tevbelerimizi kabul eyle; çünkü Sen, tevbeleri kabul eden ve bağışlayansındır. Ayrıca Hüseyin'e ve onun sâdık dostları olan şehîdlere de rahmet eyle! Ey Rabbimiz, Seni şâhid tutuyoruz ki, bizler de onların şehîd edildikleri şey için ölecek ve öldürüleceğiz. Eğer Sen bizi bağışlamaz ve rahmet etmezsen, şüphesiz hüsrâna uğrayanlardan oluruz.»

Hz. Hüseyin'in kabrinin başında bir gece bir gündüz kaldıktan sonra, Süleyman b. Surad hareket emri verir. Ancak sefere iştirak eden herkes, istisnâsız, Hz. Hüseyin'in kabrine varıp ona rahmet dilemeden ve kendisi için de istiğfarda bulunmadan hareket etmez.

Kerbelâ'dan ayrıldıktan sonra, önce el-Hassâse'ye, sonra el-Enbâr'a, oradan es-Sadûd'a, sonra da el-Kayyâre'ye varırlar.

Yine Ebû Mıhnef'e göre, Abdullah b. Yezîd, Süleyman b. Surad'a bir mektup yazar ve bu mektup, ona, el-Kayyâre'de iken ulaşır.[41] O bu mektupta, daha önce yaptığı ikazları tekrar ederek, çok az sayıdaki bir güçle kalabalık bir kuvvete karşı gitmekte olduklarını; bununsa akla uygun bir iş olmayacağını; onun için dönüp kendisiyle elbirliği etmelerini; böylece müşterek düşmanlarına karşı birlikte hareket etmekle gaalibiyete ulaşabileceklerini; dolayısıyle sözlerini dinleyip dönmelerinin daha isâbetli olacağını bildirir.

Bunun üzerine Süleyman b. Surad, Tevvâbûn topluluğuna mektup hakkındaki görüşlerini sorar: Onlar

---

41) Taberi, 2/548-49. İbnu'l-Esîr'e göre (*el-Kâmil*, 4/178) mektup, el-Ehvaz'da iken ulaşır.

da, yola çıkıp cihâda bağlandıklarını söyledikten sonra, onun kendi görüşünü sorarlar. O da der ki:[42]

«Benim görüşüm şudur: Allah'a and olsun ki, şu iki rahmetten, şehîdlik ve fetihten birine, bugününüzden aslâ daha yakın olmadınız. Allah sizleri hak üzerinde topladıktan ve sizin bunu O'nun lûtfuyla istemenizden sonra, artık ondan vazgeçeceğinizi sanmıyorum. Biz ve onlar farklı düşünüyoruz. Eğer onlar ayaklanırlarsa, bizi İbnu'z-Zubeyr'in safında cihâda çağırmaktadırlar. Oysa bana göre, İbnu'z-Zubeyr'in yanında cihad etmek, dalâletten başka birşey değildir. Bu bakımdan biz, bu işi geriye atalım ve sâhibine bırakalım. Biz yolumuzda başımıza bir iş gelirse, niyetlerimize göre günahlarımızdan tevbe edici olarak ölmüş oluruz...»

Tevvâbûn topluluğu, İbn Surad'ın bu sözlerinden sonra el-Kayyâre'den hareketle Heyte'ye gelir. İbn Surad burada Kûfe Vâlisi Abdullah b. Yezîd'e bir mektup yazar ve ona, gösterdiği dostluk ve yakınlıktan dolayı teşekkür etmekle beraber, kendilerinin, işledikleri suçlarından dolayı tevbe ederek Allah'a yöneldiklerini, O'na tevekkül ettiklerini ve O'nun hükmüne râzı olduklarını bildirerek yollarına devam edeceklerini ifade eder. Bu mektup üzerine Abdullah b. Yezîd, etrafındakilere, "İşte ölmek isteyen bir topluluk! Onlardan size gelecek ilk haber, onların öldürüldükleri olacaktır. Allah'a yemîn ederim ki, değerli Müslümanlar öldürülecektir. Onların Rabbi olan Allah'a yemîn ederim ki, onlar düşmanlarını öldürmek şöyle dursun, aksine düşmanlarının kudretlerini artıracak ve aralarından da pekçok ölen olacaktır,, dedi.[43]

Ebû Mıhnef'in Tevvâbûn topluluğu içinde bulunan Abdurrahman b. Cundub ve Abdurrahman b. Ğaziyye'nin müşterek ifadelerinden Abdullah b. Avf b. el-Ahmer ile Yûsuf b. Yezîd kanalıyla bildirdiğine göre, Tevvâbûn Heyte'den hareketle Karkîsiyâ'ya yaklaşınca İbn Surad,

---

42) Taberî, 2/550.
43) Taberî, 2/550-51. Krş. İbnu'l-Esîr, 4/179.

kendilerinden çekinerek kalesine çekilen ve dışarı çıkmayan Zufer b. el-Hâris el-Kilâbî'ye, pazarı açması için ricâda bulunmak üzre el-Museyyeb b. Necebe'yi gönderir. el-Museyyeb kendini tanıtınca, Zufer pazarı açtırır; onlara kendileri ve hayvanları için yiyecek hediye eder ve onları güzelce ağırlar. Oradan ayrılmadan önce de, kendilerine karşı çok kuvvetli bir düşman ordusunun gelmekte olduğunu haber aldığını; bu sebepten isterlerse şehirde kalabileceklerini, dilerlerse şehrin kapısında konaklayabileceklerini ve kendilerinin de düşmanlarına karşı onlara yardımcı olabileceklerini söyler. Ancak Süleyman b. Surad, bu teklîfe teşekkür ederek, kendi hemşehrilerinin bu yoldaki teklîflerini de reddettiklerini bildirince, Zufer, düşmanlarının Rıkka'dan ayrılarak Aynu'l-Verde'ye doğru gelmekte olduklarını; orada kalmadıklarına göre hiç değilse onlardan önce Aynu'l-Verde'ye varıp o kalabalık ordu ile geniş meydanda ok ve mızrak çarpışması yapmamalarını; onlara karşı öncü birlikleri çıkarmalarını; birliklerini sağ ve sol kanatlara ayırarak birbirlerine destek sağlamalarını ve daha birtakım önemli taktik tavsiyelerinde bulunduktan sonra Allah'tan onlar için yardım dileyerek onlara vedâ eder.[44]

Süleyman b. Surad ve kuvvetleri, oradan hareketle el-Mudun'a geçerek Sâ'â'ya gelirler. İbn Surad, orada, birliğini Zufer'in tavsiye ettiği şekilde tertibe sokar ve İbn Ziyâd'ın ordusundan önce Aynu'l-Verde'nin batı tarafına karargâhını kurar ve orada beş gün dinlenirler. Bu sırada Şam ordusu da oraya bir gün bir gecelik mesâfeye gelir.

Olayın kahramanlarından Abdullah b. Ğaziyye'nin naklettiğine göre,[45] Süleyman b. Surad, Aynu'l-Verde'de kendi birliğine hitâben bir konuşma yaptıktan sonra, el-Museyyeb b. Necebe'yi dörtyüz süvariden oluşan bir öncü

44) Taberî, 2/551-55. Krş. Belâzurî, 5/209-10; İbnu'l-Esîr, 4/179, v.d.
45) Taberî, 2/555-56. Krş. İbnu'l-Esîr, 4/181.

birliğiyle keşfe gönderir. Ebû Mıhnef bu olayı, öncü birliğine katılmış olan Humeyd b. Müslim'den dinleyen babasından naklettiğine göre,[46] el-Museyyeb, rastladığı bir a'râbîden düşman hakkında aldığı ilk bilgilere dayanarak kendilerine en yakın durumdaki Şurahbil b. Zilkelâ'nın karargâhına ansızın hücum ederek bir kısmını öldürür, bozguna uğratır ve hemen İbn Surad'ın yanına döner.

Bu olay üzerine Ubeydullah b. Ziyâd, el-Husayn b. Numeyr'i oniki bin kişilik bir ordu ile hemen Tevvâbûn üzerine gönderir. Tevvâbûn da 22 Cemâziyelevvel 65/4 Ocak 685 Çarşamba günü[47] onlara karşı çıkar. el-Husayn b. Numeyr, onları Abdülmelik b. Mervân'a itâata çağırır. Onlar da, buna mukabil, kendilerinden öldürülenlerin yerine öldürülmek üzre Ubeydullah b. Ziyâd'ı onlara vermelerini, Abdülmelik b. Mervân'ı hilâfetten indirmelerini ve İbn Zübeyr âilesinin beldelerinden çıkarılmasını; ayrıca hilâfetin, Allah'ın her nîmet ve kerâmeti onların yüzüsuyu hürmetine verdiği Hz. Peygamber'in Ehl-i Beytine verilmesini isterler.

Bu yoldaki istekler karşılıklı kabul edilmeyince, Çarşamba günü çarpışma başlamış olur ve Tevvâbûn, ilk anda onları bozguna uğratarak karargâhlarına kadar çekilmeye mecbur eder. Ancak ertesi gün, el-Husayn b. Numeyr, sekiz bin kişilik bir yardım kuvvetiyle desteklenir ve dehşetli bir çarpışma olur. Şam ordusu ikinci günü de onbin kişiyle desteklenir ve çarpışma, aynı şiddetle devam eder. Çarpışmanın üçüncü, yani Cuma günü yeniden takviye alan Şam ordusu, Tevvâbûn üzerine her taraftan saldırır ve kuşluk vaktinde, 93 yaşındaki Süleyman b. Surad, Yezîd b. Husayn'ın attığı okla ölür.[48] Daha sonra el-Museyyeb b. Necebe, Abdullah b. Sa'd, Hâlid b. Sa'd b. Nufeyl ve Abdullah b. Vâl gibi, Tevvâbûn'un İbn

---

46) Taberî, 2/256-58; Belâzurî, 5/210.
47) Taberî, 2/558. İbnu'l-Esîr'e göre (*el-Kâmil*, 4/182), 26 Cemâziyelevvel 65/8 Ocak 685.
48) Taberî, 2/560. Krş. Belâzurî, 5/210; İbnu'l-Esîr, 4/183.

Surad'dan sonra emîr ve kumandasını üstlenen ilerigelenleri de ölürler. O gün akşama kadar devam eden çarpışmadan sonra, Rifâ'a b. Şeddâd el-Becelî, artık kaybedilmiş bulunan savaştan artakalanları toplayarak, o gece hareketle geri döner ve sabaha karşı savaş meydanından öylesine uzaklaşmış olurlar ki, el-Husayn b. Numeyr arkalarından birlikler gönderirse de yakalanmazlar. Tekrar Karkîsiyâ'ya gelirler ve orada Zufer b. el-Hâris onları ağırlar. Orada üç gün kalırlar. Sonra Medâinliler Medâin'e, Basralılar Basra'ya, Kûfeliler de Kûfe'ye ayrılırlar.[49]

Böylece târihlerin Tevvâbûn hareketi dediği bir ayaklanma, ilk-şiî olaylar arasında hezîmetle sonuçlanan bir hareket olarak yer alır. Ancak bu hareket, umûmî mânâda Şîîlik târihi için, oldukça önemli bazı vasıflar taşımaktadır.

Herşeyden evvel bu ayaklanmaya katılanların hemen tamamına yakınının, daha önce Bedevî olan kabîlelere mensup kimseler oluşu dikkati çekmektedir. Böylece İslâm târihinde ortaya çıkan ilk isyan hareketleri, yâni gerek Hâricî ayaklanmalar gerek ilk-şiî hareketler, Mekke ve Medîne gibi ilk İslâm şehirlerine mensup Müslümanlardan

---

49) Taberî, 2/568. Krş. Belâzurî, 5/211 v.d.; İbnu'l-Esîr, 4/185. Çok büyük bir kısmının tamamen öldüğü Tevvâbûn topluluğunun hezîmet haberini alan Emevî Halîfesi Abdülmelik b. Mervân, minbere çıkıp Allah'a hamd ve senâda bulunduktan sonra, "Şüphe yok ki Allah, Iraklıların fitne babası ve dalâletin başı olan Süleyman b. Surad'ı helâk etmiştir. Bilin ki, el-Museyyeb b. Necebe de başını kılıçlara top gibi terketti. Ve yine bilin ki, Allah, onların doğru yoldan sapmış ve insanları sapıklığa düşüren reislerinden Ezd'in kardeşi Abdullah b. Sa'd ile Bekr b. Vâil kabîlesinin kardeşi Abdullah b. Vâl'i de öldürmüştür. Artık bunlardan sonra, kendilerinden ne savunacak ne de çekinecek kimse kalmıştır„ der. (Taberî, 2/568-69; İbnu'l-Esîr, 4/186). Burada da görüldüğü gibi, Emevîlerin insanların işledikleri bir fiili Allah'a isnâd ederek mes'ûliyeti doğrudan O'na yöneltmeleri, gerek Hâricîler gerek kaderle ilgili farklı görüşler benimseyen fırkalara esaslı malzeme teşkil etmiştir.

değil, daha önce Bedevî hayatı yaşıyanlardan kaynaklanmıştır.[50] Bu da Bedevî hayattan imparatorlukta şehir hayatına geçişin doğurduğu ânî değişikliğe bir tepki anlamı taşır.

Bu ilk-şiî olayına katılanlardan ilerigelenlerin ekseriyeti Güneyli, yâni Yemenlidir. Bu noktadan hareketle, gerek ilk-şiî olaylarda gerek daha sonraki devirlerde, Şiîliğin ilk defa Güney Arabistan'dan gelen Yemenlilerce desteklenmesinin sebebi, an'anevî kültürün tesîrinden kaynaklanmaktadır, denebilir mi? Prof. W. M. Watt, bu soruya "Güney Arabistan, bin yıldanberi kralların sülâle esasına göre birbirlerinin yerine geçtiği ve insanüstü vasıflara sâhip olarak görüldükleri eski bir medeniyet ülkesidir. Birinci/yedinci yüzyıl Araplarının, hiçbir şahsî krallık tecrübeleri bulunmasaydı dahî, medeniyetin **karizmatik** önderlere dayandırıldığı bir bölgeden gelen Yemenliler, şu veya bu şekilde, geleneğin tesîrlerinde kalmış olacaklardı,, diyerek[51] müsbet mânâda cevaplandırmaktadır ki, mevcut malzeme ve olayların akışı içinde, şimdilik sıhhatli ve isâbetli bir değerlendirme olarak görünmektedir.

**b) el-Muhtar b. Ebî Ubeyd'in İsyânı:**

Kerbelâ vak'ası'ndan sonra, Hz. Ali ve oğullarının haklarını aramak ve intikamlarını almak gayesiyle girişilen ikinci hareket, el-Muhtar b. Ebî Ubeyd tarafından gerçekleştirilmiştir.

Kısaca Muhtar us-Sakafî şeklinde şöhret bulmuş olan ve oğlundan dolayı Ebû İshak diye de çağrılan[52] el-Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sakafî'nin hayatı hakkındaki bilgilerimiz, daha ziyade ömrünün son yıllarına aittir. Gerçi doğumu, doğumundaki fevkalâdelik, gençliği hakkında

50. Krş. *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, 52-53;. Watt, 50.
51) Watt, 52.
52) Dîneverî, 290.

birtakım rivâyetler mevcuttur;[53] lâkin bunlar, gerçekten tahkîke muhtaç ve şimdilik kayd-ı ihtiyatla kullanılması gereken mâlûmattır.[54]

Muhtar'ın araştırma konumuzla ilgili ilk faaliyetleri, Hz. Hüseyin tarafından Kûfe'nin durumunu tetkik için gönderilen Muslim b. Akîl'in Kûfe'ye gelişi ile başlar.

İlk kaynakların müşterek nakline göre Muslim, Kûfe'ye geldiğinde, doğruca Muhtar es-Sakafî'nin evine gelir.[55] Ne ki Muhtar, Muslim b. Akîl'in Emevi idaresine karşı isyâna teşebbüs fikrine yanaşmaz ve mütereddit bir tavır takınarak bîtaraf kalmayı tercih eder.

Nitekim İbn Akîl'in isyânı başladığında, Kûfe'nin Fîl kapısına kadar gelen Muhtar, orada ne isyancılara ne de İbn Ziyâd'ın taraftarları arasına katılır. Daha sonra arkadaşları tarafından iknâ edilen Muhtar, İbn Ziyad'ın adamı Amr b. Hureys'in sancağı altına girer.[56] İsyânı bastıran İbn Ziyad, Muhtar'ı kendi taraftarları arasında

---

53) Msl. krş. Belâzurî, 5/214; Taberî, 1/1264; İbn Kuteybe, 176; Dîneverî, 205; G.L. Della Vida, "Muhtar,,, *İ. A.* 8/153.

54) Meselâ onun, 40/660 yılında, Hz. Ali'nin tâyin ettiği amcasının Medâin vâliliği sırasında, Medâin'e sığınan Hz. Hasan'ı Muâviye'ye teslîm etmek istediği rivâyet edilir. Bk.: Belâzurî, 5/214. İmdi bu rivâyette dikkat edilmesi gereken bazı önemli hususlar vardır. Bir kere Muhtar, amcası Sa'd b. Mes'ud gibi, Hz. Ali'nin vâlisi ve onun taraftarı olan bir zâtın yanında yetişmiştir. Hz. Ali'ye taraftar bir muhitte Hz. Hasan'ı Muâviye'ye teslîm etmek istemesi vârid olmuş mudur? Eğer olmuş ise, bu, onun şahsiyet zaafına veya "fırsatçı,, oluşuna mı işaret eder? Yoksa Şehristânî'nin dediği gibi (Bk. *el-Milel,* 1/147.) o zamanlar henüz Hz. Ali taraftarı değil de, "Hâricî,, oluşunun bir delili midir? Burada bu ve benzerî sorulara, Muhtar hakkında yapılacak müstakil bir çalışmada cevap aramak, o devrin şartlarını tesbit bakımından isabetli olur. Bu konudaki bir ön çalışma için bk.: Hasan Onat, "Muhtar es-Sakafî'nin Kûfe İsyânı ve Muhtâriyye-Keysâniyye Fırkası,,, *A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Doktora Seminerleri - I - IV,* Ankara 1980-81 (Basılmamış Kütüphane Nüshası).

55) Taberî, 2/237, 520; Dîneverî, 231; Belâzurî, 5/214.

56) Taberî, 2/520 v.d.

görünce, ona, "Sen İbn Akîl'e yardıma gelen topluluk içinde imişsin,, der. Muhtar da ona, Amr b. Hureys'in sancağı altında olduğunu söylerse de, İbn Ziyad, elindeki değnekle Muhtar'ın gözünü yaralar ve "Eğer Amr b. Hureys'in şehâdeti olmasaydı, boynunu uçururdum,, diyerek onu hapse attırır.[57]

Muhtar hapse atılınca, hemen kızkardeşinin kocası olan Abdullah b. Ömer'e haber gönderir ve serbest bırakılması için Yezîd b. Muâviye'ye tavassutta bulunmasını ister. İbn Ömer'in mektubu üzerine Yezîd, İbn Ziyad'a, Muhtar'ın tahliyesini emreder ve böylece Muhtar, üç gün içinde Kûfe'yi terketmek şartıyla hapisten kurtulur.[58]

Muhtar, tahliyesinin üçüncü günü Kûfe'yi terkeder; Hicaz'a doğru yola çıkar; ama artık bir isyâna kesin karar vermiş, Emevî idaresine karşı alabildiğine kin ve nefret hisleriyle dolmuştur. Nitekim onun bu psikolojisini, Hicaz yolunda söylediği şu beyit gayet güzel aksettirmektedir:[59]

> **"Gözümü zâniyenin oğlu (İbn Ziyad) yaraladı.**
> **Eğer ben de onun parmaklarını, damarlarını ve organlarını parça parça doğramazsam,**
> **Allah canımı alsın!,,**

Muhtar, Kûfe'den ayrıldıktan sonra, doğruca, Yezîd'e bey'at etmemek için Mekke'ye kaçan ve orada halîfeliğini ilân eden Abdullah b. ez-Zubeyr'in yanına gelir.[60] Ancak buradan da ayrılarak Tâif'e gider;[61] ama bir yıl sonra tekrar Mekke'ye döner ve İbnu'z-Zubeyr'e bey'at eder.[62] Muhtar'ın ortalarda görünmediği bu bir yıl zarfında ne yaptığını, Mekke'den İbnu'z-Zubeyr'in yanından neden ayrıldığını ve daha sonra niçin geri dönüp bey'at ettiğini,

57) Taberî, 2/522; Belâzurî, 5/215; Yâkûbî, 2/258.
58) Taberî, 2/522-23; Belâzurî, 5/235; İbn Kuteybe, 176.
59) Taberî, 2/523-4; Belâzurî, 5/215.
60) Taberî, 2/225 v.d.; Belâzurî, 5/216; Yâkûbî, 2/258.
61) Belâzurî, 5/216.
62) Taberî, 2/225 v.d.; Belâzurî, 5/216-17.

mevcut rivâyetler ışığında kesin bir şekilde tesbit edebilme imkânlarından mahrumuz.

Muhtar, bu ikinci gelişinde, İbnu'z-Zubeyr'in yanında Yezîd b. Muâviye'nin ölümüne kadar (64/683) kalır. Yaklaşık üç yıl kadar süren bu dönemde Muhtar, güzel konuşmasıyla meşhur olur; halkın sevgi ve saygısını kazanır; İbnu'z-Zubeyr'in en yakın adamları arasına girer ve bu arada zaman zaman da, aralarındaki münasebetin safhalarını biraz ilerde ele alacağımız, Muhammed İbnu'l-Hanefiyye'ye ziyaretlerde bulunur.[63] Bu müddet zarfında ısrarla yaptığı işlerden biri de, Kûfe'nin durumunu tahkîktir. Mekke'ye gelenlere mütemâdiyen Kûfe hakkında sorular sorar ve Kûfelilerin darmadağınık olduklarını, onları derleyip toparlayacak bir adam bulunmadığını öğrenince pek memnun olur ve kendisinin, bu insanları toplayacak "adam,, olacağını açık açık ifadeden çekinmez.[64] Bütün bu gelişmeler, Muhtar'ın tâ baştan itibaren karar verdiği isyânı için müsâit zaman ve zemîni kolladığını, kararının kesîn ve yıllar öncesine dayandığını gösterir Böylece o, ister İbnu'z-Zubeyr'in izniyle,[65] ister Muhammed İbnu'l-Hanefiyye'nin emri veya muvafakatıyla[66] olsun, Kûfe'ye dönmeye karar verir ve 64/683 yılı Ramazan ayının ortalarına doğru bir Cuma günü Kûfe'ye girmeden önce Bahru'l-Hîre denen yerde yıkanır, güzel kokular sürünür, sarığını sarıp kılıcını kuşandıktan sonra hayvanına biner ve rastladığı her topluluğu "Sizi, gelmesini arzu ettiğiniz yardım ve zaferle müjdeliyorum,, diyerek selâmlar.[67]

Muhtar, Kûfe'nin durumunu ve halkın büyük bir ekseriyetinin, daha önce faaliyetini anlattığımız, Süleyman b. Surad'ın etrafında toplanmış olduğunu görünce, kendi önderliğinde ayrı bir cemâat oluşturmak üzre görüşlerini ortaya atmaya başlar ve der ki: "Mehdîyyu'bnu'l-

63) Taberî, 2/259; İbn Sa'd, 5/98.
64) Taberî, 2/531.
65) Mes'ûdî, *Murûc*, 3/83.
66) Belâzurî, 5/218.
67) Taberî, 2/532; Belâzurî, 5/217.

Vasî Muhammed b. Ali, beni, emîn, vezir ve seçilmiş bir emîr olarak size gönderdi ve bana, kan dökücülerle çarpışmayı ve Ehl-i Beyt'in kanını taleb etmemi (ve zayıfları müdâfaa etmemi)[68] emretti.,,[69]

Bu ifadeler, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Kûfe'de büyük nüfuz sâhibi olduğunu ve Muhtar'ın da onun tarafından gönderildiğini söylemekle, bu nüfuzdan faydalanma niyetini gösterir. Esasen Muhtar, Irak'ta ve komşu topraklarda asırlardanberi mevcut olan mehdîlik kavramını kullanmakla, Kûfelileri, bilgisiz, tamahkâr, harb sanatını bilmeyen ve halkı ölüme sürükleyen bir insan olarak tavsîf ettiği Süleyman b. Surad'ın etrafından çekebileceğini iyi hesab etmiş olmalıdır. Nitekim bu telkînler ve konuşmalar sonunda, birtakım Kûfeli ona meyletmiştir.[70]

Gerçi Muhtar, henüz fiilî herhangi bir teşebbüse geçmeye fırsat bulamadan, Süleyman b. Surad isyan için Cezîre'ye hareket eder etmez ikinci defa hapsedilirse de,[71] bu durum, yâni onun İbn Surad'ın isyânına katılmamasına rağmen hapsedilmesi, giriştiği propaganda faaliyetinin hayli tesirli olduğunun delîlidir.

Muhtar, bu ikinci zindan hayatında, yapmayı düşündüğü işler için iyice kararlı hâle gelir ve bu durumu, "...And olsun ki, dînin direklerini dikinceye, Müslümanların başlarının ağrısının dindiğini, mü'minlerin kalb yaralarının iyileştiğini görünceye ve peygamberlerin intikamını alıncaya kadar cebbâr ve gaddar olan herkesi, bütün yardımcılarının arasında en keskin kılıçla doğrayacağım. Bu yolda beni ne dünyanın geçiciliği, ne de ölüm kaygılandıracaktır,, şeklindeki sözleriyle kendisini ziyarete gelenlere belirttiği gibi, etrafa ve Ehl-i Beyt taraftarlarına aynı ifadelerle mektuplar gönderir.[72]

---

68) Taberî, 2/534. Taberî'deki bu ifade, muhtemelen, mevâlinin isyandaki rolünden sonra eklenmiş olabilir.
69) Belâzurî, 5/218.
70) Belâzurî, 5/218; Taberî, 2/534.
71) Belazurî, 5/218; Taberî, 2/535.
72) Taberî, 2/534, 569, 599.

Muhtar bu ikinci hapis hayatından kurtulmak için, yine kızkardeşinin kocası Abdullah b. Ömer'e tavassutta bulunmasını isteyen bir mektup gönderir. O da Kûfe vâlisi Abdullah b. Yezîd ile harac âmili İbrahim b. Muhammed'e bir mektup yazarak ricada bulunur. Bunun üzerine Muhtar, onların aleyhine herhangi bir faaliyette bulunmayacağına dair yemîn edince kefâletle serbest bırakılır; ama yakınlarına da yemînini bozacağını ifadeden çekinmez.[73]

Muhtar'ın serbest bırakılmasından sonra, Ehl-i Beyt taraftarları onun etrafında toplanmaya başlarlar. Muhtar, Kûfe'de, önceleri İbnu'z-Zubeyr ile onun yeni Kûfe vâlisi Abdullah b. Mutî'yi tutar görünür; ama gizlice de yerer.

Bu arada taraftarlarına kendisinin Kûfe'ye Muhammed b. el-Hanefiyye tarafından onun adına bey'at almak üzre gönderildiğini söylemeye başlar. Onun bu iddia ve davranışlarından şüphelenen taraftarları, durumu tahkik için Muhammed b. el-Hanefiyye'ye bir hey'et göndermeye karar verirler. İbnu'l-Hanefiyye'nin yanına gidenler, "Muhtar b. Ebî Ubeyd, bize, sizinle görüştükten sonra geldiğini söyledi ve bizi, Allah'ın Kitâbına, Resûlü'nün Sünnetine, Ehl-i Beyt'in dökülen kanlarını talebetmeye ve zayıfları korumaya çağırdı. Biz de ona bey'at ettik. Daha sonra sizin yanınıza gelip durumu size arzetmeyi düşündük. Eğer bize ona tâbi olmamızı emredersen ona itâat ederiz; eğer yasaklarsan ona uymayız,, derler.[74]

Muhammed b. el-Hanefiyye'nin bu hey'ete, "...Dökülen kanlarımızı taleb etmeye, intikamımızı almaya ve dolayısıyle sizi dâvet işine gelince... Allah'a and olsun ki, Allah'ın düşmanlarımıza karşı bize dilediği kimse ile yardım etmesini arzu ederim... Ben kendim için, dünyada haksız yere bir mü'minin öldürülmesini arzu etmem. Yalancılardan sakınınız; kendinizi ve dîninizi gözetiniz,, şeklinde oldukça muğlâk bir cevap vermesi,[75] onların bu sözleri "izin,, olarak

---

73) İbn Sa'd, 5/91 v.d.
74) Taberî, 2/606-7.
75) İbn Sa'd, 5/99. Belâzurî, 5/222; Taberî, 2/607.

değerlendirmelerine sebep olmuş görünmektedir; çünkü bu hâdiseden sonra, Muhtar'ın etrafında toplananlar daha da artmıştır.

Bu arada Muhtar'ın Ahmer b. Şumeyt, Yezîd b. Enes, Abdullah b. Kâmil ve Abdullah b. Şeddâd gibi ilerigelen taraftarları, Kûfe eşrâfının Vâli Abdullah b. Mutî ile birleşerek kendilerine karşı hazırlıklara başladıklarını haber alınca, Kûfe'nin yiğit, şöhretli ve büyük bir kabîlesinin önderi olan İbrahim b. el-Eşter'i kendi saflarına kazanmasını Muhtar'dan isterler.[76]

Muhtar onları İbrahim b. el-Eşter'e gönderir. el-Eşter, işin idaresinin kendisine verilmesi şartıyla bu dâvete icâbet edeceğini bildirince, bu dâvet sonuçsuz kalır. Bunun üzerine Muhtar, üç gün sonra, bir hey'et hâlinde İbrahim b. el-Eşter'in evine gider ve ona "Peygamber Vasisi'nin oğlu Mehdî Muhammed b. el-Hanefiyye,, den bir mektup getirdiğini ve bu mektupta kendilerine yardım etmesinin istendiğini bildirir ve "Eğer bunu yaparsan sevinir ve memnun olurum; eğer bu hizmeti yapmayacak olursan, şu yazı senin aleyhine delîl olur,, der[77] ve mektubu el-Eşter'e uzatır.

Şîa'nın doğuş ve teşekkül dönemi açısından fevkalâde ehemmiyet arzeden Muhtar ve Muhammed b. el-Hanefiyye münasebetlerinin yeni ve ilgi çekici bir safhasını ortaya koyan bu mektup, kaynakların bildirdiklerine göre aynen şöyledir:[78]

> *«"Bismillahirrahmanirrahim,*
> *Muhammed el-Mehdî'den İbrahim b. Mâlik el-Eşter'e,*
> *Selâmun aleyk!*
> *O'ndan başka ilâh bulunmayan Allah'a hamd ederim.*
> *İmdi, vezirim, eminim ve dostum olan Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sakafî'yi size gönderiyorum. Düşmanımla çarpış-*

76) Taberî, 2/609.
77) Dîneverî, 289.
78) Belâzurî, 5/222-23; Taberî, 2/611; Dîneverî, 289.

*maya, Ehl-i Beyt'imin kanını aramaya ve intikamlarını almaya memur kılınmıştır.*

*Sen, kabîlen ve sana itaat edenler onunla birlikte hazırlanınız. Sen bana yardım edeceksen dâvetime uy ve vezîrime kol kanat ol! Bu senin için benim katımda bir fazîlet ve üstünlük olacaktır. Kûfe ile Şamlıların en uzak beldeleri arasında süvari ve savaş birliklerinin yardımıyla ele geçireceğin bütün şehir, kule ve serhadlerin idaresi sana ait olacaktır. Bu söz, Allah'ın ahdi üzerine yerine getirilecektir.*

*Eğer teklîf edilen vazîfeyi yaparsan Allah katında da en üstün şerefe kavuşursun. Bundan kaçınırsan, temelli helâk olursun.*

*Vesselâmu aleyk!,,»*

İbrahîm b. el-Eşter bu mektubu okur okumaz, "Muhammed el-Mehdî'den,, sözüne takılır ve "Daha önce İbnu'l-Hanefiyye bana, ben de ona yazardım. O bana yazdığı mektupta ancak kendi adıyla babasının adını yazardı,, diyerek mektup hakkındaki şüphe ve tereddüdünü izhar etmiş olur. Ancak Muhtar, Yezîd b. Enes, Ahmer b. Şumeyt, Abdullah b. Kâmil ve topluluklarının, bu mektubun İbnu'l-Hanefiyye tarafından yazıldığını bildiklerini söylemesi ve onların da bunu tasdîk etmesi üzerine, el-Eşter bey'at eder.[79]

Burada üzerinde durulması icâbeden önemli bir husus, Muhtar'a ilk bey'at edenlerden Âmir eş-Şa'bî'nin o mektubun İbnu'l-Hanefiyye tarafından yazıldığına şâhitlik edenlerin evlerini dolaşarak, yazının bizzat İbnu'l-Hanefiyye tarafından yazıldığını görüp görmediklerini soruşturması ve neticede Muhtar'ın yalan söylediği ve o mektubu kendiliğinden yazıp Muhammed b. el-Hanefiyye'ye atf ve izâfe etmiş olduğuna kanaat getirdiği için Kûfe'den ayrılıp Hicaz'a gitmesi ve Muhtar'ın isyânı ile yaptığı savaşlara katılmamasıdır.[80] Esasen el-Eşter'in de bu mektup üzerine

79) Taberî, 2/612; Dineverî, 289-90.
80) Bu husus için bk.: Dineverî, 290.

Muhtar'a bey'at etmekle beraber, bu mektubun İbnu'l-Hanefiyye tarafından yazıldığına şehâdette bulunmayan Âmir eş-Şa'bî ile babasına niçin şehâdette bulunmadıklarını sorması ve şâhitlik edenlerin isimlerini bir kâğıda yazdırıp altını imzalatması, sanki Muhtar'a katılışını mâzur göstermek isteyen bir ruh hâlini sergilemektedir.[81]

Mektup hangi şartlar altında yazılmış olursa olsun el-Eşter'in bey'atı ile kendini iyice kuvvetli hisseden Muhtar, 66/685 yılının 14 Rebîyülevvel Perşembe gecesi ayaklanmaya karar verir.[82] Ancak İbrahîm b. el-Eşter'in, birgün adamlarıyla birlikte Muhtar'ın evine giderken emniyet kuvvetleriyle yolunu kesen İyas b. Mudarib'i öldürmek zorunda kalması, isyânın tesbit edilen tarihten bir gün önce başlamasına yol açar.

Artık Kûfe sokakları savaş alanına dönüşmüştür. Büyük çoğunluğu azadlı kölelerden (m e v â l i) oluşan Muhtar'ın adamları, Kûfe sokaklarında, "Neredesin ey Hüseyin'in kanı ve intikamı!,, diye bağırarak halkı isyâna çağırırlar. Kûfe sokaklarında cereyan eden şiddetli çarpışmalardan sonra Vâli Abdullah b. Mutî, konağında muhasara edilir.[83] Vâli, adamlarının uğradığı bozgun üzerine kuşatmanın üçüncü günü gecesinde gizlice kaçar ve önce Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin evine sığınır; sonra da Muhtar'ın göz yumması, hattâ yardım etmesi üzerine Kûfe'den çıkıp gider.[84] Vâli Abdullah b. Mutî'nin adamları ise e m â n dileyerek Muhtar'a bey'at ederler.[85] Böylece Muhtar, Kûfe'yi ele geçirmiş olur. Kûfelilerin bey'atlarını kabul ettikten sonra, çarpışmaya katılanlara Kûfe Beytü'l-Mâl'indeki paraları bölüştürür ve idareye adamlarını tâyin ederek Kûfe hükûmetini kurmuş olur.[86] Arkasından bazı adamlarını sancak bağlayıp Azerbeycan, Ermeniyye, Mu-

---

81) Taberî, 2/612-3.
82) Taberî, 2/613.
83) Olayların teferruatı hk. bk.: Taberî, 2/617 v.d.
84) Taberî, 2/630-1.
85) Taberî, 2/632.
86) Taberî, 2/634; Belâzurî, 5/229.

sul, Medâ'in ve benzeri muhtelif eyâlet ve vilâyetlere vâli olarak gönderir.

Muhtar'ın Kûfe'deki hâkimiyetini tam teessüs ettirme faaliyetleri devam ederken, Ubeydullah b. Ziyâd Musul üzerine yürür. Muhtar'ın Musul âmili Abdurrahman b. Saîd b. Kays, durumu Muhtar'a bildirir ve ondan yardım ister. Muhtar, Yezîd b. Enes kumandasında üçbin kişilik bir kuvvet sevkeder. Yezîd b. Enes önce İbn Ziyâd'ın öncü kuvvetlerini dağıtırsa da, hasta ve yaşlı olduğu için, kesin neticeyi alamadan ölür. Bunun üzerine kuvvetleri geri çekilir.[87] Muhtar durumu öğrenince, bu defa, İbrahim b. el-Eşter'i büyük bir orduyla gönderir. Ancak ordunun hareketinden hemen sonra, Kûfe eşrâfı, Muhtar'ın azadlı kölelere ganîmetten pay ayırmasını, onları hayvanlarına bindirip kendilerine karşı çıkarmasını tenkid ederek Muhtar'la çarpışmak hususunda söz ve işbirliğine girişirler.[88] Bunun üzerine Muhtar, İbnu'l-Eşter'i geri çağırmak zorunda kalır. İbrahîm b. el-Eşter'in dönüşüyle Kûfe'de Kûfe eşrâfı ve Muhtar'ın kuvvetleri arasında şiddetli çarpışmalar olur. Kûfe eşrâfı hezîmete uğrar (24 Zilhıcce 66 Çarşamba). Muhtar'ın hâkimiyetini koruması üzerine Kûfe eşrâfından onbin kadarı Basra'ya kaçar.[89]

Bu vak'a, Muhtar'ı Kûfe'de her bakımdan güçlü kılar. Nitekim sükûnet sağlanır sağlanmaz, Kerbelâ'nın intikamını almaya başlar. Bu maksatla K û f e'de, K â d i s i y y e'de, K e r b e l â'da, Hz. Hüseyin'in hunharca şehîd edilmesi olayına katılmış hemen hemen herkesi yakalatıp öldürtür.[90] Bu arada Hz. Hüseyin'in K e r b e l â'da başını kesmek isteyen Havlî b. Yezîd el-Ashabî öldürülür. Hz. Hüseyin ve yanındakilerin Fırat'tan su içmelerine engel olan süvari birliği kumandanı Amr b. Haccac, Muhtar'dan kaçarken çölde susuzluktan ölür. Kûfe'den kaçıp kurtulan

87) Taberî, 2/643; Yâkûbî, 2/259.
88) Taberî, 2/650 v.d.
89) Taberî, 2/665; Dîneverî, 304.
90) Belâzurî, 5/236-41; Taberî, 2/660 v.d.; Dîneverî, 302 v.d.

Şebes b. Rib'î ve diğer Kûfe eşrâfı Basra'da Mus'ab b. Zubeyr'e sığınırlar. Hz. Hüseyin'i şehîd edenlerden Şimr b. Zilcevşen, Hz. Hüseyin ve Ehl-i Beyt'ini dünyevî menfaat uğruna Kerbelâ'da şehîd etmek gibi en korkunç ve şerefsiz bir vazîfeyi üstlenmiş olan Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas ve oğlu Hafs b. Ömer gibi isimler öldürülür. Muhtar, Şimr ile Ömer b. Sa'd ve oğlunun başlarını Muhammed b. el-Hanefiyye'ye gönderir.[91]

Kerbelâ'nın intikamı alındıktan sonra Muhtar, İbrahîm b. el-Eşter'i İbn Ziyâd'la çarpışmak üzre yeniden gönderir. Çok şiddetli bir savaştan sonra Şamlılar hezîmete uğratılır. Hz. Hüseyin'in kaatillerinden Ubeydullah b. Ziyad ile Husayn b. Numeyr es-Sekûnî ve Emevî ordusunun pekçok ilerigeleni öldürülür. İbn Eşter, İbn Ziyâd ve İbn Numeyr'in kesik başlarını Muhtar'a, o da Muhammed b. el-Hanefiyye'ye gönderir.[92] İbn Ziyâd ve Hz. Hüseyin'in şehâdetine katılan diğer kaatillerin bu tarzda cezâlandırılmış olması, Medîne'de Hz. Hüseyin'in oğlu Ali başta olmak üzre, Muhammed b. el-Hanefiyye ve Ehl-i Beyt mensuplarını ziyâdesiyle memnun eder ve sevindirir.

Ancak Muhtar Kûfe'de ayaklandığı ve bütün bu işlerin vukûu sırasında Mekke'de halîfeliğini ilân etmiş olan Abdullah b. ez-Zubeyr'in Muhammed b. el-Hanefiyye ve Hâşimoğullarına karşı tavrı değişir. Nitekim halîfeliğini ilânı sırasında Muhammed b. el-Hanefiyye ile İbn Abbas'ın da kendisine bey'atlarını istemiş; fakat onların, kendilerinin bütün memleketlerin bey'atlarından sonra bey'at edeceklerini söylemeleri üzerine bunu kabul etmişti. Muhtar'ın onlar adına isyâna kalkışması üzerine, bey'at talebini yenilemiş ve şayet bey'at etmezlerse kendilerini öldürmek ve hattâ yakmakla tehdîd etmiştir. Bunun üzerine Muhammed b. el-Hanefiyye ile yanında bulunan Ehl-i Beyt mensupları Mescid-i Haram'a sığınırlar ve durum-

91) Belâzurî, 5/237; Dîneverî, 305.
92) Taberî, 2/713-4; Yâkûbî, 2/259; Mes'ûdî, *Murûc*, 3/105; Dîneverî, 295; İbn Kuteybe, 176; İbn Sa'd, 5/100.

larını Muhtar'a bildirerek yardım isterler. Muhtar, sür'atle bir yardım kuvveti gönderir ve İbnu'l-Hanefiyye ve yanındakiler kurtarılır. Bundan sonra İbnu'l-Hanefiyye, Kûfe'ye gitmeye niyetlenir. Ancak onun bu niyetini haber alan Muhtar, bu durumdan fevkalâde rahatsız olur ve hâkimiyeti elinden kaçıracağı korkusuna kapılarak, "Gerçek şu ki biz, Mehdî'ye bey'at etmişizdir. Ancak Mehdî'nin bir özelliği vardır: Ona bir kılıçla vurulur; eğer kılıç derisini kesmezse, o Mehdî'dir,, der. Bunu haber alan İbnu'l-Hanefiyye de kendisinin öldürüleceği endişesiyle Kûfe'ye gitmekten vazgeçerek Mekke'de kalır.[93]

Bu arada Abdullah b. ez-Zubeyr ile Basra vâlisi olan kardeşi Mus'ab b. ez-Zubeyr, Muhtar'ın faaliyetlerini dikkatle takib etmektedirler Özellikle Mus'ab, Muhtar'dan kaçarak kendisine sığınan Kûfe eşrâfının telkînleriyle Muhtar'a karşı bir hareketin fırsat ve zamanını kollamaktadır. Bu fırsat, Muhtar'ın kendisine vahy geldiğini iddia ederek birtakım kehânetlerde bulunduğu haberinin İbrâhîm b. el-Eşter'e ulaşması ve onun da bu yüzden Muhtar'ı terkedip el-Cezîre'yi kendi adına idareye başladığı zaman doğmuş olur. Mus'ab, İbrâhîm b. el-Eşter gibi dirâyetli bir yardımcıdan mahrum kalan Muhtar'ı ezmek için, aralarında Muhelleb b. Ebî Sufra'nın da bulunduğu büyük bir orduyu onun üstüne sevkeder. Muhtar da Ahmer b. Şumayt kumandasında üçbin kişilik bir orduyu Mus'ab'a karşı gönderir. İki ordu arasındaki Harûra'da[94] cereyan eden çetin savaşta pek çok kimse öldürülür ve Muhtar'ın ordusu hezîmete uğrayarak Kûfe'ye çekilmek zorunda kalır. Mus'ab'ın ordusu Muhtar'ı konağında muhasara eder.[95] Muhasaranın sonunda Muhtar es-Sakafî, ümitsiz

---

93) Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 46; İbn Sa'd, 5/99, 100, 101; Yâkûbî, 2/261.

94) Taberî, 2/732; Mes'ûdî, 3/106. Bağdâdî'ye göre iki ordu Medâin'de karşılaşmıştır. Bk.: *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 49.

95) Taberî'ye göre (2/749) muhasara dört ay sürmüştür. Ayr. bk.: Yâkûbî, 2/263. Bağdâdî ise muhasaranın üç gün sürdü-

bir muhasarayı yarma hareketinde bulunur ve öldürülür (Ramazan 67/Mart-Nisan 187).[96]

***

Muhtar'ın giriştiği isyânın ve faaliyetlerinin mezhepler tarihi açısından üzerinde durulması gereken önemli bir yönü vardır. Bir kere Muhtar, baştan itibaren Muhammed b. el-Hanefiyye ve Ehl-i Beyt adına hareket ettiğini ilân etmektedir. Gerçekten Kerbelâ'nın intikamını almış ve nihayet İbnu'l-Hanefiyye ile Ehl-i Beyt'i İbnu'z-Zubeyr'den kurtararak ikinci bir fitnenin zuhûrunu önlemiştir. Ancak ne var ki, adına hareket ettiğini söylediği şahıs Kûfe'ye gelmek istediği zaman, idareyi ve menfaatlerini yitireceğinden iktidarı teslîm etmekten kaçınmış ve böylece, kendisinin de Ehl-i Beyt'i bayrak yaparak kendi çıkarları için çalışan biri olduğunu ortaya koymuştur.

Esasen Muhtar, Ehl-i Beyt adına ayaklanan ve ilk-şiî hareketlerden önemli birini gerçekleştiren kişi olmanın ötesinde, elde ettiği başarılar sonucu kendisinde birtakım ilâhî mevhibeler vehmeden ve neticede Muhammed b. el-Hanefiyye adına teşekkül eden bir fırkanın, Muhtariyye-Keysâniyye fırkasının[97] fikir babası olarak görü-

---

ğünü, dördüncü gün çıkış hareketinde bulunan Muhtar'ın öldürüldüğünü söyler. Bk.: *Mezhepler Arasındaki Farklar,* 49.

96) Taberî, 2/749; Yâkûbî, 2/263; Mes'ûdî, 3/106; Ebu'l-Felâh el-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb,* (Beyrut, trz). 1/75; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri,* 54.

97) Klâsik mezhepler tarihi eserlerinde "Muhtariyye,, ve "Keysâniyye,, adlarıyla anılan fırkaların hüviyetleri oldukça karışıktır ve her ikisinin bir tek fırka mı, yoksa ayrı mı oldukları hususu son derece müphem ve muğlâktır. Bu sebeple, mevcut rivâyetlere dayanarak fırkayı "Muhtâriyye-Keysâniyye,, şeklinde tavsîf eden genç araştırıcı Hasan Onat'ın tesbiti, şu andaki araştırmalara göre en sıhhatli ve isabetli gözükmektedir. Muhtâriyye-Keysâniyye fırkasının mahiyeti hakkındaki mülâhazalar ve görüşleri hakkında bk.:

len ve gösterilen bir isimdir. Diğer yandan onun tarafından ortaya atıldığı söylenen bazı görüşler, mezhepler tarihi açısından, Şîa'nın doğuşu ile Şiî düşüncenin teşekkül dönemini tesbit hususunda fevkalâde önemlidir.

Bu konuda göze çarpan ilk husus, Muhtar es-Sakafî'nin faaliyetlerinin daha başlarından itibaren Muhammed b. el-Hanefiyye için m e h d i sıfatını kullanmasıdır.[98] Bu ise, elinizdeki kitabın İkinci Kısmı'nda incelenecek r e c ' a ve g a y b e t kavramlarının ilk tezahürüdür. Kaldı ki bu kavramlar, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ölümünden sonra (81/700-701) teşekkül eden M u h t a r i y y e - K e y s â n i y y e fırkası tarafından m e h d î olarak görülen İbnu'l-Hanefiyye'nin ölmediği ve Radva Dağı'nda gizlendiği şeklindeki bir görüşün malzemesi olmuştur.

Muhtar es-Sakafî'nin Şiî düşünce tarafından benimsenen bir görüşü de b e d â ' kavramıdır. Her nekadar bu görüş, ileride görüleceği üzre, kısmen tâdil edilip geliştirilmiş ise de, esas itibariyle Muhtar'ın ilerisürdüğü şekildeki asliyetini muhafaza etmiştir. Muhtar'ın b e d â ' görüşünü ortaya atışını, el-Bağdâdî şu ifadelerle nakleder:[99] "...Bunların hareket haberleri el-Muhtâr'a ulaşınca, kumandan Ahmer b. Şumayt'ı, seçme askerlerinden oluşan üçbin kişiyle Mus'ab'ı öldürmek üzre gönderdi ve onlara, zaferin kendilerinde olacağını bildirdi; kendisine de bu yolda v a h y geldiğini iddia etti. İki ordu Medâin'de karşılaştı ve el-Muhtâr'ın taraftarları hezîmete uğradı ve önderleri İbn Şumayt ile el-Muhtâr'ın kumandanlarının pek çoğu öldürüldüler. Geride kalanlar el-Muhtâr'a döndüler

---

Hasan Onat, "Muhtar es-Sakafî'nin Kûfe İsyânı ve Muhtâriyye-Keysâniyye Fırkası,,, *A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Doktora Seminerleri, I - IV*, Ankara 1980-81; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 38-50; aynı müellif, *Kitâbu'l-Milel*, 47-54; Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 18-23; eş-Şehrestânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/147-54; Ebû Zehra, *İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, 62-3; İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/179 vd.

98) Taberî, 2/611-2; Belâzurî, 5/218; Dîneverî, 289-90.

99) *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 48-90.

ve ona, "Düşmanlarımız üzerine bize niçin zafer vaadettin?,, dediler. O da, "Yüce Allah bana böyle sözvermişti; ama bu fikrini değiştirdi (b e d â '),, dedi ve Azîz ve Celîl olan Allah'ın şu sözünü delîl olarak ileri sürdü: **Allah dilediğini mahveder, dilediğini bırakır...,,.**[100]

Hâsılı Muhtar'ın isyânı sonucu vukû bulan olaylar dizisi, Şiî düşünce ve dolayısıyle Müslümanlar arasına, ilk defa, "karizmatik önder,, şeklinde görülen bir i m a m ve m e h d î fikri ile, şu anda g â i b olan bu önderin bir gün mutlaka döneceği (r e c ' a) fikrini sokmuştur.

Muhtar'ın giriştiği isyânın ve faaliyetlerinin Mezhepler Târihi bakımından olduğu kadar İslâm Târihi açısından üzerinde durulması gereken önemli bir yönü de şudur: Bilindiği üzre İslâm Dünyası'nda müesses nizama karşı girişilen isyân hareketlerinden gerek H â r i c î l e r i n başlattıkları olaylar, gerek Hucr b. Adiyy vak'ası ile T e v v â b û n Hareketi, tamamen Araplar arasında olmuş ve bu hareketler hemen bütünüyle Arap gücüne dayandırılmıştı. Oysa Arap asıllı Muhtar'ın isyânı, büyük ölçüde Arap olmayan unsurlara, yani m e v â l î denen zümreye istinad eder. Bu ise, m e v â l î 'nin kısa zamanda olmasa bile siyâsî bir güç olarak kendilerinin farkına varmalarını sağlamıştır. Esasen Muhtar da, "zayıfların savunması,, ndan sözederken, o sıralarda, Kûfe'de hiç değilse bazı hususlarda ikinci sınıf vatandaş muâmelesine maruz bırakıldıkları için tatminsiz ve huzursuz durumda olan m e v â l î adına da hareket edeceğini îmâ etmiş oluyor ve dolayısıyle, onlardan dikkate değer bir destek sağlamanın yolunu açmış bulunuyordu.

---

100) 15. Ra'd, 39.

## 2. İLK ŞİÎ OLAYLARIN ÖNEMİ

Hz. Peygamber'in vefatı sırasından başlayarak buraya kadar anlatılanlar, Şiî hareketinin kaynaklarını ortaya koymak bakımından değerli ve zarurî bilgilerdir. Şimdi burada, bu olayların kısaca bir değerlendirilmesine teşebbüs edilecektir. Herşeyden önce, bu birbirinden oldukça büyük farklılıklar arzeden olaylar dizisi ve bu olayların getirdiklerinin, sonraki dönemlerin Şiîliğine ve özellikle dördüncü hicrî asırda tam anlamıyla teşekkül etmiş olan İmâmiyye Şîası'na, önemli ölçüde tesir etmiş olduğu pekâlâ söylenebilir.

Bu olaylar dizisinde tezâhür eden ilk esas, Hz. Ali'nin şahsî değerine ve meziyetlerine duyulan inancın, Şiîlik inanışının temeli oluşudur. Bu anlayış, daha baştan itibaren Hz. Ali'yi destekleyen ve onun safında yeralanların benimsediği bir inanıştır. Ancak bu inanışta, sâdece Hz. Ali'ye mahsus özel bir **k a r i z m a** unsuru yok gibidir; çünkü, önderlik de dâhil insanüstü vasıfların insanlarda tezâhür ediş fikri demek olan k a r i z m a anlayışı, yalnız Hz. Ali'nin Hz. Fâtıma'dan doğan oğullarına değil, onun üçüncü oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye ve oğlu Ebû Hâşim'e ve hattâ 132/750'lerde Hâşimoğulları'nın diğer mensuplarından Hz. Ali'nin kardeşi Câfer ve Hz. Peygamber'in amcası el-Abbas'a da tahsîs olunuyordu.[1] Böylesine şümullü

---

1) Krş.: Watt, 66.

bir k a r i z m a anlayışı, şüphe yok ki ilk-Şiîliğin dikkate değer vasıflarından biridir. Esasen Kûfe'nin seçkin âlimlerinden biri olan İbrahîm en-Nehaî (96/714)'nin, Hz. Ali ile Hz. Osman hakkındaki tartışmadan şaşkına dönmüş bir öğrencisinin, bu konuda ne düşündüğü yolundaki sorusuna, "Ne S e b e î ne de M ü r c i î y i m,, şeklinde bir cevap vermiş olması fevkalâde dikkat çekicidir. O, bu cevabıyla, muhtemelen, Hz. Ali'yi m e h d î veya bazı bakımlardan k a r i z m a t i k şahsiyet olarak görmediği gibi, Hz. Osman'a da herhangi özel bir meziyet atfetmediğini demek istemektedir. Ayrıca onun, Hz. Ali'nin kendisine Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den daha sevgili olduğunu söyleyen bir adamı kınadığı ve bunun, bizzat Hz. Ali tarafından karşı çıkılacak bir görüş olduğunu ileri sürdüğü; kendi açısından Hz. Ali'nin Hz. Osman'dan daha üstün olduğu ve fakat Hz. Osman'ın kötülüğünden sözetmektense, cenneti kaybetmenin daha iyi olacağını söylemiş olduğu da bilinmektedir.[2] Bu da, Hz. Ali'nin şahsî değerine ve meziyetlerine olan inancın, ilk-Şiîliğin asgarî şekli olduğunu gösteren önemli delillerden biridir.

Bu olaylarda tezâhür eden ikinci esas, v a s î veya başka bir ifadeyle h a l e f tâyini meselesidir. Esasen v a s î l i k, İslâm-öncesi Araplarının da yabancı olduğu bir kavram değildir. Ne ki v a s î l i k, Seyf b. Ömer'in rivayetine göre târihî şahsiyeti hakkındaki kanaatler ne olursa olsun, İbn Sebe' tarafından dînî mahiyete büründürülmüştür. Bilindiği gibi o, bu hususta; "Her Peygamberin bir vasîsi vardır; Ali de Muhammed'in vasîsidir. Muhammed nebîlerin, Ali ise vasîlerin sonuncusudur,, demişti.[3] Gerçi onun bu görüşü, şüphesiz kütlenin benimsediği bir görüş hâline gelmemişti; ama Hz. Ali adına ortaya çıkan zümrelerin, bu görüşün tesirinde kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim el-Muhtar b. Ebî Ubeyd, Hz. Ali için v a s î sıfatını, Hz.

---

2) İbn Sa'd, 6/275.

3) Taberî, 1/2942.

Peygamber'in "hukûkî ve dinî halefi" anlamında kullanmıştır.[4]

Ancak bu dönemde, yâni henüz imamlar silsilesinin teşekkül etmediği bir devrede, v a s î veya h a l e f tâyini uygulamasından sıhhatli bir tarzda sözedebilmek pek mümkün değildir; çünkü konuyla ilgili olarak belli bir tâyinin yapıldığı iddiayı, iddianın açıkça yapıldığı tarihi ve fiilî meseleyi, mevcut deliller muvacehesinde, çok iyi bilmek ve tesbit edebilmek imkânlarından mahrumuz.

İlk-Şiî olayların bir başka tezâhürü, r i c ' a t meselesidir. Öyle görünüyor ki, bu kavram da, eğer İbn Sa'd ve Yâkûbî'nin[5] rivâyetleri esas alınacak olursa, Araplar için meçhul değildir. Buna göre Hz. Ömer, Resûlullah (s.a.s.)'ın öldüğünü söyleyenleri silâhla tehdîd ederek, "Mûsâ b. İmran'ın kırk gün kavminden uzaklaşarak O'nun yanına gidişi gibi, o da O'nun yanına gönderilmiştir. Allah'a and olsun ki, tekrar dönecek ve ona öldü diyenlerin ellerini ayaklarını kesecektir" demişti. Ancak Hz. Ömer'in, burada, ilk-Şiî olaylarda tezahür eden r i c ' a t kavramını kastetmediği açıktır. R i c ' a t, teknik anlamda, —elbette Seyf b. Ömer'in rivâyeti sahîh ise— ilk defa Abdullah İbn Sebe' tarafından kullanılmıştır. O, bu hususta, "Hayrettir; insanlar İsâ'nın döneceğini kabul ediyorlar da, Muhammed dönecektir, diyenleri yalanlıyorlar. Oysa Allah, "**(Ey Muhammed! Kur'ân'a uymayı sana farz kılan Allah, seni döneceğin yere döndürecektir,** (Kasas, 85), buyurur. Bu bakımdan Muhammed dönüş için İsâ'dan daha hak sâhibidir" demiştir.[6] Ancak r i c ' a t, burada, Hz. Peygamber için sözkonusu edilirken, daha sonra, Muhammed b. el-Hanefiyye'den başlamak üzre, Şîa'nın imam olarak gördüğü pek çok şahsa tatbik edilir olmuştur.

İlk-Şiî olayların en önemli tezâhürlerinden biri de m e h d î fikridir. Gerçi bu nevi fikirler, bu olayların cere-

---

4) İbn Sa'd, 5/218.
5) İbn Sa'd, 2/266; Yâkûbî, 2/105.
6) Taberî, 1/2942 v.d.

yan ettiği Irak ve komşu coğrafyaların asırlardanberi âşina olduğu fikirler cümlesindendi.[7] Ancak bu fikirler, özellikle Şiî olaylarla birlikte, Emevîlerin siyâsî baskısına veya ümitsizliğe karşı bir kurtuluş ümidi için sığınak hâline sokulmuştur. Nitekim el-Muhtar b. Ebî Ubeyd'in, Muhammed b. el-Hanefiyye için ilk defa m e h d î sıfatını kullanmış olması, bunun, Hz. Ali ve oğullarının haklarını aramak ve Emevî idaresine karşı harekete geçmek için bir alem olarak görüldüğüne veya öyle gösterildiğine bir işarettir.

Hâsılı ilk-Şiî olaylar dizisinde tezâhür eden bu görüşler, daha sonra teşekkül eden İmâmiyye Şiîliğine esaslı bir şekilde malzeme olmuş ve bu zümrelere büyük ölçüde tesir etmiştir.

---

7) Bu konuda bk.: E.R. Fığlalı, "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine", *A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXV (1981), 196 v.d.

## 3. EMEVÎLERİN SON DÖNEMLERİNDEKİ AYAKLANMALAR

Muhtar'ın 67/687 yılındaki ölümünden sonra, yaklaşık yarım asırlık dönemde herhangi bir Şiî ayaklanmaya rastlanmaz. Ancak bu yarım asırlık sükûnet dönemi, bundan önceki kısımda gösterildiği üzre, son derece önemli ilk-Şiî olayları ihtiva eden bir devredir.

Özellikle Muhammed İbnu'l-Hanefiyye'nin muhtemelen 81/700 yılında ölümünden sonra, onun m e h d î olduğu yolundaki fikirler geniş ölçüde yayılmaya başlamıştır. Meselâ uzun süre Medîne'de, sonra da Abdülmelik (66-86/685-705) ve oğlu Yezîd (102-106/720-24)'in sarayında yaşadığı rivâyet edilen şâir Kuseyyir (105/723), el-Muhtar b. Ebî Ubeyd'i takiben İbnu'l-Hanefiyye'nin m e h d î l i ğ i n i söyledikten başka, onun ölmediğini ve fakat Medîne'den yedi gün uzaklıktaki R a d v â Dağı'nda gizlendiğini; orada su ve bal pınarları ile beslendiğini; bir aslan ve bir panter tarafından korunduğunu ve tâyin edilen zamanda h u r û c ederek zulümle dolmuş dünyayı adâletle dolduracağını söylemiştir.[1] Daha önce de ifade edildiği gibi, bu fikirler, daha sonraları bütün Şiî topluluklarca muhtelif şekillerde de olsa mutlaka inanılan fikirler olmuştur. Nitekim şu anda da imamın g â i b olduğuna ve fakat r i c ' a t i n i n kesinlikle vukû bulacağına ve döndüğü zaman da yeryü-

---

1) *Şezerât,* 1/131-2; Bağdâdî, 39-40; Friedlaender, XXIX, 38 v.d.

zünü adâletle dolduracak mehdî olacağına mutlak anlamda inanılmaktadır.

Bu ise, en azından Emevîler'in son dönemlerine kadar, "gâib imam,, a inananların "imamın zuhûru,, ndan önce silâhlı bir faaliyete geçmesini, hattâ belki bir hatâyı düzeltmek için çalışmasını bile engelleyen bir anlayışa öncülük etmiştir. Nitekim "imamın zuhûru,, ndan önce faaliyete geçmek isteyenlerden bir kısmı kılıcın ancak imam zuhûr ettiği zaman kullanılacağı inancıyla kendilerini kılıç yerine tahtadan kılıçlar veya sopalarla techîz etmişler ve bu yüzden de Haşebiyye adıyla anılmışlardır.[2]

Bu dönemin arkasından, 119/737 dolaylarından itibaren Şiî ayaklanmalar başlar. Bunlar, durumu, Emevî idaresinin gittikçe artan zayıflığından istifade ile kendi şahsî çıkarları veya Ehl-i Beyt adına çevirmeyi düşünenler tarafından girişilmiş isyan hareketleridir.

Bunların ilki, Beyân b. Sem'ân et-Temîmî ile el-Muğîre b. Saîd el-'İclî'nin ortaklaşa hareketidir.

### a) Beyân - Muğîre İsyânı

Yemen'in Temîm kabîlesinden bir saman tüccarı olan Beyân b. Sem'ân, önce Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in imâmetini ileri sürerek onun elçisi olduğunu iddia eder. Muhammed el-Bâkır'ı kendine uymaya çağırır. Daha sonra da el-Muğîre'nin iştiraki ile bir isyan hazırlığına girişir.[3]

el-Muğîre b. Saîd, Şehristânî'ye göre Benî 'İcl kabîlesine mensuptur ve Benî Becîle kabîlesinden meşhûr Irak Vâlisi Hâlid b. Abdillah'ın mevlâ'sıdır.[4] İbn Kuteybe'nin naklettiği bir şiirde ona "kör,, (el-a'mâ) denmekte,[5]

---

2) İbn Hazm, 4/185; Friedlaender, XXVIII, 62-63.
3) Beyân ve faaliyetleri hk. bk.: Hodgson, "Bayân b. Sam'ân al-Tamîmî,, , *EI* (New Ed.), 1/1116-1117; Bağdâdî, 216-7, 235; Şehristânî, 1/152; Watt, 62.
4) Şehristânî, 1/176.
5) *Uyûnu'l-Ahbâr*, 2/146.

Taberî'de ise sâhir olduğundan bahsedilmektedir.[6] Onun sihir ve büyü ile yakın alâka içinde oluşu yadırganmamalıdır; çünkü el Muğîre'nin yaşadığı devirde ve bölgede, sihirbazlar, büyücüler ve kâhinlerin, tabiî hayatın ayrılmaz bir parçası olarak görüldükleri anlaşılmaktadır. Üstelik onun sihir ve büyü konusunda oldukça mâhir ve bu mahâretinin, kendine tâbi olanları kolayca cezbetmekte önemli bir âmil olduğu bilinmektedir. Nitekim onun tecsîm'e dayalı bir yaradılış nazariyesi kurduğu ve bildiğini söylediği Allah'ın en büyük ismi (el-ismu'l-a'zâm) ile pek değerli güçler kazandığı söylenmektedir.[7] Ayrıca onun bir müddet Muhammed b. el-Bâkır'ın imamlığını, sonra onun ölümü üzerine de en-Nefsu'z-Zekiyye'ye dönmüş olduğu söylenir. Ancak bu husus pek ihtimâl dahilinde değildir; çünkü el-Muğîre, 119/737 yılında öldürüldüğüne göre, bu tarihte henüz ondokuz yaşında olan ve 145/762 yılında ölen en-Nefsu'z-Zekiyye'nin, el-Muğîre'yi vasî olarak tanımış olması hayli şüphelidir.[8]

Beyân b. Sem'ân ile el-Muğîre b. Saîd el-'İclî, birlikte hareket ederek Emevîlerin Irak Vâlisi Hâlid b. Abdillah el-Kasrî'ye karşı ayaklanırlar. Taberî, isyâna sâdece yedi kişinin katıldığını,[9] el-Muberred ise, isyânda yirmi kişinin yeraldığını söylerse de, muhtemelen her iki tahmin, Tucker'ın belirttiği gibi oldukça azdır.[10] Maamafih sayı ne olursa olsun, her iki isyâncının taraftarları hem Arap hem de mevâlî'den müteşekkildir.[11] Öte yandan Muğîriyye'ye katılan Arapların Becîle, Kinde ve 'İcl kabîlelerine mensup oluşu,[12] aynı kabîlelerin el-Muhtar'ın yukarıda anlatılan isyânı ile biraz sonra ele alınacak Ebû Mansûr el-'İclî'nin

---

6) Taberî, 2/1619-1620.
7) Krş. *Muğîriyye*, 204 v.d.; Watt, 62.
8) Krş. Watt, 62; Hodgson, *EI* (New Ed.), 1/1116; Halkın, s. 55, n. 1.
9) Taberî, 2/1621.
10) Muğîriyye, 205.
11) Krş. Taberî, 2/1622.
12) A'şâ Hamdan, *Dîvânu'l-A'şâ*'dan naklen *Muğîriyye*, 206.

isyânında yeraldıklarını belirtmek,[13] gerçekten ilgi çekici bir durumdur. Ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanır ve Beyân ile el-Muğîre, Irak Vâlisi Hâlid tarafından, 119/737 yılında yakalanarak yakılmak suretiyle öldürülürler.

**b) Ebû Mansûr İsyânı**

İkinci isyân hareketi, S e v â d u ' l - K û f e yerlilerinden[14] biri ve Benî 'İcl[15] veya Abdu'l-Kays[16] kabîlesine mensup olan Ebû Mansûr el-'İclî tarafından gerçekleştirilmiştir. Ebû Mansûr el-'İclî ve kendine uyan Becîle, Kinde ve 'İcl kabîlelerinden Arapların oluşturduğu M a n s û r i y y e, İslâm tarihinde terörizm ve öldürme usûlleriyle meşhûr olmuştur. Mansûriyye'nin taş ve sicim gibi şeylerle boğarak öldürme usûlleri, muhtemelen H a ş e b i y y e'de olduğu şekilde dînî bir hususiyeti ifade ediyordu. Buna göre imamın zuhûruna kadar kılıç kullanılmamalıydı. Ayrıca kaynakların hemen tamâmı, Ebû Mansûr'un taraftarlarına, kendilerine katılmayanları öldürmelerini emrettiği hususunda ittifak hâlindedir.[17] Onların düşmanlarını boğmayı câiz gördükleri,[18] hattâ helâl saydıkları[19] ve servetlerini gasbetmeyi mübah kıldıkları[20] da rivâyet edilir.

Ebû Mansûr el-'İclî, sâdece Hz. Hüseyin soyu adına çalışan biri olmakla yetinmemiş, Muhammed el-Bâkır'ın v a s î s i, dolayısıyle onun h a l e f i olduğunu ileri sürmüştür.[21] Maamafih el-Bâkır'ın Ebû Mansûr'u reddettiği de rivâyet edilir.[22] Ebû Mansûr, Muhammed el-Bâkır'ın vasîsi

---

13) Belâzurî, 5/248, 254; *Uyûnu'l-Ahbâr*, 2/147. Bu kabîlelerin özellikleri hk. bk.: Tucker, *Mansûriyye*, 218-220.
14) *Kitâbu'l-Makalât*, 66.
15) İsferâyînî, 73; Bağdâdî, 223; Şehristânî, 1/178; Eş'arî, 9.
16) *Kitâbu'l-Makalât*, 46; Nevbahtî, 38.
17) *Uyûnu'l-Ahbâr*, 2/147; Nevbahtî, 38.
18) İsferâyînî, 73.
19) *Usûlu'd-Dîn*, 331.
20) *Kitâbu'l-Makalât*, 47.
21) Watt, 63; Bağdâdî, 223.
22) Kalhâti, 222 b.

olduğu iddiasını, semâya çıkarıldığı ve orada Allah'ın onun başını okşayarak ona "Ey oğulcuğum, Benden tebliğ et!,, dediği[23] ve böylece onu nebî ve resûl olarak görevlendirdiği şeklindeki sözleriyle daha da ileriye götürmüştür. Ebû Mansûr'un, peygamberliğin devamı hakkındaki bu görüşüyle ilgili olarak William F. Tucker, bu nazariyenin aşırı şîîler arasında o zamana kadar zuhûr etmiş şu fikrin en müşahhas izahı olduğunu söylemektedir:[24] "el-Muhtar ve Hanzale b. 'Umâre, kendilerine peygamber demişlerdi ve fakat nübüvvetin ebedîlik vasfı üzerinde kesin ifadelerle durmamışlardı. Beyân b. Sem'ân, nübüvvetin kendisine Ebû Hâşim b. Muhammed el-Hanefiyye'den geçmiş olduğu esasına dayanarak peygamberliğini iddia etmişti. Maamafih burada da Ebû Mansûr'unki kadar açık bir tarzda nebevî devamlılık nazariyesi hakkında bir alâmet yoktur. Belki de bu fikrin, Ebû Mansûr ve diğer aşırı Şîîlerden önceki Gnostik, Manikeist ve İslâm düşüncesindeki mevcudiyeti kayda değer bir husustur.,,

Ayrıca o, dînî emirleri kendilerine hizmet edilmesi gerekenleri temsil ettiğine inanmak; yasakların da Şîâ'nın düşman olarak görmesi icâbeden insanlar demek olduğunu söylediği gibi;[25] Hz. Peygamber'in ailesini "cennet,, , Şîa'yı da "yeryüzü,,[26] şeklinde ifade eden ilk kimsedir. Kezâ o, daha sonraları aşırı Şîî düşüncede önemli bir yer tutan ilgi çekici bir fikir ileri sürmüştür. Buna göre Hz. Peygamber'e vahy gelmiş; kendisi (Ebû Mansûr) da bu vahyi tefsîr ve te'vîl için seçilmiştir.[27]

Görüşleri burada kısaca hülâsa edilen Ebû Mansûr'un dînî ve siyâsî faaliyeti, 121-127/738-744 arasındaki bir tarih-

---

23) Bağdâdî, 223; İsferâyînî, 70.
24) *Mansûriyye*, 223-224.
25) Şehristânî, 1/179. Ayr. krş. Bağdâdî, 223.
26) *el-Hûru'l-Iyn*, 169. Ebû Mansûr'un bu görüşlerinin eski Mezopotamya inanışları ile benzerliği hk. bk.: Watt, "Shi'ism Under the Umayyads,, , *JRAS* (1960), 168; Watt, 63; *Mansûriyye*, 227.
27) *Kitabu'l-Makalât*, 47.

te Emevîlerin Kûfe Vâlisi Yusuf b. Ömer es-Sakafî tarafından idam edilmesiyle son bulmuştur.[28]

Buraya kadar anlatılan bu iki isyân hareketi hakkında Watt, haklı olarak, "Eğer Beyân, el-Muğîre ve Ebû Mansûr'un rivâyetleri güvenilir ise, bunlar, 119/737'den itibaren, hiç değilse bazı ilk-Şîî topluluklar arasında, el-Hüseyin'in ailesine karşı gittikçe büyüyen bir ilginin varlığını gösterir. Maamafih bu rivâyetlerin, Muhammed el-Bâkır'ın daha sağlığında imam olarak tanındığına dair tartışmaları desteklemek üzere sonraki İmâmîlerin uydurmaları olmasının da mümkün olabileceği, mutlaka hatırda tutulmalıdır. Muhammed el-Bâkır'ın hayatının sonlarına doğru, siyâsete şahsen ilgi gösterip göstermediğini tesbit etmek güçtür. Abbâsîler adına **propaganda** belki de bu zamanda başlamıştı ve oğlu Câfer es-Sâdık da, ortaya kendi adına iddialar atmış olabilir. Bu sonuncu durumda, Beyân ve öteki iki kişi, Câfer ve Abbâsîlerin iddialarına karşı çıkmaya çalışmış olabilirler. Beyân'ın Muhammed el-Bâkır'ı kendisine uymaya dâvet edişi ve aşağı yukarı reddedilişi ile ilgili hikâye, Beyân'ın iddiasını alaşağı etmek için (belki de Câfer'in bir dostu tarafından ortaya atılmış) bir uydurma olabilir,, der ki[29] bu da, bugün ulaşmış olduğumuz araştırma seviyesinde, Şîîliğin doğuş dönemindeki olaylar ve düşüncelerin hangi safhalarda tam olarak ortaya çıktığının ve bugün hâlâ karanlık olan bu gelişmelerde, kimlerin mutlak ve hayatî rol oynadığı hakkında kesin birşey söyleyebilmenin henüz mümkün olamıyacağının ifadesidir.[30]

### c) İmam Zeyd İsyânı

Emevîlerin son dönemlerindeki üçüncü isyân hareketi, Hz. Peygamber'in torunlarından Zeyd b. Ali tarafından 122/740 yılında gerçekleştirilmiştir. Zeyd b. Ali (doğ. 80/

---

28) *Mansûriyye*, 218. Watt, ölüm tarihini kaynak göstermeksizin 124/742 olarak verir. Bk.: s. 63.

29) Watt, 63-64.

30) Bu hususlarda ayrıca bk.: *İslâm*, 216 v.d.

699), İmâmiyye Şîası'nın dördüncü imamı Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn (94/712)'in oğludur. O, Gâib İmam fikrini reddetmiş ve Hz. Ali - Fâtıma soyundan gelen imamın, kendi imâmetini açıkça ilân edinceye kadar bey'at isteyemeyeceği hususunda ısrar etmiştir. Kendisi de Hz. Ali ile Fâtıma soyundan gelen ve fakat annesi câriye olan bir kimsedir.

Nitekim bir rivâyete göre o,[31] bir defasında, Emevî halifesi Hişâm b. Abdilmelik'i ziyaret eder; huzûruna varınca etrafında oturacak bir yer bulamaz ve hemen salonun sonunda bir köşeye ilişiverir. Sonra Hişam'a, "Ey Mü'minlerin Emîri! Bir kimse Allah'a olan takvâsından dolayı büyümeyeceği gibi, takvâsı olmadığından dolayı da küçülmez,, der. Hişam buna karşı, "Sus ey anasını kaybedesi! Bir câriyenin oğlu olduğun hâlde halifelik hususunda kendini yeyip bitireceksin,, cevabını verir. Bunun üzerine Zeyd, "Ey Mü'minlerin Emîri, eğer bana kızmayacaksan sana esaslı bir cevap vereceğim; fakat kızacaksan susacağım,, deyince, Hişâm, "Söyle, kızmayacağım,, der. Zeyd de, "Annelerin hür veya câriye olmaları, insanların gâyelerine ulaşmalarına kat'iyyen bir engel teşkil etmez. Nitekim Hz. İsmâil'in anasının Hz. İshak'ın anasının câriyesi olması, Allah'ın Hz. İsmâil'i peygamber olarak göndermesine ve onun Arapların ceddi olmasına ve yine Hayru'l-Beşer Muhammed (s.a.s.)'in onun sülbünden gelmesine mâni olmadı. Durum bu merkezde iken, bir de kalkmış bana, Hz. Fâtıma'nın ve Hz. Ali'nin oğulları olduğum hâlde bu şekilde konuşuyorsun,, der ve şu şiiri okuyarak ayağa kalkar:

«Kişiyi korku yıldırır ve değerini düşürür. Hürler de, savaşmayı hoş karşılamayanlar da böyledir zaten;»

«Harpten kaçarken arkasından vurulan, aşırı sevgiden şikâyet eden kılıçların ve mızrakların uçları onu delik deşik edip dağıtır.»

«Artık bu kimse için ölümde bir rahatlık vardır. Kaldı ki herkesin başına ölüm gelecektir»

«Allah onun başına bir devlet kuşu kondursa bile, o, düşmanın bıraktığı ganimetleri terkederek kül gibi savurur.»

---

31) Mes'ûdî, 3/206-7.

Bundan sonra Zeyd, Kûfe'ye geçer ve isyân için nabız yoklar. Esasen Zeyd, halîfelik makamının Emevîlerin altından kaymakta olduğunu gördüğünden halîfeliğin idaresini ele geçirmek için ilk-Şiî hislerden oluşan geniş bir taraftar kütlesi kazanmak istiyordu. Bunun için de Müslümanların büyük çoğunluğunun benimsediği görüşlerin kendi arkasında olmasının gerekli olduğunu ve bu yüzden cumhûrun en azından Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in meşrû halîfe oldukları yolundaki görüşlerini kabul etmenin, mücerred m e h d î l i k hareketlerine girişmekten daha akıllıca bir iş olduğunu farkeder; çünkü m e h d î l i k hareketleri, maddî ve manevî arzu ve ümitlere bir çıkış yolu tanıdığı hâlde halîfeliğin idaresini üstlenmek gibi bir faaliyete yer vermiyordu. Bu bakımdan da gerçekçi değildi.

İşte Zeyd, önce kardeşi Ebû Câfer Muhammed el-Bâkır'la istişâre eder. O, kendisine Kûfelilere güvenilemiyeceğini söylerse de onu dinlemez. Zaten o, i m â m e t konusunda kardeşi el-Bâkır'la anlaşamamaktadır. Zeyd'e göre i m a m, yukarıda da belirtildiği gibi, Hz. Ali - Fâtıma soyundan olmak ve kılıca başvurarak imamlığını ilân etmek şartıyla i m a m sayılır. Muhammed el-Bâkır da, "Eğer böyle ise, bizzat baban (Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn) kılıç çekip imamlığını ilân etmediğinden imam değildir,, diyerek bu görüşe karşı çıkar. Ayrıca Zeyd, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in meşrû halîfe oldukları görüşünü benimsemişti. Gerçi ona göre Hz. Ali daha üstün **(efdal)** idi. Ancak Hz. Ali'nin daha üstün **(efdal)** olmakla beraber, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in halîfeliklerini kabul edişinin birtakım âcil menfaatler ve maslahat sebebiyle daha az üstün **(mefdûl)** olanın imâmetinin câiz sayılmasına bir misâl teşkil ettiğini söyler.

Bu anlayışla yola çıkan Zeyd, Kûfe'de kendisine bey'at eden onbeş bin kişi ile Hişam'ın I r a k e y n (Kûfe-Basra) vâlisi Yusuf b. Ömer es-Sakafî (127/744)'ye karşı ayaklanır. Gerçi savaş çok kısa, üç gün sürmüşse de, savaş devam ederken, Hişam'ın ve Yûsuf b. Ömer'in casusları,

Zeyd'in taraftarlarını bazı hususlarda tereddüde ve şüpheye düşürürler. Bunun üzerine onlar, Zeyd'e, "Gerçek şu ki biz düşmanlarına karşı sana, atan Ali b. Ebî Talib'e haksızlık eden Ebû Bekir ve Ömer hakkındaki görüşünü söyledikten sonra yardım edeceğiz,, derler. Bunun üzerine Zeyd, "Bu ikisi hakkında iyilikten başka birşey söyleyemem ve babamdan da onlar hakkında iyilikten başka birşey söylediğini işitmedim. Ben, atam Hüseyin'i öldüren ve el-Harra[32] gününde Medîne'ye saldıran, sonra da Allah'ın Evi'ni (Kâbe) mancınıkla taşa tutup ateşe veren[33] Umeyye oğullarına karşı ayaklandım,, der. Bu cevap üzerine onlar, Zeyd'i terkederler. O da, onlara, "Beni bırakıp kaçtınız, terkettiniz **(rafaztumûnî)**,, der. O gündenberi de onlara Rafızî denmiştir.[34] Zeyd'in yanında çok az sayıda insan kalmasına rağmen, son nefeslerine kadar çarpışırlar. Zeyd öldürülür. Sonra cesedi kabrinden çıkarılarak idam edilir ve daha sonra da yakılır.

### d) Abdullah b. Muâviye İsyânı

Emevîlere karşı, bundan öncekiler gibi başarısızlıkla son bulan bir isyâna, Hz. Ali'nin kardeşi Câfer'in küçük torunu Abdullah b. Muâviye başvurur. Abdullah, 127/744 yılında Kûfe'de isyân etmiş; oradaki hezimet üzerine önce Medâin, sonra da Mediya'ya geçmiştir. Mediya'nın önemli bir kısmında, Ehvaz, Fars ve Kirmân dolaylarında bir müddet hâkimiyet tesis etmiş ise de, 129/746-7 yılında

---

32) el-Harra, Medîne'ye çok yakın bir yerin adıdır. Medîneli Ensâr ve Muhâcirlerin çocukları ile Yezîd b. Muâviye'nin ordusu arasında geçen savaşla meşhur olmuştur. Bu savaşta Hâşim oğullarından çok insan öldürülmüştür. Bk.: Mes'ûdî, 3/69-70, 82-3.

33) Olay, Abdülmelik b. Mervân zamanında olmuştur. O, el-Haccac b. Yûsuf'u Abdullah b. ez-Zubeyr'e karşı göndermişti. Bu olayda Kâbe mancınıkla taşa tutulmuştur (63/693). Bk.: Taberî, 2/844 v.d.; İbnu'l-Esîr, 4/350-2.

34) Bağdâdî, 36-7.

Abbâsîlerin meşhur kumandanı Ebû Muslim tarafından öldürülmüştür.[35]

35) Abdullah b. Muâviye'nin isyânı ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bk.: Taberî, 2/1879 v.d.; Bağdâdî, 225-6; İbn Kuteybe, 207; Watt, 65; *EI* (New Ed.), 1/48-9.

*Üçüncü Bölüm*

# ŞİÎ-İMÂMİYYE'NİN GELİŞMESİ

Abbâsîler'in iktidara geldikleri tarih olan 132/750 dolaylarında, halef veya vasî tâyin etmek, başka bir ifadeyle Hz. Hüseyin'in soyundan birini imam olarak tanımak meselesi, oldukça umumîleşmişti. Gerçi daha Kerbelâ vak'ası'ndan itibaren, Hz. Hüseyin'in soyundan gelen birinin daima imam olarak tanındığı, olayları İmâmiyye açısından ele alan rivâyetler tarafından ileri sürülmüştür.[1] Ancak biz, bu rivâyetlerde rastlanan imam sözünden, bunun "Ehl-i Beyt,, in önderi anlamının kastedildiği kanaatini taşıyoruz; çünkü bu tarihe kadar, herhangi bir Hüseynî'yi, siyâsî anlamda imam olarak tanıma sözkonusu olmamış; ama iktidar arayanlardan bir kısmı, kendi maksatları için, Hz. Ali ve soyuna, yahut genel bir ifadeyle Haşimî soyuna yakınlık ve alâka duyanları kullanmaya çalışmışlardı. Muhtar, Muğîre ve Ebû Mansûr ve benzerlerinde görüldüğü gibi. Nitekim Hz. Hüseyin'in temsilcileri olan Ali b. el-Huseyn Zeynelâbidîn (95/713), Muhammed el-Bâkır (114/733) ile oğlu Câfer es-Sâdık (148/765), sonraki İmâmîler tarafından, daha o zaman imam olarak tanınan kimseler şeklinde görülüyorsa da, hiçbirinin ciddî şekilde siyâsete bulaşmadığı; sâdece aynı soydan gelen Zeyd b. Ali (122/740)'nin imam iddiasıyla ayaklandığı bilinmektedir.

---

1) Olayların İmâmiyye açısından rivâyeti, özlü ve derli-toplu şekilde Dwight M. Donaldson tarafından verilmiştir. *The Shi'ite Religion.* London 1983.

Bu sebepten Haşimî soydan gelen Abbâsîler'in iktidara gelişleri ile birlikte, 132/750 dolaylarında, artık bir imamın kendi halefini tâyin ettiği fikri geniş ölçüde kabul edilir hâle gelmiştir; çünkü onlar da, iktidar için, 98/716 dolaylarında İbnu'l-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim tarafından vâris kılındıkları iddiasını benimsemiş ve bu anlayışı yaygınlaştırmışlardır.

Hâl böyle olmasına rağmen Şiî-İmâmiyye'nin ele alındığı bu çalışmada, İmâmiyye rivâyetleri istikametinde hareket edilerek Hz. Hüseyin'den sonra imam olarak kabul edilen şahıslar, İmâmiyye râvîleri tarafından yapılanın aksine mûcizeler ve menkabelerden tecrîd edilip tarihî gerçeklikleri içinde tanıtılmaya çalışılacak; böylece de İmâmiyye-Şîası'nın teşekkül ve gelişme devreleri ortaya konmuş olacaktır.

### 1. İmamlar Dönemi

Bu kısımda İmâmiyye tarafından, imam olarak kabul edilen oniki imam üzerinde durulacaktır. Bunlardan ilk üçü, (1) Hz. Ali, (2) Hz. Hasan ve (3) Hz. Hüseyin, Birinci Bölüm'de tanıtılmıştı. Burada Hz. Hüseyin'den sonrakiler, (4) Ali Zeynelâbidîn, (5) Muhammed el-Bâkır, (6) Câfer es-Sâdık, (7) Mûsâ el-Kâzım, (8) Ali er-Rızâ, (9) Muhammed et-Takî, (10) Ali en-Nakî, (11) el-Hasan el-Askerî, (12) Muhammed el-Mehdî hakkındaki tarihî rivâyetler hülâsa edilecektir.

### (4) Ali Zeyne'l-Âbidîn b. el-Huseyn

Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehîd edilen büyük oğlu Ali'den (Ali Ekber) tefrîk için Ali Asgar diye de anılan Ali b. el-Huseyn'in künyesi Ebû Muhammed ve Ebû'l-Hasan; lâkabı da ibâdet edenlerin süsü anlamına Zeyne'l-Âbidîn, secde edenlerin efendisi mânasına Seyyidu's-Sâcidîn'dir. Babası Hz. Hüseyin, annesi de son İran hükümdarı Yezdcürd'ün kızı olan Şehribânû'dur. 5 Şaban 38/6 Ocak 659'da Medîne'de doğmuştur. Hz.

Hüseyin'in soyu, Ali Zeynelâbidîn'den yürüdüğü için, kendisine Âdem-i Âl-i Abâ ve Ebû'l-Eimme de denir.[2]

Kerbelâ Vak'ası esnasında hasta olduğu için babası tarafından savaşa katılmasına izin verilmeyen Ali Zeynelâbidîn, Kerbelâ fâciasının nihayetinde Şemir b. Zi'l-Cevşen tarafından çadırda hasta yatağında öldürülmek istenmişse de, Yezîd ordusunun kumandanı Ömer b. Sa'd tarafından kurtarılmıştır. Kûfe vâlisi Ubeydullah b. Ziyâd, Hz. Hüseyin'in ailesinden sağ kalan beş kişiyi, Şam'a Yezîd'e yolladı. Yezîd, Ali Zeynelâbidîn ve yanındakileri oldukça iyi karşıladı ve Şam'da birkaç gün kaldıktan sonra, Medîne'ye dönmelerine izin verdi. Medîne'ye geldiklerinde, Kerbelâ'da cereyan eden fâciayı teferruatıyla anlattılar. Bu, halkın, Hz. Peygamber'in torunlarının kanını gereksiz yere akıtan Emevîlere karşı ayaklanmak isteyenlere bir fırsat hazırladı.

Abdullah b. ez-Zubeyr, bu fırsattan istifade ile önce Medînelilerin, sonra da Mekkelilerin desteğini sağlayıp halîfeliğini ilân ederek Yezîd'e karşı ayaklandığı zaman, Ali Zeynelâbidîn, isyancılarla birleşmekten kaçındı. Bundan dolayı, el-Harra'da üç gün süren kanlı savaştan sonra Medîne'ye giren (63/683) Yezîd'in kumandanı Müslim b. Ukbe, Ali b. el-Hüseyin'e halîfeden kendisine iyi muamele etmesi emrini aldığını söylemiş; Ali de, Medînelilerin yaptığı işi tasvîb etmediğini bildirmiştir.

Ali Zeynelâbidîn, 73/693'de İbnu'z-Zubeyr'in ölümünden sonra da, Medîne'de sâkin bir hayat yaşamış ve siyâ-

---

2) Ali Zeyne'l-Âbidîn'in hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk.: Taberî, 2/279 v.d.; Kuleynî, 1/466 v.d.; 220 v.d.; Dineverî, 270 v.d.; İbn Sa'd, 5/156 (Leiden); *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 243 v.d.; Donaldson, 101 v.d.; Gölpınarlı, 398 v.d.; İbn Tûlûn, 75 v.d.; Şezerât, 1/104; Yâkûbî, 3/47; Mes'ûdî, 3/169; K. V. Zettersteen, "Ali,, *İA*, 1/312; *Menâkıb*, 3/273-312; İbn Hallikân, 3/266 v.d.; *Neş'etu't-Teşeyyu'*, 118 v.d.; *Akâid*, 158 v.d.; *Neş'etu'ş-Şîa*, 165.

sete bulaşmaktan uzak kalmıştır. Ömrünü ibâdet ve insanlara her hususta yardım etmekle geçirmiştir.

Rivâyetlere göre 94 veya 22 Muharrem 95/17 Ekim 713 tarihinde vefat etmiş ve Medîne'de Bakî mezarlığına amcası Hz. Hasan'ın yanına gömülmüştür.

**(5) Muhammed el-Bâkır b. Ali Zeyne'l Âbidîn:**

İmâmiyye tarafından beşinci imam olarak kabul edilen Muhammed b. Ali, 3 Safer 57/16 Aralık 676'da Medîne'de doğmuş; 7 Zılhicce 114/28 Ocak 733'de Medîne'de vefat etmiş ve babasının yanına gömülmüştür. Ölüm tarihi olarak 113, 114, 116, 117, 118, 125-126 yılları da verilmektedir. Babası Ali Zeynelâbidîn, annesi, Hz. Hasan'ın kızı Ummu Abudillah'dır. Künyesi Ebû Câfer'dir. Lâkabı, ilim ve hikmeti yazan, açan, ilmin derinliğine inmiş anlamına Bâkır'dır.[3]

Muhammed el-Bâkır, babası Ali Zeynel-âbidîn gibi siyâsetten tamamen uzak kalmış ve tamamen ilimle meşgûl olmuştur. Kendisinin sulh ve sükûnu seven bir zât olduğu, İbn Sa'd'ın bir rivâyetinden anlaşılmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber'in sahâbilerinden Câbir b. Abdillah el-Ensârî, Muhammed el-Bâkır'a, "Siz Ehl-i Beyt'ten şirk suçu işlemiş kimse var mıdır?,, diye sorar. O, "Hayır,, der. Câbir'in, "Siz Ehl-i Beyt'ten öldükten sonra hayata dönmüş (ric'at) kimse var mıdır?,, sorusuna, "Hayır,, cevabını verir. Câbir, bu defa "Siz Ehl-i Beyt'ten Ebû Bekir ve Ömer'i lânetleyen kimse var mıdır?,, diye sorunca, o, "Hayır, aksine herbiri onları sevmiş, onlara güvenmiş ve duâ etmiştir,, cevabını verir.

---

3) Muhammed el-Bâkır'ın hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk.: Yâkûbî, 3/63 v.d.: Kuleynî, 1/469 v.d.; Şezerât, 1/149; İbn Sa'd, 5/235 v.d. (Leiden); İbn Tûlûn, 81; Mes'ûdî, 3/222; Gölpınarlı, 409 v.d.; Fr. Buhl, "Muhammed,, *İA*, 8/477; Donaldson, 112; Taberî, 2/1699 v.d.; 1739 v.d.; 3/213, 2495 v.d.; İbn Hallikan, 4/174; *Menâkıb*, 3/313-342; *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 250 v.d ; *Neş'etu't-Teşeyyu'*, 135 v.d.; *Akâid*, 165 v.d.; *Neş'etu'ş-Şîa*, 165.

Ayrıca Muhammed el-Bâkır'ın birçok hadîs ve fıkıh ımamı ile görüşüp fikir teatisinde bulunduğu da bilinmektedir. Bunlar arasında, Sufyan es-Sevrî, Mekke muhaddislerinden Sufyan b. Uyeyne, Irak fakîhi Ebû Hanîfe sayılabilir.[4]

Muhammed el-Bâkır, Şîa için çok büyük bir hadîs âlimi olmasına, kendisinden pek çok "kelâm-ı kibar" nakledilmiş bulunmasına ve kendisine birçok mucize isnadına rağmen, ölüm tarihi için son derece farklı tarihlerin verilmesi, onun hayatının son dönemleri hakkında yeterli tarihî bilginin mevcut olmayışını göstermektedir.

**(6) Câfer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır**

Şiî-İmâmiyye'nin oniki imamı arasında, isminden en çok sözedilen ve bir "otorite" olarak görülen Câfer es-Sâdık'tır. En meşhur künyesi E b û A b d i l l a h; lâkabı e s - S â d ı k 'tır.

İmam Câfer, 17 Rebîyülevvel 80/23 Mayıs 699 tarihinde Medîne'de doğmuştur. 8 Ramazan 83/5 Ekim 702'de doğduğu da rivâyet edilir. Babası Muhammed el-Bâkır, annesi de Hz. Ebû Bekir'in torunlarından Ummu Ferve (Ummu Ferve Binti'l-Kasım b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sıddîk)'dir.

Câfer es-Sâdık, Emevî halîfeleri Hişam b. Abdilmelik (105-125/724-43), el-Velîd b. Yezîd (125/743), İbrahim b. el-Velîd (126/744) ve Mervan b. Muhammed (127-132/744-750) ile Abbâsî halîfeleri Ebû'l-Abbas es-Saffah (132-136/750-54) ve el-Mansûr (136-158/754-75) devirlerinde yaşamıştır. Böylesine karışık bir dönemde yaşamış olmasına rağmen, hem siyâsetten uzak kalabilmesi, hem de ilk iki halîfe, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer hakkındaki görüşleri dolayısıyle, devrinde yaşadığı bu halîfelerin şüphesinden kurtulabilmiştir. es-Suyûtî, İmam Câfer'in "Ebû Bekir ve Ömer'i hayırla anmayan kimseden uzağım (berî)" dediğini

---

4) Muhammed el-Bâkır ile Ebû Hanîfe arasındaki bir tartışma için bk.: Muhammed Ebû Zehra, *el-İmâm es-Sâdık* (Kahire, trz.), 22-23.

nakleder.[5] Ayrıca Şehrestânî de onun hakkında şunları yazar:[6] "O, dîn ve hikmet alanında fevkalâde bilgili, dünyada zâhid, şehvetlerden de bütünüyle kaçınan biri idi. Medîne'de, kendine bağlananların yetişmelerini sağlayacak ve dostlarına ilimlerin sırlarını verecek kadar ikamet etti. Sonra Irak'a gitti ve bir müddet de orada kaldı. Ancak hiçbir zaman i m â m e t iddiasında bulunmadı ve hiç kimseyle de i m â m e t hakkında tartışmadı. Esasen mârifet denizine dalmış biri, hiçbir dünyevî arzu peşinde olmaz. Kezâ hakîkatın zirvesine yükselen kimse de zilletten korkmaz. Başka bir söz de şudur: Allahla ünsiyet eden, O'nunla dostluk kuran kimse, insanlardan kaçar; Allah'tan başkasıyla düşüp kalkanı da vesvese bitip tüketir. O, baba tarafından nübüvvet ağacına, ana tarafından da Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.)'a mensuptur.,,

Mevcut rivâyetlerden İmam Câfer es-Sâdık'ın Medîne'deki bahçeli evine her taraftan ziyaretçilerin geldiği ve onun, burada, Donaldson'un tâbiriyle "Sokratvârî,, bir okul teşkil ettiği anlaşılmaktadır.[7] Kendisini dinlemek ve bilgi almak için gelenler arasındaki birçok isim, daha sonraları fıkıh ve kelâmın gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bunlar arasında Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, Mû'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ ve meşhûr kimyacı Câbir b. Hayyan sayılabilir. Onun talebeleri arasında, şüphesiz en ilgi çekici olanı İmam A'zâm Ebû Hanîfe'dir. Kûfe'nin büyük ve dirâyetli fakîhi Ebû Hanîfe'nin, Hz. Ali'nin soyuna karşı büyük bir yakınlık ve bağlılık duyduğu ve onları desteklediği bilinmektedir.

İmam Câfer es-Sâdık, Şîîlerce, imamların en büyüğü ve özellikle Şîî fıkhını ve itikadını tedvîn eden imam olarak görülür. Nitekim İmamiyye-Şîası, kendilerinden bir mezhep olarak bahsederlerken, C â f e r i y y e ismini kullanırlar. İmam Câfer'e, Şîî itikâdını ve ibâdetlerini belirleyen birçok

---

5) Suyûtî, 122.
6) Şehrestânî, 1/166.
7) Donaldson, 132.

görüş ile vaaz ve nasîhatler isnâd olunur. Bu arada, birçok eserinin olduğu söylenirse de, bunların ona nisbeti ve sıhhati oldukça şüphelidir.

İmam Câfer es-Sâdık, bütün rivâyetlerin ittifakıyla, 25 Şevvâl 148/15 Aralık 765 tarihinde, Şiîlere göre el-Mansûr tarafından zehirlenmek suretiyle, Medîne'de vefat etmiş ve Bakî mezarlığına gömülmüştür.[8]

### (7) Mûsâ el-Kâzım b. Câfer es-Sâdık

Şiî-İmâmiyye'ye göre 7. imam olan Mûsâ b. Câfer, 7 Safer 128/8 Kasım 745 tarihinde Mekke ile Medîne arasındaki Ebvâ'da doğmuştur. Babası Câfer es-Sadık, annesi de bir Berberî olan Hâmide'dir.

Künyesi Ebu'l-Hasan ve bazan da Ebû İbrahim, lâkabı da "hiddetini yenen,, anlamında el-Kâzım'dır.

Doğumundan (128/745), babası Câfer es-Sâdık'ın vefatına (148/765) kadar geçen yirmi yıl Medîne'de babasının yanında büyüyüp yetişen Musâ el-Kâzım, vefatına (183/799) kadar on yıl el-Mansûr'un (136-158/754-75), on yıl el-Mehdî'nin (158-169/775-85), bir yıl el-Hâdî'nin (169-170/785-86) ve yaklaşık oniki yıl da Hârûn er-Reşîd'in (170-193/786-809) hilâfetlerinde yaşamıştır. Babasının vefatından sonra da, herhangi bir şekilde siyâsete karışmamış ise de, Abbâsî halîfelerinin şüphesini çekmiştir. Nitekim el-Mehdî, onu Medîne'den Bağdad'a getirterek hapseder. Daha sonra Hârûn er-Reşîd, 179/795'te onu, önce Basra'ya sonra Bağdad'a nakleder ve orada hapseder. Mûsâ el-Kâzım, Bağdad'da hapiste iken 25 Recep 183/1 Eylül 799 tarihinde

---

8) İmam Câfer es-Sâdık'ın hayatı ve görüşleri hakkında bk.: Taberî, 3/2509 v.d.; İbn Hallikân, 1/327-8, 434-6, 471-2; Şezerât, 1/220; *el-İmam es-Sâdık*, 22-553; *Menâkıb*, 3/343-402; İbn Tûlûn, 85 v.d.; EI (New Ed.), 2/374-5; Donaldson, 129 v.d.; Gölpınarlı, 419 v.d.; *eş-Şia ve't-Teşeyyu'*, 252 v.d.; Kuleynî, 1/472 v.d.; *eş-Şîa ve'l-Hâkimûn*, 148 v.d.; *Neş'etu't-Teşeyyu'*, 206 v.d.; Yâkûbî, 3/119 v.d.; *Akâid*, 169 v.d.; *Neş'etu'ş-Şîa*, 250 v.d.

vefat eder ve daha sonra torunu Muhammed el-Cevâd (et-Takî)'ın da yanına gömülmesi ile Kâzımeyn veya Kâzımiyye adını alan Bağdad civarındaki Kureyş mezarlığına gömülür.

İmam Mûsâ el-Kâzım, âlim, zühd ve takvâ ehli, yumuşak huylu, cömert ve yardım sever bir zât idi.[9]

### (8) Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım

İmâmiyye'nin sekizinci imamı olan Ali er-Rızâ, Kuleynî'ye göre 11 Zilkade 148/29 Aralık 765 tarihinde doğmuştur.[10] Onun 153/770 ve 151/768 yılında doğduğuna dair rivâyetler de vardır.[11]

Künyesi Ebu'l-Hasan; lâkabı er-Rızâ'dır. Babası Mûsâ el-Kâzım, annesi de Şehd, Neciyye, Necme veya el-Hizerâni'l-Mersiyye adlı bir câriye (ummu veled)' dir.[12]

Ali er-Rızâ, ilmi, zühd ve takvâsı ile tanınmış; babasından hadîs rivâyet etmiş ve Medîne'de, Hz. Peygamber'in mescidinde fetvâlar vermiştir. Hayatının büyük bir kısmı siyâsetten uzak geçmiştir. Ancak 201/816'dan itibaren onun siyâset sahnesinde isminden sözedilmeye başlanır. Bu yılda, Abbâsî halîfesi el-Me'mûn (198-218/813-33), onun Merv'e gelmesini emreder. Oraya geldikten sonra da, onu er-Rızâ lâkabıyla hilâfete velîahd olarak tâyin eder ve üzerlerinde "Mü'minlerin Emîri ve Halifesi el-Me'mûn ve

---

9) İmam Mûsâ el-Kâzım'ın hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk.: İbn Hallikan, 5/308 v.d.; *Şezerât*, 1/304; *Menâkıb*, 3/403-442; Donaldson, 152-160; Gölpınarlı, 436 v.d.; R. Strothmann, "Musa Kâzım,,, *İA*, 8/667-8; İbn Tûlûn, 89 v.d.; Yâkûbî, 3/150 v.d.; Mes'ûdî, 3/357, 365; *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 256 v.d.; Kuleynî, 1/476 v.d.; *eş-Şîa ve'l-Hâkimûn*, 160 v.d.; *Akâid*, 181 v.d.; *Neş'etu'ş-Şîa*, 260 v.d.

10) Kuleynî, 1/486.

11) Bk. İbn Hallikân, 3/270; İbn Tûlûn, 98; Nevbahtî, 108; *Menâkıb*, 3/476; *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 260.

12) Nevbahtî, 108; B. Lewis, "Ali al-Rıda,,, *EI* (New Ed.), 1/399; *Menâkıb*, 3/475.

Müslümanların İmamı er-Rızâ,, yazılı altın ve gümüş paralar kestirir.[13]

el-Me'mûn, bu tâyin işi için, o sırada sayıları 33 bin olan[14] Abbasoğulları'nın büyük-küçük kadın-erkek tamamını Merv'de toplar. Ali er-Rızâ'yı yanına çağırır ve ilerigelenlerin arasında en iyi yeri verir. Sonra da, gerek Abbasoğulları gerek Ali'nin soyu arasında, kendi zamanında kendine h a l e f olarak Ali er-Rızâ'dan başka daha üstün ve daha müstehak kimseyi bulamadığını söyleyerek, ona bey'at eder ve açıkça Ali er-Rızâ'nın kendi halefi olduğunu ilân eder. Sonra el-Me'mûn'un oğlu el-Abbas ile Ali evlâdı ve Abbasoğulları'nın orada hazır bulunanları da bey'at ederler. Gerçi kaynaklar, Ali er-Rızâ'nın bu tâyin işini kabulde isteksiz olduğunu; ancak Halîfenin ısrarı üzerine kabul ettiğini belirtirler.

el-Me'mûn, kızı Habîb'i ona verir. Ayrıca Abbasî rengi olan siyah yerine yeşiller giyinilmesini ve bayrakların da yeşil olmasını emreder.[15]

el-Me'mûn'un Abbasoğulları'ndan olmayan Ali er-Rızâ'yı veliahd tâyin etmesi, Bağdad'da tepkiyle karşılanır. Halîfeye karşı ayaklanırlar. Onu halîfelikten azlederek amcası İbrahîm b. Mehdîye bey'at ederler. el-Me'mûn, amcası İbrahîm'in Bağdad'da kendi yerine halîfe ilân edildiğini işitince, bir ordu ile yanında Ali er-Rızâ da olduğu hâlde 202/817 yılında Bağdad'a gitmek üzre yola çıkar. Ordunun Tus şehrine varışının bir veya ikinci gününde, fazla miktarda üzüm yemiş, taraftarlarına göre ise Ali b. Hişam tarafından verilen bir narı yiyerek zehirlenmiş olduğundan, üç gün süren bir hastalık sonunda Ali er-

---

13) Canon Sell, *Ithna Ashariyya* (Madras 1923), p. 32'den Donaldson, 166.

14) İbn Hallikân, 3/269; İbn Tûlûn, 97; Donaldson, 167.

15) B. Lewis (*EI*, 1/400) ile Gölpınarlı (461-2), henüz o zamanda yeşil rengin Ali soyu için bir şiâr olmadığını söylerler.

Rızâ vefat eder (29 Safer 203/5 Eylül 818).[16] el-Me'mûn, fevkalâde müteessir olur. Cenaze namazını bizzat kıldırır ve on yıl önce babası Harûn er-Reşid'in gömüldüğü Tus şehrinin Senebâd köyüne, babasının türbesine defneder. Daha sonra burası, Şiî geleneğinde Meşhed adıyla çok önem kazanır.[17]

### (9) Muhammed et-Takî (el-Cevâd) b. Ali er-Rızâ

Şiî-İmâmiyye'nin dokuzuncu imamı olan Muhammed b. Ali, Ramazan 195/Haziran 811 tarihinde Medîne'de doğmuştur.[18] Onun 5 veya 15 Ramazan, 5 Receb tarihinde doğduğu yolunda rivâyetler de vardır.[19] Babası, Ali er-Rızâ'dır. Annesinin de Nubyalı bir câriye olan Sebîke veya bir Rum câriye olan Hîzerân, yahut da Hz. Peygamber'in küçükken ölen oğlu İbrahim'in annesi Mâriye-i Kıptî'nin ailesinden biri olduğu rivâyet edilir.

Künyesi, bu isimli bir oğlu olmadığı hâlde Ebû Câfer; en meşhûr lâkabı da el-Cevâd ve et-Takî'dir.

Hatırlanacağı üzre Abbasî Halîfesi el-Me'mûn, Muhammed el-Cevâd'ın babası Ali er-Rızâ'yı veliahd tâyin edip kızı *Habîb*'le evlendirmiş; ve fakat o, 203/818'de âniden vefat etmişti. Bu duruma çok üzülen el-Me'mûn, onun soyuna karşı yine iyi niyet ve hüsn-i alâka göstermeye devam etmiş; Ali er-Rızâ'nın vefatı sırasında sekiz yaşında olan oğlu Muhammed el-Cevâd'ı Medîne'den getirterek

16) İbn Hallikân, 3/270. *eş-Şîa ve't-Teşeyyu*'da (260), 817'de öldüğü kayıtlıdır. Onun, 202/203 yılının 17 Safer, 21 Ramazan, 5 Zilhicce, 13 Zilkade'de öldüğü rivâyetleri de vardır. Bk.: İbn Hallikân, 3/2705; İbn Tûlûn, 98; Gölpınarlı, 469.

17) İmam Ali er-Rızâ'nın hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk.: Taberî, 3/1029 v.d.; İbn Hallikân, 3/269 v.d.; İbn Tûlûn, 97 v.d.; *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 260 v.d.; Kuleynî, 1/486 v.d.; *Menâkıb*, 3/443 v.d.; Donaldson, 161 v.d.; B. Lewis, "Ali er-Rıza", *EI* (New Ed.), 1/399-400; Cl. Huart, "Ali Rızâ", *İA*, 1/348-9; Gölpınarlı, 452 v.d.; *eş-Şîa ve'l-Hâkimûn*, 163 v.d.; Yâkûbî, 3/188 v.d.; *Akâid*, 193 v.d.; *Neş'etu'ş-Şîa*, 267 v.d.

18) Kuleynî, 1/492.

19) İbn Hallikân, 4/175; İbn Tûlûn, 104; Gölpınarlı, 474.

kızlarından Zeyneb (Ummu'l-Fazl) ile nikâhlamış ve215/830 yılında evlendirmiştir.

el-Me'mûn, bu evlilikten bir yıl kadar sonra Muhammed et-Takî ile genç karısının Medîne'de yaşamalarına müsaade eder. Böylece o, Medîne'de kendinden önceki imamlar gibi ilim, zühd ve takvâ ile uğraşarak sessiz - sâkin yaşar. 218/833'te el-Me'mûn ölünce yerine kardeşi el-Mu'tasım (218-27/833-42) geçer. O, halîfelik tahtına oturur oturmaz Muhammed et-Takî'yi Bağdad'a çağırır. Bağdad'a vardıklarından (220/835) sekiz-dokuz ay sonra İmam Muhammed et-Takî, 30 Zilkâde 220/25 Kasım 835'te Bağdad'da eceliyle vefat eder. Cenaze namazını el-Vâsıl b. el-Mu'tasım kıldırır ve Bağdad'da dedesi Musâ el-Kâzım b. Câfer es-Sâdık'ın yanına defnolunur.[20]

### (10) Ali en-Nakî (el-Hâdî) b. Muhammed et-Takî

Ali b. Muhammed et-Takî, İmâmiyye'nin onuncu imamıdır. el-Kuleynî'ye göre 15 Zılhicce 212/7 Mart 828'de Medîne yolundaki bir köyde doğmuştur. Yine onun bildirdiğine göre Receb 214 / Eylül 829'da doğduğu rivâyet edilir.[21] Ali en-Nakî'nin 2, 5, 13 Receb 213 veya 214 / Ekim - Kasım 827 veya 829'da doğduğu da rivâyet edilmiştir.[22] Babası Muhammed el-Cevâd (et-Takî); annesi Mağribli bir câriye, Semâne'dir.

Künyesi Ebû'l-Hasani'l-Askerî; en meşhûr lâkabı el-Hâdî ve en-Nakî'dir.

Ali en-Nakî, Medîne'de yetişir ve orada ilimle meşgûl olur. Zamanla Ehl-i Beyt taraftarlarının çok olduğu Irak, İran ve Mısır gibi yerlerden çok sayıda insan, ondan ders almaya gelir. Halîfe el-Mu'tasım (218-27/833-42) ile el-Vâsık

---

20) İmam Muhammed et-Takî (el-Cevâd)'ın hayatı hakkında geniş bilgi için bk.: Kuleynî, 1/492 v.d.; *Menâkıb*, 3/485 v.d.; *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 263 v.d.; Donaldson, 188 v.d.; Gölpınarlı, 474 v.d.; R. Strothmann, "Muhammed b. Ali,, , *İA*, 8/477-8.; *Akâid*, 205 v.d.; *Neş'etu'ş-Şîa*, 277 v.d.

21) Kuleynî, 1/497.

22) İbn Hallikân, 3/273; İbn Tûlûn, 108; Gölpınarlı, 487.

(227-32/842-47) zamanında, İmam Ali en-Nakî'ye dokunulmaz. Ancak onun etrafında çok sayıda insanın toplandığı ve evinde silâhlar, kitaplar ve taraftarlarının kullandığı diğer eşyaların bulunduğu ihbarı üzerine, Halîfe el-Mutevekkil (232-47/847-61), evinde arama yaptırır. Eve gelenler onu yalnız olarak Kıble'ye doğru Kur'ân okurken bulurlar ve el-Mutevekkil'in huzuruna getirirler (234/848). el-Mutevekkil, onu Samarra'da ikamete mecbur eder. Ali en-Nakî, çok sevdiği Samarra'da yirmi yıl dokuz ay kalır. 3 Receb 254/28 Haziran 868 tarihinde vefat eden Alî en-Nakî, Samarra'daki evine defnedilir. Onun 26 veya 27 Cemaziyelâhir'de vefat ettiği de rivâyet edilir.[23]

### (11) el-Hasan el-Askerî b. Ali en-Nakî

Şiî-İmâmiyye'nin onbirinci imamı olan el-Hasan b. Ali, 8 Rebîyülâhir 232/2 Aralık 846 tarihinde Medîne'de doğmuştur. Babası Ali en-Nakî; annesi de, Şîa imamlarının çoğunda rastlandığı gibi, Hudeys veya Susen yahut Selîl veya Gazale adlı bir câriyedir.

Künyesi E b û M u h a m m e d'dir. H â d î, e r - R e f î k, e z - Z e k î, e n - N a k î gibi lâkabları da bulunan el-Hasan b. Ali'nin en meşhûr lâkabı, Samarra'da oturduğu "el-Asker" adlı bir mahalleye izafeten e l - A s k e r î'dir.

el-Hasan el-Askerî, babasının ikamete mecbur tutulduğu Samarra'ya iki yaşındayken gelmiş ve orada yetişmiştir. Kendisinin çok bilgili, Hindce, Farsça ve Türkçe bildiği, kerem sâhibi, sâkin ve bağışlayıcı olduğu; nikâhlı bir eşinin bulunmadığı ve oğlu Muhammed el-Kaaim'in annesinin de, Bizans İmparatoru'nun oğlu Yeşua'nın kızı olan, câriyesi Nercis Hâtun olduğu rivâyet edilir.

---

23) İmam Ali en-Nakî hakkında daha geniş bilgi için bk.: Kuleynî, 1/497 v.d.; İbn Hallikân, 3/272 v.d.; İbn Tûlûn, 107 v.d.; *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 266 v.d.; Donaldson, 209 v.d.; Gölpınarlı, 487 v.d.; Yâkûbî, 3/234 v.d.; *Akâid*, 210 v.d.; *Neş'etu'ş-Şîa*, 283 v.d.

İmam el-Hasan el-Askerî, Abbasî halîfesi el-Mu'temid (256-79/870-92)'in hilâfeti sırasında, Samarra'da 8 Rebîyülevvel 260/2 Ocak 873'te vefat eder ve babasının yanına gömülür.[24]

### (12) Muhammed el-Mehdî b. Hasan el-Askerî

Şiî-İmâmiyye'nin onikinci ve son imam olarak inandıkları Muhammed b. el-Hasan, 15 Şaban 255/30 Temmuz 869 tarihinde Samarra'da doğmuştur. Onun 9 Rebîyülevvel 258/24 Ocak 872 veya 8 Şaban 256/11 Temmuz 870 tarihinde doğduğu da rivâyet edilir.[25] Babası el-Hasan el-Askerî, annesi de Nercis Hatun'dur.

Künyesi, Şiî rivâyetlere göre, Hz. Peygamber'in künyesinin aynı, yani E b u ' l - K a s ı m'dır. Pekçok lâkabı vardır: S â h i b u ' z - Z a m a n (Zamanın Sâhibi) e l - K a a i m (Ayakta Duran), e l - H u c c e t (Kesin Delil), e l - M u n t a z a r (Beklenen), e l - M e h d î (Hidâyet Olunmuş). Bunlardan en meşhûru e l - K a a i m, e l - M u n t a z a r ve e l - M e h d î'dir. Şiî-İmâmiyye, Onikinci İmam'ın adını söylemez,[26] lâkabı ile andıktan sonra "Accelallahu Ferecehu,, (Allah Onun Zuhurunu Çabuklaştırsın) derler.

Hakkında daha fazla tarihî malûmata sâhip bulunmadığımız Muhammed b. el-Hasan, Şiî-İmâmiyye'nin inancına göre, babası el-Hasanu'l-Askerî'nin vefatından sonra, evlerindeki s e r d a b ' a girerek gözden kaybolmuştur; hâlen sağdır ve Kıyâmetten önce m e h d î sıfatıyla zuhûr

---

24) İmam el-Hasan el-Askerî hakkında daha geniş bilgi için bk.: Kuleynî, 1/503 v.d.; İbn Hallikân, 2/94 v.d.; İbn Tûlûn, 113 v.d.; *Şezerât*, 2/141; *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 269 v.d.; Donaldson, 217 v.d.; Gölpınarlı, 503 v.d.; *Menâkıb*, 3/522 v.d.; *Akâid*, 215 v.d.; *Neş'etu'ş-Şîa*, 286 v.d.

25) Bk.: İbn Hallikân, 4/176; İbn Tûlûn, 117.

26) Krş. Kuleynî, 1/514; Gölpınarlı, 520; *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 272.

ederek zulümle dolmuş dünyayı adâletle dolduracaktır. Bu, bir inanç esâsıdır.[27]

*
**

Burada bir hususa işaret etmekte fayda mülâhaza ediyoruz.

Dr. Abdullah Feyyâz, haklı olarak, Onikinci İmam'ın gaybetinden önce, İmâmiyye tâbirinin bir ıstılah olarak bilinmediğini; ama Onbirinci İmam Hasanu'l-Askerî'nin vefatından sonra zuhûr eden 14 veya 15 fırkadan birine İmâmiyye veya İsnâ-aşeriyye dendiğini söyler.[28] Maamafih o, 260/873 yılındaki Gaybet-i Suğrâ'dan önce Şiî topluluğundan imâmî olarak tavsîf olunanların bulunduğunu ve meselâ, Tûsî'den naklen, İmâmiyye mezhebi hakkında ilk konuşan kimsenin Ali b. İsmâîl et-Temmâr (179/795) olduğunu da nakleder.[29] Gerçi Abbas el-Kummî de ikinci hicrî asrın sonlarına doğru, İmâmiyye olarak bilinen bir topluluğun mevcudiyetinden sözederse de,[30] bunun teknik anlamda kullanılmış olduğunu kabul edebilmek, imamlar silsilesi henüz teşekkül etmemiş bulunduğundan, pek muhtemel ve makûl görünmemektedir.

Kesin olarak bildiğimiz cihet şudur ki, bu topluluğa, İmam Câfer es-Sâdık zamanında, Câferiyye denmektedir.[31] Maamafih Sa'd el-Eş'arî el-Kummî, el-Muğîre b.

---

27) Muhammed el-Mehdî hakkında bk.: Kuleynî, 1/514 v.d.; İbn Hallikân, 4/176; İbn Tûlûn, 117 v.d.; *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 272 v.d.; *Şezerât*, 2/150; Donaldson, 226 v.d.; Gölpınarlı, 519 v.d.; el-İmâmu'l-Mehdî, 8 v.d.; el-Mehdî el-Muntazâr, 5 v.d.; *Akâid*, 221 v.d.; *Neş'etu'ş-Şîa*, 295 vd.

28) Târîhu'l-İmâmiyye, 73, 78 v.d.; 85.

29) Aynı eser, 77-8.

30) *el-Kûna ve'l-Elkaab*, 1/30 v.d.

31) el-Keşşî, *er-Ricâl* (Bombay 1317), s. 165'ten naklen *Târîhu'l-İmâmiyye*, 73.

Saîd el-'İclî (119/737)'nin, Câfer es-Sâdık'ın imâmetine inananlara Râfıza dediğini yazar.[32]

Buna göre, Gaybet-i Suğrâ'dan önce İmâmiyye adının bu Şiî topluluğu için henüz bir isim hâline gelmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

---

32) *Kitâbu'l-Makaalât,* 76-7.

## 2. GAYBET DÖNEMİ

Şiî-İmâmiyye'ye göre, onbirinci imam Hasan el-Askerî, onikinci imamı, yâni oğlu Muhammed'i, doğduğu zaman ve kendi vefatına kadarki zaman zarfında yakınlarından birçok kişiye göstermiş ve onun, kendisinden sonra "Allah'ın hücceti ve ümmetin imamı,, olacağını bildirmiştir.[1] Ancak el-Hasanu'l-Askerî, 260/873 yılında vefat edince, oğlu Muhammed de gizlenmiştir.

Halen sağ olduğuna inanılan bu Onikinci İmam'ın kaybından, yâni 260/873 yılından itibaren başlayan döneme Gaybet Dönemi denir. Bu dönem ikiye ayrılır: (a) Suğra; (b) Kübrâ.

### a) Gaybeti Suğrâ veya Sefirler Dönemi

260/873 yılından 15 Şaban 328/27 Mayıs 940 tarihine kadarki devreye Gaybet-i Suğrâ (Küçük Gizlilik) denir.[2]

Gaybet-i Suğrâ döneminde, insanların gözünden uzaklaştığına inanılan onikinci imamla Şiîler arasında, arka arkaya dört kişi onunla görüşerek irtibatı sağlamış, sefirlik hizmeti görmüşlerdir.

---

1) Bk.: Bir önceki kısımda 27. notta geçen kaynak ve araştırmalar.

2) Maamafih bâzılarına göre Gaybet-i Suğrâ, Onikinci İmam'ın doğum tarihi olan 255 veya 256/868-9 yılından itibaren başlar. Bk.: Gölpınarlı, 528; Donaldson, 257.

Bunlara Suferâ-i Erbaa (Dört Sefir) veya Nüvvâb-ı Erbaa (Dört Nâib) denir. Bunlar:

**(1) Ebû Amr Osmân b. Saîd**

Ebû Amr Osmân b. Saîd, İmâmiyye'ye göre, onuncu imam Ali en-Nakî ile onbirinci imam el-Hasanu'l-Askerî'nin özel kâtibi ve vekili durumunda olan mûtemed bir kimse idi ve her iki imam da onu, son derece güvenilir biri olarak görmüşlerdi.

Bir keresinde el-Hasanu'l-Askerî, bu şahıs için, "Benden sonra imamınız, size halîfem budur; benden sonra dağılmayın;... Osman ne derse kabul edin, onun emrine uyun, sözünü dinleyin. Artık o, İmamınızın halîfesidir; emir ona râcidir,, demiştir. Bundan dolayı da o, el-Hasanu'l-Askerî vefat ettiğinde cenazesini yıkamış ve kabre kendisi koymuştur.

Onikinci İmam'ın kaybı zamanında da, yine İmâmiyye'ye göre, "kendilerine gelen malları, yağ kaplarına korlar, gizlice İmam'a (A.F. = Accelallahu Ferecehu) götürüp teslim ederlerdi. Gerekirse Şîa'ya İmam'ın (A.F.) emirlerini (Tevkıy'lerini) getirirlerdi; böylece Şîa'nın müşkil işleri halledilirdi.,,[3]

Ölüm tarihi bilinmeyen Osman b. Saîd, Bağdad'da medfundur.

**(2) Ebû Câfer Muhammed b. Osmân**

İkinci sefîr Ebû Câfer Muhammed b. Osmân, babasının yazılı vasîyeti ile Gâib İmam'ın sefîri olarak tâyin olunmuştur. Esasen İmâmiyye'ye göre, Ebû Câfer Muhammed'in sefîrliği de el-Hasanu'l-Askerî tarafından bildirilmiştir. Birgün o, ashâbına, "O (Osmân b. Saîd) benîm vekilim ve oğlu Muhammed de oğlum Muhammed'in vekilidir,, demişti.[4]

---

3) Gölpınarlı, 530. Ayrıca bk: *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 273; *Bihâru'l-Envar*'dan naklen Donaldson, 251-2.

4) Donaldson, 251; Gölpınarlı, 530.

Ebû Câfer Muhammed b. Osmân, daha babasının sağlığında Onikinci İmam'ın sefîrlik hizmetini îfâ'ya başlamış; kendisine arada bir Gâib İmam'ın yazılı emri gelmiştir.

Bunlardan biri Osman b. Saîd'in ölümünden sonra şu ifadelerle gelmiştir: "Allah senin ecrini, sevâbını artırsın; bu yas yüzünden de sana lûtufta, ihsanda bulunsun. Sen de felâkete uğradın, biz de uğradık; ayrılığıyla sen de yalnız kaldın, biz de yalnız kaldık. Allah, göçtüğü yerde onu sevindirsin. Kutluluğunun en yüce delîli şu ki, Allah ona, kendisinden sonra yerine geçmek, onun işini yüklenmek ve onu rahmetle andırmak için senin gibi bir oğul vermiş. Ben, Allah'a hamdolsun, derim; çünkü onun yerine geçmenle canlar huzûr içinde. Üstün ve Yüce Allah, sana ihsâniyle, seni onun yerine geçirmesiyle, onları bu huzûra kavuşturdu. Allah yardımcın olsun; sana güç-kuvvet versin; yardım etsin; başarı versin; dostun, koruyucun görüp gözetenin olsun.,, Başka bir tevkîy'de de, "Allah ondan da, babasından da râzı olsun. Muhammed b. Osman el-Amrî, bizim inandığımız, güvendiğimiz kişidir; onun yazısı, benim yazımdır,, denmiştir.[5]

İkinci sefîr, 29 Cemâziel âhir 305/17 Aralık 917 tarihinde Bağdad'da ölmüştür.[6]

### (3) Ebû'l-Kaasım Huseyn b. Rûh

Huseyn b. Rûh, Nevbahtîler soyundandır.

Bağdad'da Şiî topluluğun önderi olarak tanınan Ebû Câfer Muhammed b. Osmân'la sorumluluğunu kendisiyle birlikte paylaşma durumunda yaklaşık on kişi vardı. Bunlar, ona idârî işlerde yardımcı oluyorlardı. Ebû Câfer, bu kimseler arasında en çok Ebû'l-Kaasım Huseyn b. Rûh'a itimad ediyordu. Bu sebepten, ölmeden önce Gâib İmam'ın sefîri olarak onu tâyin etmişti.[7]

---

5) Gölpınarlı, 531.

6) Donaldson, 252; Gölpınarlı, 530-1; *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 273.

7) Donaldson, 253. Gölpınarlı (s. 532), bu tâyinin İmam-ı Zamân'ın emirleri *(tevkîy)* ile olduğunu söyler.

Ebû Câfer Muhammed b. Osman'ın, bu tâyini Şiî topluluk tarafından uygun görülmüş ve bir itiraz vâki olmamıştır.

Rivâyetlere göre o, hem Sünnî hem de Şiîler tarafından âlim bir kimse olarak görülmüştür. Özellikle hislerini gizlemedeki zekâsı ve hüneri takdirle karşılanmıştır. Rivâyete göre, bir keresinde Halîfe el-Muktedir'in huzurundaki bir tartışmada, orada bulunanlardan biri, "Resûlullah'tan sonra insanların en büyüğü Ebû Bekir, sonra Ömer, sonra da Ali idi,, der. Bir başkası buna karşı çıkarak, "Fakat Ali, Ömer'den daha büyüktü,, der. Bu, tartışmayı uzatır. Bir süre sonra Ebû'l-Kaasım Huseyn der ki: "İcmâ'ya uyanlar, Ebû Bekir onların hepsinden üstündür; ondan sonra Fârûk (Ömer); ondan sonra Osmân Zu'n-Nûreyn; ondan sonra Peygamber'in vasîsi Ali gelir, derler. Bu hadîslere uygundur ve bana göre de doğrudur.,, Onun bu sözü üzerine orada bulunanlar şaşırırlar. Hattâ meclisteki Sünniler onu hararetle tebrik ederler ve onun Râfızîlerden olduğunu kabul edenlerle alay ederek omuzlarında taşırlar. Ancak Şiî râvî, Huseyn b. Rûh'un bu ihtiyatlı ifadesini işittiğinde ona bakar ve onun kahkaha atmamak için ne kadar zorlandığını, hattâ yenini ağzına kapattığını görür ve daha fazla sıkıntıya düşmemek için salonu terkettiğini söyler. Yine bu râvî salonu terkederken Huseyn b. Rûh'un ona gözettiğini ve bir-iki saat sonra bu muhterem zâtın dâveti üzerine yanına gittiğini ve birlikte şakalaşıp eğlendiklerini söyler.,,[8]

Huseyn b. Rûh, Şaban 326/Mayıs 938 tarihinde ölmüş ve Nevbahtîler kabristanına gömülmüştür.[9]

**(4) Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Samarrî**

Şiî-İmâmiyye'ye göre, Onikinci İmam'ın emriyle Huseyn b. Rûh tarafından dördüncü sefîr olarak tâyin olunan

---

8) Donaldson, 253-4.
9) Donaldson, 255; Gölpınarlı, 532.

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, oldukça karışık ve zor şartlarda sefîrlik yapmıştır.

el-Hasanu'l-Askerî'nin vefatından (260/873) sefîr olarak tâyin edildiği 326/938 yılına kadar yaklaşık altmış altı yıl geçmiş olmasına ve Şiî cemâatın derin intizârına rağmen G â i b İ m a m zuhûr etmemişti. Oysa yeryüzü zulüm ve adâletsizlikle dolmuştu. Bu da birçoklarını İmam'ın mutlaka z u h û r edeceği hissine götürüyordu. Z u h û r, sâdece küçük Şiî cemâatını bölünmekten ve ayaklar altında kalmaktan kurtarmayacak, aynı zamanda İslâm Devleti'nin kayıplarını telâfi edecekti; ama bir türlü gerçekleşmiyordu.

Bu durumda, ölümüne yakın, kendisinden sonra kimin sefîr olacağını soranlara herhangi bir isim bildirmemiş ve onlara, **"Emir ancak Allah'ındır,,** (45. Talâk, 3) dedikten sonra, G â i b İ m a m'dan gelen t e v k î i göstermiştir. Bu t e v k î şöyledir:[10]

"Rahmân ve Rahîm Allah adıyla. Ey Samarrâlı Muhammed oğlu Ali, Allah senin yüzünden, kardeşlerinin ecrini artırsın. Sen öleceksin; ölümüne de altı gün kalmıştır. İşini derleyip toparla; ölümünden sonra da, yerine geçmek üzere birisi hakkında tavsiyede bulunma. Gerçekten de artık tam G a y b e t başlamıştır ve zikri yüceldikçe yücelsin, Allah izin vermedikçe zuhûr yoktur; zuhûr, ancak O'nun izniyle olur; bu da uzun bir zaman sonra, kalbler kasvete düştükten, yeryüzü cevirle dolduktan sonra olur ancak. Şîama, beni gördüklerini söyleyenler gelecektir; fakat Sufyânî'nin çıkmasından, yüce sesin duyulmasından önce beni gördüğünü iddia eden, yalancıdır, iftiracıdır. Hâlden hâle çevirmek, güç-kuvvet, ancak yüce ve ulu Allah'ındır.,,

Ayrıca G a y b e t - i K ü b r â (Büyük Gizlilik) denen ve dördüncü sefîr Ali b. Muhammed'in 15 Şaban 328/27 Mayıs 940 tarihindeki[11] ölümüyle başlayan devrede Şiîlerin

---

10) Gölpınarlı, 533.

11) *eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*, 273; Gölpınarlı, 533. Donaldson (s. 257), ölüm tarihini 329/940 olarak verir.

nasıl hareket etmelerinin gerekeceği de tevkî ile bildirilmiştir: "Yeniden yeniye ortaya çıkan olaylarda, hadîslerimizi rivâyet edenlere başvurun; çünkü onlar, sizin üzerinizde hüccetimdir benim; ben de onlara Allah hüccetiyim.[12] Gaybetim zamanında, benden faydalanmak, bulut altına girdiği zaman güneşten faydalanmaya benzer. Yıldızlar nasıl gök ehline amânsa, ben de yeryüzündekilere amânım; onlar, benimle esenleşirler. Soru kapısını kapatın; size gerekmeyen şeyleri sormayın; bilmediğiniz şeylerin üstüne düşmeyin.„[13]

Böylece Gaybet-i Suğrâ sona ermiş ve Gâib İmam'la Şiî topluluğu arasındaki bağlantı ve sefirlik dönemi bitmiştir.

İmâmiyye de, bu anlayışa dayalı olarak, o zamandan bu zamana, bütün mes'ele ve müesseselerini Ehl-i Beyt rivâyetlerini esas alan râvîlerin görüşlerine dayandırmış ve özellikle İmam Muhammed el-Bâkır ile Câfer es-Sâdık'tan geldiği rivâyet edilen fikirleri benimsemiştir.

### b) Gaybet-i Kübrâ Dönemi

İmâmiyye Şîasına göre, 328/940 tarihinden itibaren Gaybet-i Kübrâ (Büyük Gizlilik) başlamıştır.

İmâmiyye, o tarihten bu yana, Taberistan, Curcân, Kumis gibi eyâletleri içine alan Deylem ve dolayısıyle İran'da hâkimiyet kuran bazı hânedanlar veya devletlerin himayesinde, gelişmeler kaydetmiştir. İmamları alabildiğine yücelterek Şiî-İmâmiyye'ye gelişme imkânı sağlayan ilk sülâle Büveyhîler olmuştur.

Bu kısımda, Büveyhîler'den başlamak üzre Şiî-İmâmiyye'nin Gaybet-i Kübrâ dönemindeki gelişmesi,

---

12) Muhammed Bâkır es-Sadr'a göre, "Ortaya çıkan olaylara gelince, bu hususlarda hadîslerimizi rivâyet edenlere başvurun; çünkü onlar, benim sizler üzerindeki hüccetimdir ve ben de Allah'ın hüccetiyim.„ Bk.: *Lemha*, 32. Ayrıca bk.: Humeynî, 97-8.

13) Gölpınarlı, 534.

hânedanlar esas alınarak, kısaca gösterilmeye çalışılacaktır.

### (1) Büveyhoğulları Dönemi (334-447/945-1055)

Büveyhoğulları, Ebû Şucâ Büveyh tarafından kurulmuş bir hânedandır. Ebû Şucâ'nın Şîîliği kabul eden Ali, Hasan ve Ahmed isimli oğulları hânedanın gerçek müessisleri olarak tanınırlar. Nitekim Ali, 334/945'te Bağdad'a girer ve halîfe el-Mustakfî, onu Muizzu'd-Devle unvânı ile emîrülümerâ olarak tâyin eder. Artık Abbâsî hilâfeti tam bir inhitat devresine girmiş ve halîfeler de Büveyhoğulları'nın elinde oyuncak hâline gelmişlerdir. Büveyhîlerin hâkimiyeti, 447/1055 tarihinde, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdad'ı alışıyla sona erer.[14]

İşte Şîîler, İslâm tarihinde ilk defa, bu hânedan sâyesinde akîdelerini serbestçe yaymak ve yazmak imkânını elde etmişlerdir. Nitekim bugün Şîî-İmâmiyye'nin en muteber saydığı hadîs külliyâtı, îtikad ve muâmelâta dâir eserler, Büveyhoğulları döneminde te'lif olunmuştur.

Şîî-İmâmiyye'nin ana kaynağı durumunda olan ve el-Kutubu'l-Erbaa **(Dört Kitap)** adıyla anılan hadîs küllîyatının ilkini, her nekadar Büveyhoğulları devrinde yaşamamış ise de, zikrinde fayda mülâhaza ettiğimiz Muhammed b. Yâkûb el-Kuleynî (328 veya 329/939) yazmıştır.

Kuleynî'nin **el-Kâfî fî İlmi'd-Dîn** adını taşıyan bu eseri, 16 binden fazla hadîs ihtivâ etmektedir. Eserin I-VII. Bâbına **el-Usûl mine'l-Kâfî**; VIII-XXX. Bâblarına da **el-Furû'mine'l-Kâfî** denir.

Şîî-İmâmiyye muhaddîslerinin ikincisi, Muhammed b. Ali b. el-Huseyn b. Mûsâ b. Bâbûveyh (Bâbûyeh) (381/991)'tir. Şeyh Sadûk veya el-Kummî lâkabları ile anılan

---

14) Büveyhiler hakkında geniş bilgi için bk.: K. V. Zettersteen, "Büveyhîler,, , *İA*, 2/843-45; Laoust, 163-173; Donaldson, 272 vd.

İbn Bâbuveyh, 4496 hadis ihtivâ eden **Kitabu Men Lâ Yahzuruhu'l-Fakih** adlı meşhur eseri meydana getirmiştir. Ayrıca onun, Şiî-İmâmiyye akâidi için hâlâ son derece değerli ve önemli olan bir eseri de kısaca **Risâle** adını taşımaktadır.[15]

Bu ilk dönemin üçüncü muhaddisi, Ebû Câfer Muhammed b. Hasan et-Tûsî (460/1068)'dir. Onun **Kitâbu'l-İstibsâr Ma'htelefe fîhi mine'l-Ahbâr** ve **Kitâbu Tehzîbi'l-Ahkâm** adlı hadis kitapları, Şiî-İmâmiyye'nin **Kutub-i Erbaa**'sının üçüncü ve dördüncüsünü teşkil eder. Ayrıca o, Şiî eserler için **Fihrist** adlı önemli bir eser de yazmıştır. et-Tûsî, Bağdad'da Şeyh el-Mufîd ve Şerîf el-Murtazâ'dan ders almıştır.

eş-Şeyh el-Mufîd (413/1023), Bağdad'da devrinin en parlak Şiî kelâmcısı olarak tanınmıştır. Onun **Kitabu'l-İrşâd** adlı eseri oniki imamın tarihini; **Kitâbu Evâili'l-Makalât** adlı meşhûr eseri de diğer fırkalar karşısında İmâmiyye îtikâdını ortaya koyar. Onun **el-Fusûlu'l-Muhtâra** ve **Tashîhu'l-İ'tikad** adlı eserleri de vardır.

**Nehcu'l-Belâğa** müellifi Şerîf er-Radî (406/1016) ile **Kitâbu'l-Emâlî** sâhibi Şerif el-Murtaza (436/1045) da Büveyhoğulları devrinde yetişmiş Şiî âlimlerdir.[16]

Büveyhoğulları devrinde, Şiî geleneğinde bugün de aynı canlılık ve bağlılıkla yaşanan, Muharrem âyinleri başlatılmıştır. Büveyhî Muizzu'd-Devle, 352/963 yılında Muharrem ayının ilk on gününü Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'daki şehâdeti için umumî mâtem olarak ilân etmiş ve Alioğulları'na bağlı Şiîlerin bu günlerde açıkça ve toplu olarak ağlamak, yas tutmak ve zincirlerle kendilerini döğ-

---

15) Bu eser, tarafımızdan Türkçeye de çevrilmiştir: Şeyh Sadûk, Ebû Câfer Muhammed İbn Bâbeveyh el-Kummî, *Risâletu'l-İ'tikâdâti'l-İmâmiyye (Şiî İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, çev. E. Ruhi Fığlalı, Ankara 1978.

16) Bu âlimler hakkında bk.: Donaldson, 284 v.d.; Laoust, 181 v.d.; R. Strothmann, "Şia,,, *İA*, 11/502 v.d.; Gölpınarlı, 633 v.d.

mek şeklindeki bu mâtem törenleri o günden bu yana sürüp gitmiştir.[17]

**(2) Moğollar (İlhanlılar) Dönemi (663-737/1265-1337)**

447/1055 tarihinde Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdad'a girerek Büveyhoğulları Hânedanı devrine son verişinden, 656/1258'de Moğol kumandanı Hulâgû'nun Bağdad'ı zaptederek Abbasî hilâfetini ortadan kaldırışına kadarki dönem, Selçukluların Sünnî oluşlarından dolayı, Şîîlik tarihi için oldukça meçhul ve kapalı bir durum arzetmektedir. İki asırlık bu dönemde, Şîîliğin gelişmesini sıhhatli bir şekilde takip edebilmek pek mümkün değildir; çünkü Şîî âlimler, bir köşeye çekilmiş ve Şîîliğin bu durumlarda en emîn sığınağı olarak gördükleri takıyye inancına sarılmışlardır.

Nitekim bu dönemde, eldeki bilgilere göre, Meşhed'de halka vermekte olduğu dersleri bırakıp Sebzevar'da bir köşeye çekilerek eser veren tek Şîî âlimi **Kitabu'l-Câmii'l-Cevâmî fî Tefsîri'l-Kur'ân** ve meşhur **Mecmau'l-Beyân li-Ulûmi'l-Kur'ân** adlı tefsirlerin sâhibi Şeyh Tabersî (548/1154)'dir.[18]

Şîî-İmâmiyye, siyâsî, ve askerî bakımdan Sünnî hâkimiyetin devam ettiği bu dönemden sonra, Moğol istilâsını bir kurtarıcı olarak görmüş; onların Allah tarafından gönderilmiş oldukları inancıyla lehlerine çalışmış ve her fırsatı kullanarak inançlarını müdafaa için eserler vermişlerdir.

Nitekim Moğol-İlhanlılar devrinde (663-737/1265-1337), pekçok Şîî âlimi, Şîî-İmâmiyye'nin itikâdî ve fıkhî esasları hakkında önemli eserler vermişlerdir.

Bunlardan ilki, astronomi âlimi, feylesof ve mütekellim Nasîru'd-Dîn et-Tûsî (672/1274)'dir. Onun Şah dönemine

---

17) Donaldson, 277
18) R. Strothmann, "Şia,,, *İA*, 11/509.

kadar okullarda okutulan **Ahlâk-ı Nâsırî** ve **Tecrîdu'l-Akâid** adlı meşhûr eserleri vardır.[19] Tûsî'nin daha az bilinmekle beraber, Şia'nın imâmetle ilgili görüşlerini aksettirmesi bakımından ilgi çekici bir risâlesi vardır. **Rîsâle-yi İmâmet** başlığı altında neşredilen (Tahran 1335/1956) bu risâlede, Tûsî, imâmetle ilgili her meseleyi çözdüğünü söylemektedir. "İmam nedir?,, , "İmam dâima mevcud mudur, yoksa sadece belli zamanlarda mı var olur?,, , "Niçin bir imam var olmalıdır?,, , "İmam nasıldır? (vasıfları),, ve nihayet "Hak İmam kimdir?,, şeklindeki beş sorudan ibaret bu risâlede, Tûsî'nin cevapları oldukça kısa ve özlüdür. Onun "Hak imam kimdir?,, şeklindeki sorusuna verdiği cevap şöyledir:

«Dünyadaki bütün insanların icmâı haktır; yâni ideal olan, cihanşümul ve topyekûn icmâdır. Eğer ihtilâfa düşerlerse, hak, İslâm ümmetinin kendi arasında ittifak ettiği şeydir. Eğer İslâm ümmeti de (kendi aralarında) ayrılığa düşerlerse, hak ehl-i hakkın üzerinde birleştiği şeydir. Bunlar, tevhîde, adâlete, nübüvvete ve aklın tâyin ettiği, hadîsin de teyîd ettiği esaslara dayanarak imâmete inanan kimselerdir. Eğer bunu biliyorsan, ümmetin bu konuda ihtilâfa düşmüş olduğunu da bilmen gerekir. Bazıları, imama hiç ihtiyaç yoktur, dediler. Bir kısmı, ümmet (kendi arasından) bir imam tâyin etmelidir, dedi. Diğerleri ise, imam tâyin etmenin Allah üzerine bir vazife olduğuna inandılar. Artık bu son görüşü savunanların doğruluğunu, diğerlerinin de hatâsını ispat için bu kadar kâfidir... İslâm ümmeti, imamın tâyini meselesinde ihtilâfa düştü. İmam tâyininin Allah'ın üzerine bir vazife olduğuna inanan son grup, imamların herbiri Peygamber'in ailesinden (Ehl-i Beyt) olan oniki olduğunu iddia etmiştir. Diğerleri ise, herbiri kendi topluluğu için birini savunmuştur. Artık böylece sen, hakîkatin bütün insanların arasında olması gerektiğini öğrendin. Bu sebepten imam tâyininin zarurî

---

19) Donaldson, 294-5.

olmadığına inananlar hatâlı oldukları için, isnâ-aşerîlerin görüşlerinin doğruluğu aşikâr hâle gelmiştir.»

Tûsî, Şiî-İmâmiyye'nin imam tâyiniyle ilgili bu izâhından sonra, imamın ismeti üzerinde durur. Ona göre bazı Müslümanlar, ismetin imam için zarûrî bir sıfat olduğuna inanırken, diğerleri bunu inkâr ederler. Bu sıfatın varlığını kabul edenler, İsnâ-aşeriyye'nin görüşlerini, diğerleri de öteki görüşleri benimsemişlerdir. İmam tâyini hususunda hakkın onlarla (isnâ-aşeriyye) beraber olduğu gösterilmişti. O hâlde, ismet konusunda da hakkın onlarla beraber olması şarttır. Aksi hâlde ümmet, hatâ ve dalâlet üzerinde ittifak etmiş olur.[20]

Böylece Tûsî, görüşleri itibariyle, Kutub-i Erbaa'nın müelliflerinden Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî ile daha sonraki Şiî âlimler arasında bir köprü olmaktadır.

Moğol devri en önemli Şiî müelliflerinden biri de Câfer b. el-Hasan İbn Yahyâ b. Saîd el-Hıllî (676/1277)'dir. Şiî fıkhı hakkında bugün de pek çok şerhleri yapılan **Şerâi'u'l-İslâm** adlı meşhûr eserin sâhibidir.[21]

Bu devrin bir diğer önemli ismi, Şiî usûlü, yâni akâidi hakkında eserler vermiş olan el-Allâme lâkabıyla meşhur el-Hasan b. Yûsuf İbni'l-Mutahhar el-Hıllî (726/1326)'dir. En meşhûr eserleri şunlardır: **Keşfu'l-Yakîn fî Fazâili Emîri'l-Mü'minîn, Kavâidu'l-İslâm, Minhâcu's-Salâh fi'htisâri'l-Misbâh, Minhâcu'l-Yakîn fî Usûli'd-Dîn, Tezkiretu'l-Fukaha, Muhtelîfu'ş-Şîa** ve **Minhâcu'l-Kerâme fî Mârifeti'l-İmâme**. İmâmet hakkındaki on bölümlük bu esere, **el-Bâbu'l-Hâdî-Aşer** başlığı ile onbirinci bir bölüm daha eklenmiştir, ki bu da Şiî kelâmı hakkında çok değerli bir eserdir.[22] O, meşhûr **Minhâcu'l-Kerâme**'yi Moğol-İlhanî Sultan Olcaytu

---

20) Tûsî, *Risâle*, 23'den naklen Mazzaoui, 25.
21) R. Strothmann, *İA*, 11/509; Donaldson, 295; Mazzaoui, 28, n.z.
22) Donaldson, 296; R. Strothmann, *İA*, 11/510; Mazzaoui, 27-8. İbn Mutahhar el-Hıllî'nin *el-Bâbu'l-Hâdî-Aşer* adlı eseri tarafımızdan Türkçeye tercüme edilmektedir. Bu eser, W. Miller tarafından İngilizce'ye de çevrilmiştir: *al-Bâbu'l-Hâdî-Ashar*, London 1928.

Hüdâbende için kaleme almıştır. Eser, beş kısımdır. Birincisi muhtelif mezheplere göre imâmet; ikincisi imâmet konusunda İmâmiyye Mezhebi'ne uymanın zarûreti; üçüncüsü Hz. Ali'nin imâmetinin delilleri; dördüncüsü oniki imam; beşincisi de Hz. Osman'ın hilâfetinin geçersizliği hakkındadır.[23]

Moğollar döneminde Şiî düşüncenin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuş olanlardan öndegelenler, bahsettiğimiz bu şahıslardır.[24] Şurası muhakkak ki Şiî-İmâmiyye, İlhanlı sultanları Gazân Han ve Olcaytu zamanında, önemli gelişmeler göstermişti. Ancak 736/1335'te İlhanlı Sultan Ebû Saîd'in ölümünden sonra İlhanlı saltanatı, Celâyirli ve Çoban aileleri arasındaki mücadeleler neticesi inkıraz edince, İmâmiyye kısmen himâyeden mahrum kalmışsa da varlığını sürdürmüştür.

Maamafih daha sonra Sünnî Timur devrinde, Şiî-İmâmiyye yine t a k ı y y e (gizlilik) durumuna geçer. Bu durum Safevîlerin işbaşına gelişlerine kadar devam eder.[25]

### (3) Safevîler Dönemi (907-1149/1501-1737)

Safevî Hânedanı, adını Sünnî bir zât olan ve İlhanlılar devrinde Tebrîz'in doğusundaki E r d e b i l'de Sünnî bir tarikatın kurucusu ve temsilcisi durumunda bulunan Şeyh Safiyuddîn (735/1334)'den almıştır. Şeyh Safiyuddîn'den sonra yerine sırasıyla oğlu Sadreddîn, torunu Hoca Ali ve onun oğlu Şeyh İbrahîm geçmiştir. Tarikat, Hoca Ali'nin şeyhliğine kadar (794/1392) tamamiyle Sünnî iken, onun zamanında Şiiliğe mütemâyil bir hâl alır. Timur üzerinde büyük nüfûzu olduğu anlaşılan Hoca Ali'ye, bu hükümdar

---

23) Mazzaoui, 29.

24) Bu dönem hakkında daha geniş bilgi için bk.: Mazzaoui, 22 v.d.; R. Strothmann, "Şia„, *İA*, 11/509 v.d.; Donaldson, 293 v.d.

25) Moğollar sonrası durum için bk.: Mazzaoui, 63 v.d.; Kramers, "İran„, *İA*, 5-2/1022-3; Donaldson, 297.

tarafından, köyleriyle birlikte E r d e b i l verilir ve kendisine, bu arâzi içinde her türlü kayıt ve şarttan âzâde olarak müstakillen hareket etme hakkı tanınır. Bu yüzden, burası, cemiyete zararlı birçok kimsenin de sığınağı hâline gelir.[26] Özellikle Hoca Ali'nin torunu Şeyh Cüneyd zamanında tamamen siyâsî gâyeler taşıyan bir teşekkül hâline gelen ve İmâmiyye Şiîliğini benimseyen Erdebil Tekkesi'nin, Şeyh Cüneyd zamanında başlayan "devlet hâline gelme,, teşebbüsü oğlu Şeyh Haydar zamanında da devam eder. Şeyh Haydar'ın annesi, Uzun Hasan'ın kızkardeşidir. Kendisi de Uzun Hasan'ın kızıyla evlenerek mevkiini daha da kuvvetlendirir. Haydar, müridlerine oniki dilimli kırmızı tac giydirmiş ve bundan dolayı da mensuplarına k ı z ı l - b a ş adı verilmiştir.[27]

Erdebil Tekkesi, Şah İsmâil (907-931/1501-1524)'in başa geçişiyle İran'da siyâsî birliği ve Şiî-İmâmiyye'nin devlete sâhip oluşunun menşei olur.[28]

Şah İsmâil, Şiîliğe ifrat derecede bağlanmıştır. Tebriz'e girişinde Şiîliği resmî mezhep olarak ilân eden Şah İsmâil, üçte ikisi Sünnî olan şehir halkından Şiîliği kabul etmeyenleri ve özellikle Sünnî ulemâyı şiddetle takip etmiş, hattâ meşhur Sünnîlerin kabirlerini açtırıp kemiklerini yaktırmıştır.[29] Hutbe ve sikkelerde O n i k i İ m a m'ın isimlerini zikretmekle yetinmeyen Şah İsmâil, câmilerde ve her yerde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman ile

---

26) T. Yazıcı, "Safevîler,, , *İA*, 10/53. Ayrıca bk.: Mazzaoui, 43 v.d.; Donaldson, 297; *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 125 (2. Bs.) .

27) T. Yazıcı, *İA*, 10/54; Donaldson, 298; Mazzaoui, 71 v.d.

28) Safevî Devleti'nin kuruluşu hk. bk.: Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ank. 1976; Michel M. Mazzaoui, *The Origins of the Safawids*, Wiesbaden 1972; T. Yazıcı, "Safevîler,, , *İA*, 10/53-59; Yedullah Nesiryan, *Şiîliğin İran'da Gelişmesi ve Resmî Mezhep Oluşu*, Ank. 1970-71 (A. Ü. İlâhiyat Fak. Doktora Tezi); Hüseyin Mircâferî, *Şiîlik ve Safevî Şiîliği*, İst. 1972 (Doktora Tezi).

29) Mircâferî, 11; Kramers, *İA*, 5-2/1024.

Muâviye'ye lânet edilmesini ve aksine hareket edenlerin katlini emretmiştir. Ayrıca o, ezanda "**Allahu Ekber; Eşhedu en-lâ ilâhe İllallah; Eşhedu enne-Muhammedun Resûlullah**,, sözlerinden sonra, bugün de devam eden "**Eşhedu enne-Aliyyen Veliyyullah**,, ile "**Hayyâles-Salâ**,, sözünden sonra da, "**Hayyâlâ hayri'l-âmel**,, sözünü ekletmiştir.[30]

Onun, gerek Şîîliği yaymak için Anadolu'da giriştiği faaliyetler, tahrik ve telkinleri, gerek Sünnî halka kötü muâmelesi, ilk üç halife ve ashâba karşı takındığı çirkin ve menfî tavır, Yavuz Sultan Selim'i harekete geçirmiş ve böylece 2 Receb 920/23 Ağustos 1514 tarihindeki Çaldıran Savaşı ile Şah İsmâil mağlûb edilmişse de, Şîîlerle Osmanlılar arasındaki münasebetler, zaman zaman düşmanca, zaman zaman da dostâne bir tarzda idare edilir olmuştur.[31]

Safevîler devrinde, ilk devirlerin Şiî eserlerindeki mevzûlar mütemadiyen tekrar edilmiş ise de, Şiî düşüncede bir gelişmenin varlığı da muhakkaktır. Nitekim Nureddin Ali Abdu'l-Ali (940/1533), Ahmed b. Muhammed (993/1585), Mîr Muhammed Bâkır-ı Damâd (1041/1631), Şeyh Muhammed Bahâuddin el-Âmilî (1031/1622), Muhammed b. Murtaza (1091/1680), Molla Sadreddîn (Sadra) Muhammed b. İbrahîm (1050/1640), Molla Muhammed **Taki-i Meclisî** (1070/1659), meşhûr **Bihâru'l-Envâr** sâhibi Molla Muhammed Bâkır-ı Meclisî (1111/1699) bu arada zikredilebilecek önemli isimlerdir.[32]

Safevî Hanedânı, Şiî ulemânın tedricen nüfuzlarını artırarak hükümdarlara karşı koymaları ve kendilerine tahsîs olunan bağ, ev, dükkân, hamam, kervansaraylardan

---

30) T. Yazıcı, *İA*, 10/54; Mazzaoui, 1

31) Osmanlı - İran münasebetleri hk. bk.: Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı - İran Siyâsî Münasebetleri. I*, İst. 1962; Ahmet Asrar, *Kanunî Devri'nde Osmanlıların Dinî Siyâseti ve İslâm Âlemi*, İst. 1972 s. 440 v.d.; 110-1605 T. Yazıcı, "Safevîler,, , *İA*, 10/53 v.d.

32) Bu âlimler hk. bk.: Donaldson, 299 v.d.; R. Strothmann, "Şîa,, , *İA*, 11/510 v.d.

ibaret geniş vakıf mülklerinde alabildiğine muhtar hâle gelmeleri, son sultanların liyâkatsizliği gibi sebepler yüzünden çökmeye yüztutunca, Nâdir Şah, 25 Şevvâl 1149/26 Şubat 1737 tarihinde saltanatı ele alarak Safevi Hânedânı devrine son vermiştir.[33]

### (4) Afşar ve Kaçar Hânedanları Dönemi (1149-1344/1737-1925)

Safevî iktidarına son vererek idareyi ele alan Nâdir Şah, Afşar aşîretinden bir Türk kumandanı idi ve inanışı itibariyle de Sünnîliğe mensuptu. Bu bakımdan, hâkimiyeti eline geçirir geçirmez, İran'da Sünnîliği yeniden tesis ile Şîîliği ortadan kaldırma faaliyetlerine girişir. Onun bu tasavvurları halkın ve Şîî ulemânın mukavemetiyle karşılanır. Maamafih, Şîîlerin sahâbeye dil uzatmaları, birtakım hatâlı inanışlarını bırakarak doğru yolu bulmaları için Şîî ve Sünnî âlimler arasında, 1156/1743 yılında bir tartışma tertîb eder. Bu toplantı sonunda, Şîî âlimleri birtakım inanışların tashîhini kabul etmişlerse de, ashâba lânet etmek ve daha bazı yakışıksız davranışlar câhil halk tabakalarında yakın zamanlara kadar süregelmiştir.[34]

Onun bu faaliyetleri, uzun ömürlü bir hâneden kurmasına imkân bırakmadı ve çok geçmeden katledildi 1160/1747).

Nâdir Şah'ın katlinden sonra kargaşalık başgösterdi. Bu durumdan istifade eden Kaçar Aşireti'nden Ağa Muhammed Han, 1192/1779'da Esterâbâd'da şahlığını ilân etti. 1344/1925'e kadar devam eden Kaçar Hânedanı

---

33) L. Lockhardt, *The Fall of the Safawi Dynasty and the Afgan Occupation of Persia* (Cambridge 1958), 17 v.d.; T. Yazıcı, *İA*, 10/57.

34) Bu toplantıyla ilgili olarak bk.: Muhibbuddin el-Hatîb, *el-Hutûtu'l-'Arîza* (Kahire 1973) içinde Abdullah b. el-Huseyn, *Mu'temeru'n-Necef*, s. 64-108 (Türkçe trc.: "Sünnî-Şîî İttifakına Doğru,, , çev. Mustafa Çağrıcı, *Nesil Dergisi*, Yıl 3, Sayı 10 (Temmuz 1979), 33-48).

döneminde,[35] Şiîlik tam anlamıyla bir devlet desteği olmaksızın tabii seyri içinde gelişme kaydetmiştir. Maamafih İran'da 1905-6 yıllarındaki Anayasa ve Meclis faaliyetleri sırasında Şiî ulemâ, başka bir ifadeyle müctehidler önemli rol oynamışlardır.[36] Bu Anayasaya göre, Şâh'ın mutlak hâkimiyeti sınırlandırılıyor; beş kişilik bir dînî hey'et teşkil olunarak, çıkarılacak kanunların şerîata uygunluğu açısından bu hey'etin tasvîbi isteniyordu. Ancak bu madde işletilmemiş, şahlar diledikleri gibi hareket etmişlerdir.

### (5) Pehlevîler Dönemi (1344-1399/1925-1979)

Son Kaçar sultanı Ahmed Şah Kaçar, 1925'te meclis tarafından hal' edilince memleketi terkeder ve o sırada Harbiye Nâzırı olan Rıza Han, Pehlevî soyadı ile hükümdar olur ve 25 Nisan 1926'da taç giyer.

Rıza Şah Pehlevî, 16 Eylül 1941 tarihinde tahtından uzaklaştırılır ve yerine oğlu Muhammed Rıza Şah Pehlevî geçer.

Rıza Şah iktidara geçtiği zaman İran'da geniş ve köklü reformlar, batılılaşma hareketlerini başlatmıştı. Dîn adamlarının nüfûzunu kıramamakla beraber eğitim alanında birçok yenilikler yapmıştı. Oğlu Şehinşah Muhammed Rıza Pehlevî de aynı yolda yürümüş ve 1960'larda Ak Devrim adını verdiği bazı reformlara girişmiştir. Onun bu faaliyetleri, İran'daki müctehidler, mollalar veya umumî ifadesiyle ulemâ sınıfının sert tepkisiyle karşılanmıştır.[37]

Aslında Rıza Şah Pehlevî'nin bu Ak Devrimi, pek çok yönleriyle İran dîn adamlarını oldukça tedirgin etmişti. Bir kere Şah'ın toprak reformu, eğitim-öğretimin modern-

---

35) Kaçar Hânedanı hk. bk.: Kramers, *İA*, 5-2/1025 v.d.; Mirza Bala, *İA*, 6/33 v.d.

36) Bu hususta bk.: Lambton, 245-69.

37) Bu gelişmeler hk. bk.: *İran İslâm Devrimi*, 31 v.d.

leştirilmesi, kadın hakları, sanayi işçilerinin net kâra ortak olması vesâire gibi iktisâdî ve ictimaî esasları istihdaf eden tedbirlerinin, İran'ın şartları içinde sosyal-sîyâset açısından ne ifade etmekte olduğu hususu belki tartışılabilir; ama bu çalışmanın hudutları içine girmediği muhakkaktır. Ancak kesin olan ve burada sözkonusu edilmesi gerekli olan cihet şudur ki, Şiî ulemâ, meseleyi kendi nüfûzlarının kırılması ve dînden uzaklaşma olarak değerlendirmişlerdir. Özellikle Şah'ın, toprak reformuyla, dîn adamlarının kontrolü ve elinde bulunan vakıf arazilere el koyması, dîn adamları kadar onların etrafında toplanmış bulunan samîmi şiîleri de harekete geçmeye sevketmiştir; çünkü İran'da tâ Safevîler devrinden itibaren halkın her türlü eğitim-öğretim işleri, mollalar veya ulemâ denen dîn adamlarınca yürütülmüş ve gerek câmiyi gerek şiî fikriyâtını idare eden bu sınıf devletten maaş almamıştır. Kendilerine tahsis edilen oldukça geniş vakıflardan elde edilen gelirler yanında, humus adı verilen beştebir vergiyle alış-veriş sırasında yapılan akidler, nikâh ve diğer her türlü dînî işler için tâyin edilen resimler, bu sınıfın ihtiyacı olan maddî imkânları fazlasıyla sağlıyordu. Bu imkânların Şah'ın kontrolüne geçmesi, ulemâ sınıfının haklı olarak tedirgin olmasına ve bu faaliyetlere karşı çıkmasına sebep olacaktı; çünkü İmâmiyye inanışına göre, dîn ve dünya işleri açısından asıl mercî müctehidler sınıfıdır. Halbuki Şah'ın tedbirleriyle bu inanış kökünden sarsılıyor ve İmâmiyye Mezhebi, dolayısiyle dîn müessesesi rafa kaldırılmak veya sâdece câmiye inhisar ettirilmek durumuyla karşıkarşıya kalıyordu.

Şiî dîn adamları, Şah'ın bu icrââtına karşı çıkarak, 1960'lardan sonra başlattıkları direniş, miting, boykot ve benzeri olaylarla İran'da iç karışıklık çıkarıp Şah'ı uzaklaştırdılar ve kendi deyimleriyle İran'da İslâm Devrimi'ni **(İnkılâb-ı İslâm)** başlattılar.

### (6) İslâm Devrimi Dönemi (1979 - —)

İmâmiyye için imama inanmanın şart olduğunu ve Onikinci İmam'ın "gaybeti,, sırasında, işlerin, onun "hücceti,, durumundaki nâibleri tarafından yürütülmesi gerektiğini, daha önce ifade etmiştik. Nitekim Şiî müelliflerden Muhammed Rıza el-Muzaffer, bu hususta şu görüşleri ileri sürer: "İctihad şartlarını kendisinde toplamış müctehid, gaybet zamanında, inancımızda, İmam'ın mutlak nâibidir; mutlak olarak hâkim ve reistir; hüküm vermekte, halka hükmetmekte İmam'm selâhiyetine sâhiptir. Onun hükmünü kabul etmemek, İmam'ın hükmünü kabul etmemektir; İmam'ın hükmünü kabul etmemek ise, Allah'ın hükmünü kabul etmemektir ki bu, Sâdık-ı Âl-i Muhammed (a.s.)'den rivâyet edilen hadîse göre, Allah'a şirk koşmakla birdir. İctihad şartlarını nefsinde toplamış olan müctehid, yalnız fetvâ almak için kendisine müracaat edilmesi gereken şahıs değildir; o, aynı zamanda ümmetin umumî velâyetine de sâhiptir; hükümde, kazâda, bir işi hall-ü fasl etmede de ancak ona müracaat edilir ve bu hususlarda, ondan başkasına başvurmak, ancak onun emriyle câiz olabilir; nitekim hadler ve cezâlar da ancak onun emriyle ve hükmüyle icrâ edilebilir....,,[38]

Böylesine önemli mevkie yükseltilmiş ve ilâhî-dînî vazifeyle mükellef kılınmış **müctehid**, bu vasfa sâhip olabilmek için zor ve uzun bir tahsilden geçer. Şöyle ki, İran'da dîn tahsili yapmak isteyen talebelerin tahsil müddeti, kaabiliyetlerine dayalı olarak, yirmi sene kadar sürer. Önce Arapça, mantık, belâgat ve sonra diğer İslâmî ilimler ile Câferî fıkhını tahsil ederler. Öğretim tarzı geniş ölçüde geleneklere göre işler. Talebe önce kendisini kabul edecek bir hoca bulur, ona her hususta itâat eder ve saygı gösterir. Maamafih Necef ve Kum'daki meşhûr Şiî medreselerinde resmî öğretim de yapılır. On yıllık eğitimden sonra vasat talebeler, **molla** unvânıyla küçük vilâyetler ve kasa-

---

38) *Şia İnançları*, 24-5. Ayrıca bk.: Humeynî, 97-8.

balarda câmi imamlığı yapmak üzere tâyin olunurlar. Parlak ve zekî talebeler yirmi yıl sürecek tahsile devam ederek özellikle Şiî hadîs ve tefsîri ile fıkhını öğrenirler ve sonunda müctehid vasfına ulaşırlar. Burada müctehid, Kur'ân ve Sünnet'ten İmâmiyye inanışına göre hüküm çıkarma gücüne ulaşmış dîn adamı demektir. Bu hususta resmî bir imtihan sözkonusu değildir. Risâleler ve kitaplar yayınlamak veya vaazlar ve ilmî münazaralara katılmakla bir müctehid, taraftar ve talebe kazanmaya başladığı gibi, başarı durumuna göre sırayla Huccetu'l-İslâm (İslâmın delili), Âyetullah (Allah'ın işâreti) ve nihayet Âyetullahi'l-Uzmâ (Büyük Âyetullah) unvanlarını alır. Aslında bunlar, ulemâ da denen müctehidler arasındaki mânevî ve itibârî bir mertebelenmedir. Müctehidler, Şerîati kendi anlayışlarına göre açıklama gücüne ulaşmış kimselerdir. Ancak bu açıklamaların, büyük ve derin ayrılıklar göstermemesine dikkat edilir. Bugün İran'da, muhtemelen bin kadar âyetullah vardır. Bilebildiğimiz kadarıyla bunlardan sadece 6-10 kadarı Âyetullahi'l-Uzmâ'dır. Âyetullahlar topluca bir Mercî-i Taklîd teşkil ederler. Bu, taklîd makamı demek olup, İranlı Müslümanlar, dîn ve dünya işlerinde tâbi oldukları Âyetullah'ı taklîd etmek durumundadırlar; çünkü halk, dînî meselelerde ictihadda bulunamaz. Müctehidler, başka bir ifadeyle âyetullahlar, bulundukları bölgelerdeki dîn adamlarının, yâni mollaların ve **mukallid** denen halkın üzerinde yegâne otoritedirler. Bir bölgedeki âyetullahlar arasından biri, diğerlerine göre daha da bir hürmet görür ve ona, sanki başkanmış gibi muâmele edilir. Meselâ Âyetullah Şerîatmedârî ile 6 Kasım 1964 tarihinde, Şah tarafından önce Bursa, bilâhare Irak'a sürgün edilmeden evvel Âyetullah Rûhullah el-Mûsevî el-Humeynî ülkenin öndegelen iki büyük Âyetullahi'l-Uzmâ'sı idiler. Ancak Şah Rıza Pehlevî, 1963 yılı Ocak ayında Ak Devrimi başlattığı zaman, Humeynî, bu devrimin "yabancılar için yapılmış, İran halkına karşı ve tarım düşmanı bir devrim,, olduğunu ifade ederek, Şah'ı 1906 Anayasası'na uymaya

çağırmıştır. Şah'ın bu îkaza aldırmayışı üzerine ona sert bir ültimatom vermiş ve aynen, "Ey genç Şah, babandan ibret al ve kork o günden ki, küfrünü ispatlayan bir fetvâ ile seni halkın elleriyle kulaklarından tutup lâyık olduğun yere fırlatırım...„ demiştir.[39] Bu duruma sinirlenen Şah, Rûhullah el-Musevî el-Humeynî'yi 5 Haziran 1963'te tevkif ettirerek hapse attırmış; askerî mahkeme de îdâma mahkûm etmişti. Bunu haber alan Âyetullah Şeriatmedârî, 400 müctehidle Tahran'a giderek, müctehidlerin müşterek fetvâsını Şah'a sunmuştur. Bu fetvâda, 1906 Anayasası hükmüne göre, Şah'ın veya mahkemelerin müctehid olan bir kimseyi yargılama yetkisinin kesinlikle bulunmadığı hatırlatılarak, Âyetullah Humeynî'nin ittifakla müctehid olduğu ve dolayısıyle yargılanamayacağı bildirilmişti. Böylece Humeynî serbest bırakıldığı gibi, o andan itibâren de Âyetullahi'l-Uzmâ'lık unvanına bir de İmam sıfatı eklendi. Gerçi onun sürgünde bulunduğu sıralarda, Şah'a karşı başlatılan hareketlerin hemen en büyük sorumluluğu ve hattâ başarısı Tebrizli bir Âzerî Türk'ü olan Âyetullah Şeriatmedârî'ye ait ise de, Humeynî, İmam ve müctehidlerin tam desteğini kazanmış en üst seviyedeki Âyetullah olarak, İran'ın en güçlü adamıdır ve gâib Onikinci İmam'ın nâibi durumundadır; gücünü de İsnâaşeriyye Şîiliğinin vazgeçilmez inancı olan imama itikad akîdesinden almaktadır. Nitekim İran Devrim Muhafızları'nın organı olan bir mecmûada, İran'daki dîn adamları sınıfı, genel ifadesiyle rûhânî sıfatıyla tanıtıldıktan sonra, aynen şu ifadelere yer verilmektedir:

«Rûhânî kelimesi, âlim, fakîh, bilgin kişi, faziletli zât ve nihayet cemiyeti dînî bilgiler ve şer'î hukuk esaslarına götüren dînî önder olarak tarif edilmiştir. İşte bu, Muhammed (s.a.s.) ve Peygamber'in meşrû ve hakîki halîfesi Ali (s.a.s.) ile başlayıp bugüne kadar kanlı ve şehitlerle

---

39) "Moslem Clergy„, *Message of Revolution A Publication of the İslamic Revolution Guards Corps*, No. 5 (September-October 1981), pp. 22-23.

ve sükûn getirmesi temennisinde bulunmuştuk.[41] Ancak bu konuda İranlılarca yapılan iddialar, açıklamalar ve tebliğlere, Mezhepler Tarihçiliğinin tasvirî usûl anlayışı içinde ve iyiniyetle yaklaşıldığında, durumun maalesef pek de iddia edildiği istikamette gelişme göstermediği müşâhede olunmaktadır.

Bu beş yıllık dönem, siyâsî ve dînî-ilmî yönden olmak üzre ve elbette şimdilik kaydıyla iki yönlü değerlendirilebilir.

Siyâsî yönden "D e v r i m,, in İran'a huzur ve sükûn getirdiğini söyleyebilmek, maalesef şimdilik pek mümkün görünmemektedir. "M o l l a l a r,, ın idaresindeki İran, bugüne kadar, "İhtilâller önce kendi çocuklarını yer,, şeklindeki meşhûr sözü haklı çıkarırcasına bir idare tarzı içinde olmuştur. Önceleri baş tâcı edilen, bizzat Â d i l F a k î h H u m e y n î tarafından parlak sözler ve tantanalı merâsimlerle işbaşına getirilen ve devlet radyolarında saatlerce faaliyetleri ve şahsiyetleri, devrime bağlılıkları övülen, matbuatta da haklarında sayfalar dolusu medhiyeler düzülen devlet başkanları, başbakanlar veya dışişleri bakanları, kısa süre sonra m o l l a l a r saltanatınca ihânetle suçlanıp azledilmiş; kimi yurt dışına kaçarak canını zor kurtarabilmiş, kimi de idama mahkûm edilerek darağacına çekilmiştir. Öyle görünüyor ki, Rıza Şah Pehlevî'nin dillere destan zulmü, adâletsizliği ve "şovenist,, idaresi, yerini, bu defa "mollaların,, İslâm adına yapıldığı söylenen, ama İslâm'ın insaf, merhamet, adâlet ve emsalsiz müsâmahasıyla hiç mi hiç bağdaşmayan dehşet saçıcı baskı rejimine bırakmıştır.[42] Elbette bütün bu olup bitenler, sâdece İran'ı ve İranlıları ilgilendiren ve doğrudan o ülkenin içişleriyle alâkalı işler gibi görünmekte ise de, faaliyetlerin İslâm adına icrâ edilişinden dolayı, bütün Müslümanları ilgilendirmekte ve dolayısıyle İran dışına da taşmaktadır.

---

41) *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 151 (1. Bs.: s. 142).

42) Bazı örnekler için bk.: *Güneş Gazetesi*, 29 Mart 1984; *Yeni Asır Gazetesi*, 5-6-7 Mayıs 1983; *Bulvar Gazetesi*, 29 Şubat 1984.

Şöyle ki İran İslâm Devrimi'nin kendi sloganlarıyla İslâm adına emperyalizme ve siyonizme karşı savaş açması, bütün Müslümanları memnun etmesi ümit edilen ve beklenen bir faaliyet olarak mütâlea edilebilmeli ve öyle olmalıydı. Ancak olmadı. Eğer bu karşı duruş, sağlam ilmî ve fikrî temellere istinad edip Şiiliğin dar çerçevesine hasredilmeksizin Kur'ân ve Sünnet'in engin şümûlü içinde ele alınarak İslâmiyetin cihanşümul esaslarıyla ortaya konabilmiş olsaydı, öyle sanıyoruz ki, İslâm ülkelerinin büyük ekseriyeti tarafından mânevî ve hattâ maddî destek bulabilirdi.

Ne ki İran İslâm Devrimi, emperyalizm, siyonizm ve —kendi tâbirleriyle— Tâğût'a, yâni zâlim ve dinsiz idarecilere karşı açtıklarını söyledikleri savaşta, İslâm dîninin saf, temiz ve berrak yüzünü karartacak birtakım gayr-i insânî davranış ve görüşleri, sanki "İslâmî,, imiş gibi ortaya koyma yolunu benimsemiştir. Hattâ bu neviden faaliyetlere öylesine inanmış ve bağlanmıştır ki, İslâm dünyasına, Şiî fikirlerden örülü olduğu halde, "İslâm,, yaftası geçirilmiş "İran İslâm Devrimi,, patentli ihtilâller ihrâcı için pazar açmıştır. Bu ise, görünüşte "İslâm Devrimi,, adı altında kendi inanış ve rejimini bütün İslâm dünyasında hâkim kılma gayretinden başka bir anlam taşımamanın ötesinde, zihniyet olarak da gücünü değil zaafını sergilemektedir. Öyle görünüyor ki, dün, birtakım dâiler (propagandacılar) aracılığı ile İslâm dünyasını içten yıkıp parçalamayı vazîfe edinmiş olan Şiî-Bâtınî bozguncuların işini, bugün, ilk bakışta mâsum ve mâkul sloganlarla ortaya çıkan ve fakat siyâsî anlayışlarını ve ihtilâllerini diğer İslâm ülkelerine de sızdırmak isteyen Şiî-İmâmiyye üstlenmiştir. Bu durum ise, İslâm dünyasının birlik ve dayanışma içinde olması gereken en önemli dönemde, tedirginlik, huzursuzluk ve en kötüsü fitne âmili olmaktan başka bir anlam taşıyabilir mi?

Öte yandan devrimin, İran'da rejime karşı oldukları ileri sürülerek mahkûm edilen insanlara tatbik ettiği muâmeleyi İslâmiyetle bağdaştırabilmek kesinlikle mümkün

değildir. İslâm adına girişilecek her faaliyet, keyfîliğe kesinlikle yer vermeyen bir ciddiyet, ölçü ve büyük sorumluluk ister. Oysa İran Devrimi, İslâmiyet'in en ağır suçluya bile adâlet, merhamet, insaf gösterilmesi ve işkencesiz cezâ uygulanması anlayışını tam tersine çevirerek, İslâm'ı —hâşâ— korkunç bir vahşet ve intikam dini hâline sokan bir tutum sergilemektedir.

"Devrim,, in dört yıllık geçmişi, dînî-ilmî zâviyeden de sıhhatli bir görünüm arzetmemektedir. Zaten pek ileri ve iyi durumda olmayan *ilmî hayat* ve "*üniversiter,, seviyedeki* eğitim, "Devrim,, sloganlarına esir ve mahkûm edilmiştir. Rejime bağlılık adına, hür düşünce ve araştırma bir kenara itilmiş ve hattâ "afaroz,, edilmiştir. İlim adına yapılan ve yapılmakta olan tek husus, Şîî inancının tedrîs edildiği medreselerin, geçmiş döneme kıyasla daha bir önem kazanması ve yitirdiği itibarını geri almasıdır. Yarınların ne getireceğini şimdiden söylemek kesinlikle doğru olamayacağından, bugün için İran'da ilim ve dîn, âyetullahların iki dudakları arasından çıkacak sözlere, mollaların mecliste kaldıracakları parmaklara tâbi gibi bir intibâ uyandırmaktadır, dersek, sanırız ki pek yanılmış olmayız.

Dün, Şah rejimi zamanında iktisâdî ve ictimâî şartlar itibariyle ezilen ve sefâlete mahkûm edilen geniş halk yığınları, bugün aynı sefâlet ve ıztırabın içinde kıvranmaktadır; ama dün, Şah'ın vaadleri ve polisiye tedbirleriyle susturulmaya çalışılan bu kütleler, bugün ihtilâl sloganları ile "deşarj,, olmakta ve en önemlisi, bir taraftan onları bu duruma soktuğu söylenen dış güçlere lânetler yağdırırken, diğer taraftan da kendilerini, *Humeynî'nin âhıret* ve *cennet* vaadleri, Mehdî Muntazar'ın kurtarıcılık müjdeleriyle avutmaktadırlar. Artık sokaklarda, insanların göğüslerinde ve boyunlarında, Humeynî'nin şehîdlik, devrime bağlılık, cihad ve benzeri konulardaki sözleri, kurtuluş için birer berât gibi kullanılmaktadır. Humeynî rejimini benimsemeyen ve İran'ın yolunu tâkib etmeyen insanlar ve diğer İslâm ülkeleri, Tâğût'a boyun eğen zavallılar, dîni ve îmânı zayıf, emperyalizmin uşağı sözde Müslü-

manlar ve o ülkelerin idarecileri de kâfirler olarak görülüyor ve gösteriliyorlar.

Elimize geçen yayınlardan, matbuattan ve özellikle kendi radyolarından tâkib edebildiğimiz kadarıyla karşımıza çıkan bu olumsuz tabloya rağmen, acaba İ r a n İ s l â m D e v r i m i'nin kendi ülkesi adına hiç mi müsbet faaliyeti olmamıştır? sorusuna verilebilecek cevap, "Elbette olmuştur,, şeklinde olacaktır. Bir kere İslâm'ı müzelik bir eşya gibi görme ve gösterme siyâsetini benimsemiş olan Şah'tan, onun korkunç zulmünden ve Pehlevî ırkçılığına dayanan "şovenist,, idaresinden kurtulmuşlardır. Ayrıca, bildiğimiz kadarıyla, İran'daki Avrupalı ve Amerikalı güçler ülkeyi terketmişlerdir. Ancak onların boş bıraktıkları saha, acaba hangi güçler tarafından doldurulacaktır veya doldurulmuştur? Bu soruya, şimdilik, herhangi bir cevap verebilme durumunda değiliz.

Öte yandan İran'ın benimsediği "bağımsız politika,, çizgisi, geniş ve derin bir teknoloji birikimine sâhip bulunmadığına göre, hangi seyri tâkip edecektir? Teknoloji açığını kapatmak üzre, "mollalar meclisince,, acaba ciddî tedbirlere başvurulmakta mıdır? İmama mutlak inanç, Şiîliğin temel ve vazgeçilmez esaslarından biridir. Ancak büyük kütleleri ve bir milleti, sâdece bu esasa bağlı olarak sonuna kadar dizgin altında tutmak mümkün olabilecek midir? Şimdilik petrol, İran'ı büyük sarsıntılardan koruyan bir emniyet süpabı vazifesi görmektedir; ama yarın ne olacaktır?

Bütün bu hususlarda bir karara ve kesin bir hükme varabilmek için vakit henüz erkendir. Ne var ki İran'da, aslında siyâset icabı ve rejimin selâmeti için, ama zâhirde dîn adına, İslâm adına işlenen ve fakat İslâmiyeti bir vahşet ve barbarlık aracı hâline sokan cinayetler, işkenceler ve benzeri menfî tutumlar, insanı ister istemez ümitsizliğe ve üzüntüye sevketmektedir.

Ümitsizliğe sevketmektedir; çünkü İslâm milletlerinin birlik ve beraberliklerinin zarurî olduğu, dünyamızın ve özellikle İslâm âleminin yeni ve âkıbeti meçhul mâceraları

denemeye tahammülünün bulunmadığı bir dönemde, İran hâdiseleri, hâl-i hazırda müsbet bir puan alamamıştır.

Üzüntüye sevketmektedir; çünkü İran gibi eski bir medeniyete ve İslâm tarihinde dâima bozguncu hareketlere yataklık etmiş olmasına rağmen köklü bir kültüre sâhip bir Müslüman ülke, m o l l a l a r eliyle sonu meçhul bir mâceraya sürüklenmiş görünmekte ve bu mâcerânın sıhhatli bir sona ulaşacağına dâir müsbet bir emâre de göze çarpmamaktadır.

Maamafih, şu andaki müphem ve mütereddit vaziyete rağmen, İran'ın en kısa sürede akl-ı selimin hâkim kılınacağı bir idare ve vasata kavuşması; İslâm âleminin birlik ve bütünlüğü, dirlik ve düzenliği yolundaki hâlisâne teşebbüslerle âhenk içinde bulunması en içten temennîmizdir.

*Dördüncü Bölüm*

# ŞİÎ - İMÂMİYYE'NİN GÖRÜŞLERİ

Şiî-İmâmiyye'ye göre dîn, Ehl-i Sünnet'te olduğu gibi, iki ana bölümde ele alınır: 1. Usûlu'd-Dîn **(îtikad)**; 2. Furû'u'd-Dîn **(ibâdât ve muâmelât)**.

## 1. USÛLU'D-DÎN

Şiî-İmâmiyye'ye göre usûlu'd-dîn, yâni inanç esasları beştir:

**a) Tevhîd:**[1]

Yüce Allah birdir (vâhid), tektir (ahad). Bu da kendi içinde dört esasa dayanır:

**(1) Tevhîd-i Zât:** Allah'ın zâtı itibariyle birlenmesidir. O'nun zâtı her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir. Eşi, benzeri, mahlûkatınkine benzer bir vasfı yoktur. Varlığı bizzat Kendisindendir. Cismi, şekli ve mekânı yoktur; yâni

1) Geniş bilgi için bk.: Şeyh Sadûk, *Risâletu'l-İtikâdâti'l-İmâmiyye (Şiî-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, çev. E. Ruhi Fığlalı (Ank. 1978), 17-23; A. Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiîlik* (İst. 1979), 234 v.d.; aynı müellif, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar* (İst. 1969), 42; M. Rıza el-Muzaffer, *Şîa İnançları*, çev. A. Gölpınarlı (İst. 1978), 26 v.d.; Muhammed Sâbir-i Tebrizî, *Câferî Mezhebine Göre Dinin Esasları*, çev. H. Perviz Hâtemi (İst. 1965), 6 v.d.; Kâşifu'l-Ğıtâ, *Câferi Mezhebi*, çev. A. Gölpınarlı (İst. 1966), 42-3; *Hâdi-Aşer*, 21 v.d.; *Tevhîdi Dünya*, 89 v.d.

âhirette, kesinlikle görülmeyecektir; eğer görülebilseydi, zaman ve mekâna muhtaç olurdu.[9] Böylece onlar, bu hususta da Mu'tezile'ye uyarak rü'yetullah'ı kabul etmemekte ve fakat kendilerinin bu meselede Mu'tezile gibi akla değil de Kur'ân ve Sünnet'e dayanarak bu hükme ulaştıklarını söylemektedirler.[10] Bu arada Muhammed Rıza el-Muzaffer, daha da ileri giderek, meseleyi Allah'ın zâtı, teşbîh ve tecsîm açısından ele almakta ve şöyle demektedir: "O'nu yaratıklarından birine benzeten ve yüzü, eli, gözü olduğunu söyleyen, yahud dünya göğüne indiğini, cennet ehline ayın göründüğü gibi görüneceğini söyleyen, bu çeşit inançlara sapan, her türlü noksandan münezzeh olan Yaratıcı'yı bilmeyen kişidir ki o, kâfir menzilesindedir... Kıyâmet günü, halka görüneceğini söyleyen, O'nun cisim olmadığına inansa, O'nu teşbîhden tenzîh etse bile, bu sözü, bir dil tekerlemesinden ibarettir ve küfre ulaşır; çünkü bu çeşit iddialarda bulunanlar, Kur'ân-ı Kerîm'in, yahud hadîsin zâhirî anlamlarına kapılanlar, akıllarını-düşüncelerini bırakanlar, onları artlarına atanlar, o sözlerdeki istiâre ve mecâzları anlamakta acze düşüp nazar'a, delîl'e önem verenlerdir„.[11]

Görülüyor ki burada, Allah'ın âhirette görüleceğini söyleme, küfür olarak değerlendirilmektedir.

(3) **Tevhîd-i Fiil:** Cenâb-ı Allah'ın fiilleri yönünden birlenmesi ve O'ndan başka yaratıcı olmaması, yaratıcılığında ortağı bulunmaması demektir. "Mü'min, yaratmanın, yaşatmanın, geliştirmenin, rızık vermenin, acımanın, bağışlamanın, öldürmenin, diriltmenin ve bütün mahlûkâtına râcî olan bu sonsuz, sınırsız fiilî sıfatların, ancak O'nun sıfatları bulunduğuna, irâdesinde mecbur olmadığına iman etmekle mükelleftir.„[12]

---

9) Bu husustaki delilleri için bk.: Gölpınarlı, 239, 258; Tebrizî, 10-13.
10) Msl. bk.: Gölpınarlı, 258.
11) *Şîa İnançları*, 26-27.
12) Gölpınarlı, 238.

**(4) Tevhîd-i İbâdet:** İbâdet, ancak O'na mahsustur. O'ndan başka bir mâbud olmadığı gibi, O'ndan başkasına ibâdet de şirktir. Allah'tan başkasına kulluk edilmez. Allah'tan başka, bir meleğe, peygambere, velîye, imama ibâdet edilmez. İbâdette O'ndan başkasına yaklaşmayı kasteden, putlara tapan kişi hükmündedir. Maamafih şefâat hak olduğundan, Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt hakkı için, Kur'ân hakkı için, Allah'a duâ ve kabirler ziyâret edilebilir. Kabirleri ziyâret ve tâziye meclisleri, Allah'a mânen yaklaşmaya vesîle olan şer'î işlerdendir ve bunlarla ne ibâdette bir şirk sözkonusudur ne de İmamlara kullukta bulunmak. Bu ziyâretler ve bu meclislerle, Allah'ın ve sevdiklerinin adları anılmakta, rızâları istenmektedir.[13]

**b) Nübüvvet:**

Peygamberlik, Allah'ın seçtiği kullarını, Cebrâil vasıtası ve vahiy yoluyla ilâhî bir vazifeyle mükellef kılmasıdır. Peygamberler, Allah'ın emirlerini halka tebliğ eder ve onları doğru yola iletirler. Onlar, insanların en üstünü ve kulların en hayırlılarıdır. Emîndirler, günahlardan korunmuşlardır (m â s û m) ve tebliğ vazifelerinde en küçük bir noksanlık ve hatâ bulunmaz.[14] Peygamberlik ilâhî bir lütuf ve ilâhî bir vazîfedir. Hz. Âdem'den Hz. Peygamber (s.a.s.)'e kadar yüzyirmidört bin peygamber geldiği rivâyet edilmektedir. Hz. Muhammed (s.a.s.), bütün peygamberlerin en üstünü ve sonuncusudur. O'nun en büyük mûcizesi, Kur'ân-ı Kerîm'dir.[15]

Görülüyor ki İmâmiyye, nübüvvet konusunda Ehl-i Sünnet'le aynı kanaati paylaşmaktadır. Ancak onların, nübüvvetin birer cüz'ü olarak kabul edilen melekler ve kitaplara îman konusunda, melekler hakkında pek farklı

---

13) *Şia İnançları*, 27-28; *100 Soruda*, 43; Gölpınarlı, 238-9.
14) Hâlisî, 50 v.d.; Şeyh Sadûk, 113.
15) Geniş bilgi için bk.: Şeyh Sadûk, 104 v.d.; 107 v.d.; 113; Gölpınarlı, 272 v.d.; Kâşifu'l-Gıtâ, 44 v.d.; Tebrizî, 13 v.d.; Hâlisî, 50 v.d.; *Şia İnançları*, 38 v.d.; *Akâid*, 37 v.d.

şeyler söylemeseler de, kitaplara îman konusunda kısmen de olsa değişik kanaatleri vardır. Meselâ onlara göre "melekler, rûhânî varlıklardır. Mâsûmdurlar. Kendilerine emrettiği herşeyde Allah'a karşı gelmezler ve buyurulanları işlerler. Yemezler, içmezler, acı duymazlar, eksiklik, noksanlık hissetmezler, ihtiyarlamazlar ve dermansız kalmazlar. Yiyecekleri ve içecekleri Allah'ı tesbîh (yüceltme) ve takdîs (kutlulama)'dir. Hayatları, Arş'ın rüzgârı ve tad aldıkları şey de çeşitli ilimlerden gelir. Yüce Allah onları, dilediği gibi, kudretiyle nurlar ve ruhlar şeklinde yaratmıştır ve onların arasındaki her sınıf, yaratılmışlardan bir cinsi korur...[16]

Kitaplara îman bahsinde, Kur'ân-ı Kerîm için İmâmiyye kendi arasında bazı ayrılıklara düşmüştür. Meselâ, ilk Şiî müelliflerinden biri olan Şeyh Sadûk (381/991) ile günümüz müelliflerinden birçoğu, Kur'ân'ın bugün elimizde bulunan nüsha olduğunu kabul ederken,[17] yine ilk Şiî müelliflerinden biri ve İmâmiyye'nin en büyük olarak vasıflandırdığı **Dört Kitab** (el-Kutubu'l-Erba'a)'ın ilkini yazan Muhammed b. Yâkub el-Kuleynî (329/940), her nekadar bugünkü Mushafı kabul eder görünüyorsa da, Ali evlâdında **el-Câmî'** denen ve Hz. Peygamber'in arşınıyla yetmiş arşın uzunluğunda, Hz. Peygamber tarafından Ali'ye yazdırılmış bir sahîfe bulunduğunu; ayrıca Hz. Fâtıma'nın yanında da bugünkünün üç misli büyüklüğünde ve içinde bugünkü Mushaf'tan tek kelime dahi bulunmayan bir mushafın mevcut olduğunu ifade eder.[18] Meselâ yine ona göre Kur'ân, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e onyedi bin âyet olarak indirildiği hâlde, elimizde sâdece 6263 âyet vardır. Diğerleri Hz. Ali'nin cem'ettiği şekilde Ehl-i Beyt'in yanında saklıdır. Maamafih bu onyedi bin âyet meselesi, Şeyh Sadûk tarafından da işlenmiştir. Ona göre, "şu anda Kur'ân'da bulunmayan öyle çok vahiy inmiştir ki, eğer onlar Kur'ân'da

---

16) Şeyh Sadûk, 106.
17) Şeyh Sadûk, 99; Tebrizî, 15; Kâşifu'l-Ğıtâ, 44-5; *Akâid*, 49, 54; *100 Soruda*, 40-41.
18) Kuleynî, 1/239-40. Ayr. bk.: İhsan İlâhî, 68-139.

toplansaydı, Kur'ân'ın âyetlerinin toplam sayısı onyedi bin olurdu. Ve bunlar sözgelişi, Cebrâil (a.s.)'in Nebî (s.a.s.)'ye, "Allah sana diyor: Ey Muhammed (s.a.s.), yarattıklarıma Benim davrandığım gibi davran,, demesi gibidir... Bunlara benzer haberler pek çoktur. Onların hepsi de vahiydir; fakat Kur'ân değildir. Eğer Kur'ân olsalardı, mutlaka içinde olurdu, dışında değil...,,.[19]

Maamafih rivâyetlerdeki bu farklılıklara rağmen, bugün İmâmiyye'nin, mevcut Mushaf'a dayandığı ve Kitâb olarak onu kabul ettiği aşikârdır. Ancak mevcut Kur'ân-ı Kerîm'i, İmâmiyye inanışı ve Hz. Ali ile evlâdı adına yorumlama hususunda aşırı bir gayret içinde oldukları ve tamamen farklı bir tefsîr anlayışını benimsedikleri hususu da kesindir.[20]

Bu arada Kur'ân-ı Kerîm'in toplanması (cem'i) hususunda da İmâmiyye, Ehl-i Sünnet'e göre farklı bir kanaati benimser. Ehl-i Sünnet'e göre Kur'ân, Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti sırasında vahiy kâtiplerinden Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında kurulan bir heyet tarafından Resûlullah (s.a.s.) zamanında yazılmış metinler bir araya getirilmek suretiyle toplanmış ve Hz. Osman'ın hilâfeti sırasında da çoğaltılmıştır. İmâmiyye'ye göre ise Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Ali tarafından toplanmış ve onun metni esas alınmıştır.[21]

Kezâ İmâmiyye'den Şeyh Sadûk'a göre Kur'ân, Ramazan ayında Kadir Gecesi'nde el-Beytu'l-Ma'mur'a bir defada ve sonra oradan yirmi yıllık süre içinde inmiştir.[22]

---

19) Şeyh Sadûk, 100-1.

20) Bu hususta bk.: Süleyman Ateş, "İmâmiyye Şiasının Tefsîr Anlayışı,, *A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi* (Ankara 1975), XX, 147-172; Daud Rahbar, "The Relation of Shi'a Theology to the Qur'ân, (Part 1 and 2), *The Muslim World (1961)*, LI, 92-98; LII, 211-216; Joseph Eliash, "The Shiite Qur'an,, *Arabica (1969)*, XVI, 15-24.

21) Tebrizî, 16-18. Kuleynî'ye göre (2/633), gerçek Kur'ân, Hz. Ali'nin Kur'ân'ı olup Kâim zuhûr edince ortaya çıkaracaktır.

22) Şeyh Sadûk, 96.

Şeyh Mufîd ise bu görüşe, **âhâd** hadislere dayandırıldığını ileri sürerek karşı çıkar ve onun ihtiyâca mebnî parça parça indirildiğini söyler.[23] Ehl-i Sünnet'e göre Kur'ân, yirmiüç yılda ve parça parça indirilmiştir.

İmâmiyye ile Ehl-i Sünnet arasında Nübüvvet konusundaki farklı bir anlayış da Hz. Muhammed (s.a.s.)'in **Sünnet**'i konusundadır. Ehl-i Sünnet, Resûlullah'ın sünnetini, hadîs ilminin tesbit ettiği ölçüler içinde herhangi bir ayırıma gitmeksizin ashâbdan gelen rivâyetlerle ortaya koyarken, İmâmiyye, bu hususta, yalnızca kendilerince benimsenmiş sahâbenin, Ehl-i Beyt'in ve İmamların rivâyetlerine dayanır. Onlara göre ister **usûl-i dîn** ister **fürû'u'd-dîn** ile ilgili olsun, İslâm'ın hadise dayalı her hükmü, ancak Ehl-i Beyt ve onlara dayanan râvîlerin rivâyetleri esas alınarak ortaya konabilir. Nitekim "**Sünnet**, yâni Hz. Peygamber'in hadisleri ve ondört mâsûmun[24] Hz. Peygamber'den rivâyetleri, Kitâb'ı açıklar ve yorumlar. Meselâ Kur'ân'da namazın farz olduğu, birçok âyetlerde bildirilmiştir. Fakat namazın nasıl kılınacağı, rikatları, namazda okunacak sûreler, rükûda, secdede, oturunca neler okunacağı v.s. Kur'ân'da bildirilmemiştir. Bunları, Resûllullah'ın ve Ehl-i Beyt'in sözlerinden anlamaktayız.,,[25] Onlara göre râvîler, Sünnîlerce "güvenilir,, (**sika**) de olsa, eğer Ehl-i Beyt'e dayanmıyorsa, zayıftır ve redde mahkûmdur. Bu bakımdan İmâmiyye, Allah'ın muhtelif âyetlerle Kur'ân-ı Kerîm'de yücelttiği ve âdâletinden sözettiği sahâbeyi, Hz. Ali ile olan davranışları açısından değerlendirmeye tâbi tutmakta ve ona karşı çıkanlarla hakkını gasbedenlerin zâlim ve hattâ mürted olduklarını bile söylemektedir.[26] Gerçi Ehl-i Sünnet, sahâbenin adâletini ileri sürer; ama onları derecelendirmeyi ve rivâyetlerinin doğru-

---

23) Şeyh Mufîd, 211 v.d.
24) Ondört mâsum, Hz. Peygamber, Hz. Fâtıma ve Hz. Ali dâhil oniki imamdır.
25) *100 Soruda*, 41.
26) Mâmekânî, *Tenkihu'l-Makâl*, 1/214-216'dan Cemal Sofuoğlu, *Şia'nın Hadîs Anlayışı* (Ankara 1977 - Doktora Tezi), 78, 81.

luğu açısından tasnîfe tâbî tutmayı ihmâl etmediği gibi, onların da diğer insanlar gibi günah işleyebileceklerini de kabul eder. Ancak onların günah işlemeleri, mutlaka Hz. Peygamber'e yalan isnad etmeleri anlamına gelmez. Halbuki İmâmiyye, başta Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olmak üzere Hz. Ali'nin safında yeralmayan sahâbeyi, "rivâyetlerine güvenilmez,, olarak vasıflandırmakla, iddia ettikleri gibi, en doğru şekilde hareket etmiş olmamaktadır.[27]

**c) İmâmet:**

İmân, u s û l - i d î n'den olan imâmete inanmakla tamamlanabilir. İmâmiyye, Nübüvvet'in nasıl Allah'tan bir lûtuf olduğuna inanırsa, her asırda Peygamber'in vazifeleriyle vazifelenmiş, insanların hidâyet ve irşadlarını üstlenmiş bir İmamın mevcudiyetine de inanmaktadır. "Bu İmam, insanların dîn ve dünya işlerini tedvîr etmek, aralarından zulmü, düşmanlığı gidermek, adâleti yaymak hususunda Peygamber'in umûmî velâyetini hâizdir ve bu bakımdan İmâmet, nübüvvetin devamıdır. Peygamberleri göndermek nasıl bir lûtuf ise, Peygamber'den sonra O'nun yerine İmam nasbetmek de lûtufdur ve vücûd-ı zâtî ile Allahu Teâlâ'ya vâcibdir; bu bakımdan İmâmet, ancak Allahu Teâlâ'nın nassı ile yahud o İmamdan önceki İmamın onun imâmetini beyânıyla tahakkuk eder; insanların seçmesiyle, istemesiyle olmaz; insanlar dilediklerini İmam olarak tâyin, yahud dilediklerini azl hakkına da sâhip değillerdir.,,[28]

Nitekim Hz. Peygamber de, Allah'ın vahyi ile Hz. Ali'yi h a l î f e tâyin etmiş ve bunu, O dâmâdı olduğu için değil, ilâhî hükmün memûru ve ilâhî buyruğun icrâcısı olduğu

---

27) Şîa'nın hadîs anlayışı konusunda ciddî bir çalışma için bk.: Cemal Sofuoğlu, *Şîa'nın Hadîs Anlayışı*, Ankara 1977 (Doktora Tezi).

28) *Şîa İnançları*, 50-51.

için yapmıştır.[29] Zaten O, halîfe tâyin etmeseydi, risâlet vazîfesini tamamlamış olmazdı.[30]

Bu konu, Şiî-İmâmiyye için öylesine önemlidir ki, Nevbahtî (300/912), Kuleynî (329/941) ve Şeyh Sadûk (381/991) gibi ilk Şiî müellifleri, eserlerinde "imâmet,, konusuna müstakil bahisler ayırmış, yine ilk Şiî müelliflerinden Ebû Câfer Rustem et-Taberî (400/1009), Hamîduddîn el-Kirmânî (411/1020) ve Şeyh Mufîd (413/1022), Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra bizzat O'nun tarafından tâyin olunmuş bir imam olduğunu isbat için müstakil eserler yazmışlardır.[31]

Bütün bu eserlerde, hemen hemen aynı ifadelerle, Hz. Ali ve oğullarının Hz. Peygamber'den sonra imam ve halîfe oldukları iddia edilmekte ve bu hususta birtakım deliller sıralanmaktadır. Meselâ meşhûr Şiî âlimi el-Allâme el-Hıllî lâkabıyla tanınan Cemâluddîn İbnu'l-Mutahhar (726/1326), **el-Elfeyn fî İmâmeti Emîri'l-Mu'minîn Alî b. Ebî Tâlib** (Necef 1388/1969) adlı eserinde, Hz. Ali'nin imâmeti için 1000 de naklî delîl getirmektedir. Bütün bu delillerin sıralanması ve tartışması, şüphesiz bu çalışmanın sınırlarını aşar. Burada, Şia'nın bugün de "mutlak deliller,, olarak mütâlea ve iddia ettiği Gadîr Hum hadîsi veya olayı ile diğer birkaç delîle temas ederek, İmâmiyye Şiası'nın bu konudaki anlayış tarzını ortaya koymak yeterli olacaktır kanaatindeyiz.

Şiî-İmâmiyye'ye göre daha Mekke'de, "înzâr âyeti,, nâzil olduktan sonra Hz. Peygamber, Hz. Ali'nin kendisine vasî ve halîfe olduğunu bildirmiştir.

---

29) Humeynî, 53-4. Ayrıca bk.: Kâşifu'l-Ğıtâ, 46.

30) Humeynî, 23-4.

31) Msl. bk.: Ebû Câfer Rustem et-Taberî, *el-Musterşid fî İmâmeti Ali b. Ebî Tâlib,* Necef (el-Matbaatu'l-Haydariyye); Hamîduddîn el-Kirmânî, *el-Mesâbîh fî İsbâti'l-İmâme,* Beyrut 1969; Şeyh Mufîd, *el-İfsâh fi-İmâmeti Ali b. Ebî Tâlib,* Necef 1368; İbnu'l-Mutahhar el-Hıllî, *el-Elfeyn fî İmâmeti Emîri'l-Mu'minîn Ali b. Ebî Tâlib,* Necef 1389/1969.

Bilindiği üzre 26. Şûrâ sûresinin, **"Önce en yakın hısımlarını uyar,,** meâlindeki 214. âyeti nâzil olunca, Hz. Peygamber bir yemek hazırlatmış ve en yakın akrabalarını çağırarak onları îmâna dâvet etmiş ve onlara, Ali b. Ebî Tâlib'den naklen "... Allah, bana, sizi bu dîne çağırmamı emretti. Benim kardeşim, vasîm ve halîfem olmak üzre aranızdan hanginiz bu işimde bana yardımcı ve arkadaş olacaktır?,, deyince hepsi susmuştu. Ancak Ali b. Ebî Tâlib, bu toplantıda bulunanların en küçüğü olmasına rağmen, "Ey Allah'ın Resûlü, bu işte ben senin yardımcın ve vezîrin olurum,, demiş; bunun üzerine Hz. Peygamber, onun boynundan tutarak, "İşte bu genç, benim k a r d e ş i m, v a s î m ve sizin aranızda benim h a l î f e m'dir. Onun sözlerini dinleyiniz, ona itâat ediniz!...,, buyurmuştur.[32]

Yine İmâmiyye, Hz. Peygamber'in, Medîne'ye hicretlerinden beş ay sonra Muhâcirler ile Ensâr arasında tesîs edilen m u â h â t (kardeşlik) sırasında Hz. Ali'yi kendisine kardeş seçmesini ve Hicret'in 2. yılı sonunda, onu, kızı Hz. Fâtıma ile evlendirmesini, i m â m e t ve h i l â f e t için birer delil olarak ileri sürmektedir.

İmâmiyye, Hz. Peygamber'e nisbetle Hz. Ali'nin, Mûsâ'ya nisbetle Hârûn'un mevkiinde olduğunu söylemektedir. Bu görüşe mesned teşkil eden hâdise şudur:

Hz. Peygamber, Hicret'in 9. yılındaki Tebük Gazvesi sırasında Hz. Ali'yi ailesine ve işlerine bakmak üzre; Sibâ b. Urfuta'yı da kendi yerine Medîne'de bırakmıştı. Münâfıklar, "Ali aşağı sayılarak, önemsiz görülerek geride bırakıldı,, şeklinde dedikodu edince, Hz. Ali silâhını alıp Hz. Peygamber'e yetişir ve söylenenleri ona nakleder. Bunun üzerine Resûlullah, "Onlar yalan söylüyorlar. Ben seni, Medîne'de arkamda kalanlara bakmak üzre bıraktım. Sen Medîne'ye dön; ailemde ve kendi ailende benim halefim ol. Ey Ali! Mûsâ'ya nisbetle Hârûn ne ise, sen de bana nisbetle o mevkide bulunmaya râzı değil misin? Fakat

32) Taberî, 1/1171 v.d.; (Trk. trc. 1/2-131 v.d.); Ali b. Ebî Tâlib'den naklen. Ayr. bk.: *el-Murâcaât,* 144-5.

benden sonra peygamber gelmeyeceğine göre ancak peygamberlik derecesi bunun hâricindedir,, buyurur. Hz. Ali de, bu söz üzerine Medîne'ye döner.[33]

Kezâ İmâmiyye; Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından Hicrî 9. yılda Hac emîri Hz. Ebû Bekir'e, o sırada inmiş olan 9. Tevbe sûresinin baş tarafından 30 veya 40 âyeti okumak ve ayrıca müşriklerle müslümanların bu yıldan sonra hacda bir arada bulunmamalarını ve hiç kimsenin K â b e ' yi çıplak tavâf edemiyeceğini bildirmesi için M i n a ' ya gönderilmesini de onun imamlığı ve halîfeliğine delil kabul eder.

Şiî-İmâmiyye'nin Hz. Ali'nin imâmeti konusundaki en önemli ve mutlak olarak kabul ettiği delil, G a d î r H u m hadîsidir.

G a d î r H u m, Mekke ile Medîne arasında Cuhfe yakınlarında bir yerdir. Şiî-İmâmiyye'ye göre Hz. Peygamber, V e d â H a c c ı dönüşü, 10 Zilhicce 10/16 Mart 632'de burada konaklamış ve müslümanlar ülkelerine dağılmadan önce onlara, "Allah bana: **Ey Peygamber! Sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O'nun elçiliğini yerine getirmemiş olursun...** (5. Mâide, 67) âyetini indirdi. Cebrâil bana Rabbimden şu emri getirdi: Ali b. Ebî Tâlib, benim k a r d e ş i m, v a s î m, h a l î f e m ve benden sonra i m a m' dır. Ey halk! Allah onu size v e l î ve i m a m olarak tâyin etti; ona itâatı herkese farz kıldı. Ona muhalefet eden mel'ûn olacak, saygı gösteren ise rahmete erecektir. Dinleyiniz ve itâat ediniz. Allah mevlânız, Ali de imamınızdır. İmâmet ondan sonra, kıyâmete kadar, onun soyundan devâm edecektir.,,[34] Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hz. Ali'nin elinden tutarak havaya kaldırmış ve, "Ben kimin mevlâsı (dost) isem Ali de onun mevlâsıdır,, de-

---

33) Taberî, 1/1696 (Trk. trc.: 2/2, 782-3).
34) *Akâid,* 90 v.d.; *el-Murâcaât,* 202 v.d.; *Hulefâu'r-Resûl,* 123; Yâkubî, 2/102; Gölpınarlı, 40 v.d.; *el-Gadîr,* 2/34 v.d.; *el-Mesâbîh,* 112.

miştir.[35] Böylece Hz. Ali, daha o zaman bizzat Hz. Peygamber tarafından Müslümanlara i m a m olarak tâyin olunmuştur.

Ehl-i Sünnet'e göre ise, İmâmiyye'ce V e d â H a c c ı dönüşü G a d î r H u m mevkîinde nâzil olduğu ileri sürülen 5. Mâide sûresinin 67. âyeti, burada ve bu vesîle ile değil, çok daha önce nâzil olmuştur ve üstelik Müslümanlardan değil kâfirlerden sözetmektedir.

Ayrıca Hz. Peygamber'in bu ḥadîsinde sözünü ettiği v e l â y e t, Şîî-İmâmiyye'nin kastettiği anlamda kullanılmamıştır; çünkü Hz. Peygamber, her Müslümanın velîsidir, dostudur. Hz. Ali ile olan münasebeti de böyledir. Maamafih Hz. Ali'yi sevmek, Hz. Peygamber'i sevmek gibi farz, ona düşman olmak da Hz. Peygamber'e düşman olmak gibi haramdır. Bu, Ehl-i Sünnet'in görüşüdür.[36]

Diğer taraftan Hz. Ali'nin torunu Hasanu'l-Musennâ'ya sözü edilen bu hadîs hakkında sorulmuş; ama o, "... Fakat (Hz. Peygamber) bununla emîrliği ve sultanlığı kastetmedi. Öyle demek istemiş olsaydı, bunu açıkça söylerdi; çünkü Resûlullah, Müslümanların en fasîh olanıdır...„ demiştir.[37]

Hâl böyle olmasına rağmen Şîî-İmâmiyye, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından i m a m olarak tâyin edildiği inancındadır; çünkü onlara göre i m â m e t, ümmetin icmâına veya seçimine bırakılabilecek işlerden değildir. "İmam, Allah'ın ve Resûlü'nün halîfesidir; eğer imamın imâmeti seçimle olsaydı, Allah'ın ve Resûlü'nün halîfesi olmazdı; çünkü bu durumda, onu Allah ve Resûlü istihlâf etmiş olmazdı... Ayrıca Nebî (s.a.s.)'nin nübüvvetten sonra

---

35) Bu hâdîs, Sünnî hadîs kaynaklarında sâdece "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır„ şeklinde yer alır. Bk.: Tirmizi, (Menâkıb) 20; *Mustedrek*, 3/109; İbn Hanbel, 4/281; *Târîhu'l-Hulefâ*, 169. Ayrıca bk.: L. V. Vaglieri, "Ghadir Khumm„, *EI* (New Ed.), 2/993.

36) *Muhtasar*, 161. "*Mevlâ*„ sözünün halifelik ve imâmet, değil, "dost„, "efendi„ anlamına geldiği hk. bk.: İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi'l Hadîs*, 5/228.

37) *Avâsım*, 185-6, 196.

onun nâibi durumundaki bir mevkî demek olan bu büyük işi nasıl olur da başkasının seçimine bırakabilir?„[38] Diğer taraftan imamın, mâsûm ve ümmetin en üstünü (efdal) olmak gibi iki önemli vasfı, sâdece Ali b. Ebî Tâlib ve oğullarında vardır.[39] Diğer taraftan Hz. Ali ve onu takibeden onbir imam, "Allah'ın kendilerine itâat etmeyi emrettiği ulû'l-emr olan kişilerdir... O'nun ilminin hazînesi, vahyinin açıklayıcısı ve tevhîdinin rükünleridir. Onlar hatâ ve yanlışlardan korunmuşlar (mâsûm) dır.[40]

Ayrıca onlar, "şeriati koruyan, onun hükümlerini halk arasında icrâ eden kişiler bulunduklarından, onların da peygamberler gibi mâsûm olmaları ve ismet hususunda peygamberlerle imam arasında bir fark bulunmaması gerekir.[41] Onlar, "ister küçük ister büyük olsun hiç günah işlemezler. Kendilerine emrettiği hususlarda Allah'a karşı gelmezler ve emrolunanı işlerler. Onların halleriyle ilgili bir hususta günahsızlıklarını (ismet) inkâr eden bir kimse, onları tanımamaktadır. Onları tanımayan (câhil) kimse ise, bir kâfirdir.„[42] İmamlar, Allah'ın yeryüzünde insanlara hüccetleridir. "Hüccetullah, Allah'ın işlerini sonuçlandırmak için belirlediği kimsedir. Onun bütün işleri, fiilleri ve sözleri Müslümanlara hüccettir.„[43] Kaldı ki onun "ilâhî hükümlere, ilâhî maârife, bütün bilgilere sâhip olması, peygamber, yahud kendisinden önceki İmam vasıtasıyladır. Yepyeni birşey hakkında da, İmam, Allahu Teâlâ'nın ona ihsan ettiği kudsi kuvvetle, ilham yoluyla gereği gibi hükmeder, o şeyi künhüyle anlar, bilir. Bir şeye yönelirse, onu bilmek dilerse, o şey hakkında, ancak gerçeği bilir; yanılmaz, şüpheye düşmez, bu hususta aklî

---

38) *el-Elfeyn*, 41, v.d. Ayrıca bk.: Hâlisî, 59.
39) *Akâid*, 77 v.d.
40) Şeyh Sadûk, 109-110. Ayrıca bk.: *100 Soruda*, 44; Tebrizi, 23.
41) *Şia İnançları*, 51-2. Ayrıca bk.: Hâlisi, 58-9.
42) Şeyh Sadûk, 113. Ayrıca bk.: *Shiite Islam*, 184; Kuleynî, 1/187; Hâlisî, 58.
43) Humeynî, 99.

delillere, yahud belletenlerin belletmesine ihtiyâcı yoktur...„[44] Böylesine ilâhî sıfatlarla donatılmış İmâma itâat, elbette zarûrîdir; çünkü "onların buyrukları, Allahu Teâlâ'nın buyruklarıdır; nehiyleri de O'nun nehyidir; onlara itâat, Allah'a itâattir; onlara isyân Allah'a isyândır...„[45]

Şiî-İmâmiyye'nin imâmet akîdesi, ilk kavramlarıyla, Câfer es-Sâdık (148/765) zamanında târif ve tavsîf olunmuştur. Buna göre i m â m e t şu esasa istinad ediyordu: İnsanlık, Allah tarafından kendisine rehberlik tevdi edilmiş, m â s û m ve dîn konusunda en yetkili ve en üstün bir kimseye dâima muhtaçtır.[46]

Böylece imam, nübüvvet mertebesine yükseltilmiş olmaktadır. R e s û l ile i m a m arasındaki yegâne fark, imamın bir kitâb getirmemesidir. Gerçi imam da vahy alır, ama o, r e s û l ' den farklı olarak meleği göremez; o sâdece m u h a d d e s ' tir;[47] insanlarla Allah arasında aracıdır.[48] "Kısaca İmamlar, Allah'ın emrinin sâhipleri, ilminin hazînesi, vahyinin de koruyucularıdır.„[49]

Allâme Ibnu'l-Mutahhar el-Hıllî, i m a m için i s m e t başta olmak üzre ondört sıfat sayar.[50] Buna göre, her devirde bir tane olan imam, mutlaka her türlü küçük ve büyük günahtan uzak m â s û m, itâat edilmek zorunda, halkın en fazîletlisi, ilim bakımından en üstün ve özel bir bilgiyle donatılmış, Kur'ân'ın zâhir ve bâtın mânalarını bilen, yiğit, mutlak tasarruf sâhibi, kelâm ve fiilleri bütünüyle delil, kendisine tıpkı Hz. Peygamber'e olduğu gibi hürmet duyulması ve yüceltilmesi gereken, Şerîatın muhafızı ve icrâcısı olan bir kimsedir.

---

44) *Şia İnançları*, 52. Ayrıca bk.: *Shiite Islam*, 184-5.
45) *Şia İnançları*, 54. Ayrıca bk.: Şeyh Sadûk, 110; Kuleynî, 1/187.
46) W. Madelung, "Imama„, *EI* (New Ed.), 3/1166, Ayr. bk.: *Ideals*, 162 v.d.
47) Kuleynî, 1/176-7 v.d.; Buhârî, 4/200.
48) *Ideals*, 163.
49) Kuleynî, 1/192.
50) *el-Elfeyn*, 203-4. Ayrıca bk.: Halisî, 87; *Akâid*, 77 v.d.

İmam, gerek kendisi gerek kendine uyanların zarara uğraması sözkonusu olduğunda takıyye yapabilir. Bu durumda bile, imamı tanımak ve ona itâat etmek farzdır. Nitekim Ebû Abdillah Câfer es-Sâdık (148/765) şöyle der:

"Biz, Allah'ın itâatı farz kıldığı kimseleriz. Ancak bizi tanıyanlar kurtuluşa erer. Bizi tanımayanlar mâzur değildir. Bizim imâmetimize inanan mü'min, inkâr eden ise kâfirdir. Bizi tanımayan, ama inkâr da etmeyen kimse, Allah'ın bize edilmesini farz kıldığı itâatı yerine getirip hidâyete kavuşuncaya kadar dalâlettedir.„[51]

Hâsılı imâmete inanmak, îmânın şartlarındandır. İmâmiyye'ce Allah'ın emri üzerine Hz. Peygamber tarafından tâyin edildiği söylenen imamların sayısı onikidir. İnsanlar, dîn ve dünya işlerinde onlara müracaata mecburdur. Onların onikincisi, Mehdî Muntazar (Beklenen Mehdî) olup, hâlen sağdır ve kıyâmetin kopmasından önce zulümle dolmuş dünyayı adâletle doldurmak için gelecektir. Bu bakımdan "Mehdî'nin zuhûr edeceğine de îmân etmek îcâbeder.„[52] Onun gaybeti (gizlilik) sırasında işler, daha önce ifade ettiğimiz gibi, yine onun emriyle, müctehidler (fakîh) tarafından yürütülür. Hz. Peygamber ve İmamlar için sâbit olan velâyet, müctehid (fakîh) için de sâbittir ve müctehidin velâyeti ile Hz. Peygamber ve İmamların velâyetleri aynı hususları şâmildir.[53] Nitekim "bugün İslâm fakîhleri (müctehid), halka hüccet hükmündedirler. Hazret-i Resûl'ün (S.A.) Allah'ın hücceti olup bütün işlerin ona tevdî edilmiş olması ve sözünden çıkana ihticâc edilmesi gibi, fakîhler de İmam (A.S.) tarafından halka hüccettirler. Bütün umûr, Müslümanların bütün işleri onlara bırakılmıştır. Yönetim işleri, Müslümanların işlerinin yürütülmesi, umûmî gelirlerin toplanması ve sarfı işlerinde kim karşı çıkarsa ona ihticâc edilecektir.„[54]

---

51) Kuleynî, 1/187.
52) *Şîa İnançları*, 62; Şeyh Sadûk, 111-12.
53) Humeynî, 150.
54) Humeynî, 100.

Görülüyor ki İmâmiyye, imâmeti, yâni imamlara inanmayı îmân esasları içine sokmakla kalmayıp, aynı zamanda G a y b e t döneminde İslâm kanununu bilen fâzıl ve âdil "liyâkatlı,, kimse veya kimseler de, "Resûl-ü Ekrem'in (S.A.) toplumun yönetiminde hâiz bulunduğu velâyeti hâiz olur ve halkın ona itâat etmesi gerekir,,[55] diyerek, onları da inanma ve itâat bakımından aynı seviyede mütâlea etmektedir.

Ehl-i Sünnet'e göre ise i m â m e t, kesinlikle dînin usûlü arasında yer almaz. İ m â m e t, dîn ve dünya işlerinde vasıflarını taşıyan herhangi bir şahsın Resûlullah'ın halîfesi sıfatıyla Ümmet'i idâre etmesidir. İ m a m veya h a l î f e, İmâmiyye'nin dediği gibi, tâyinle veya vasiyetle değil, doğrudan Ümmet'in meşvereti ve seçimiyle işbaşına gelir. İ m â m e t, ilâhî bir makam olmadığından, imâmın mâsûm veya özel bir bilgiye sâhip olması da düşünülemez; çünkü sıfatı, yâni küçük-büyük günahlardan korunmuş olma keyfiyeti ile vahyden kaynaklanan özel bir bilgi, yalnızca peygamberlere has bir vasıftır.

**d) Adâlet**

İmâmiyye'ye göre dînin dördüncü aslı, başka bir ifadeyle îmânın dördüncü esâsı olan adâlet, Allah'ın âdil, kulun da irâdesinde ve fiillerinde hür ve muhtar oluşudur.[56]

Allah, kullarına yalnızca kendi güçleri içindeki şer'î teklîfleri yükler.[57] "Allahu Teâlâ'nın, düzene kavuşmaları, hayırlara ulaşmaları, dâimî kutluluğa ermeleri için kulları doğru yola irşâd buyurduğuna, şer'î hükümleri buna göre teklîf ettiğine, onları, kendilerine zarar verecek, bozguna uğratacak, sonlarını kötü kılacak şeylerden nehy ettiğine de inanmaktayız; itâat etmeyeceklerini bilse bile emir ve

55) Humeynî, 61-2.
56) Kâşifu'l-Ğıtâ, 53; *Hâdî-Aşer*, 118 v.d.
57) Şeyh Sadûk, 26.

nehiylerini onlara iblâğ buyurmuştur; çünkü bu, kullarına lûtuftur, rahmettir.....[58] Allah'ın, iyiye iyiliğine karşılık mükâfatta, kötüye de kötülüğüne karşılık mücâzatta bulunması, adâletinin zarûrî bir icâbıdır; ancak kötüyü bağışlasa, bu da O'nun cömertliğidir.[59]

Allah, insanları iyiyi olduğu kadar, kötüyü de işleyebilecek bir güçle yaratmıştır; ama O, onların ne yapacaklarını önceden bilir (h a l k - ı t a k d î r). Kul fiillerinde tam bir irâde hürriyetine sâhiptir.[60] Ne c e b r (zorlama) ne de t e f v î z (havâle) vardır.[61]

Maamafih İmâmiyye'ye göre, kaza ve kader üzerinde tartışma yasaklanmış ve Allah'ın bir sırrı olarak mütâlea edilmiştir. Nitekim Ali b. Ebî Tâlib, bu konuda, şunları söylemiştir:[62]

"Bil ki kader, Yüce Allah'ın sırlarından bir sır; Allah'ın koruduğu şeyler arasında korunmuş birşey olup, Allah'ın perdesi içinde ortaya çıkarılmış, Allah'ın yaratıklarından gizlenmiş ve Allah'ın mührü ile mühürlenmiştir. Allah'ın ilmi içinde olan şeyler arasında kaderin (diğer şeyler üzerinde) bir rüçhaniyeti vardır. Allah, kullarını onun bilgisinden muaf tutmuş ve onu, onların idrak ve akıl sınırlarının ötesine yükseltmiştir. İnsanlar, onun İlâhî hakîkatine, benzersiz gücüne ve nûrânî büyüklüğüne yahut da birliğinin yüceliğine erişemezler; çünkü bu (kader ilmi), Güçlü ve Ulu Allah'a mahsus köpüren bir denizdir. Onun derinliği, gökler ve yer arasındaki uzunluktadır; genişliği, doğu ile batı arasındaki mesâfedir; o, yıldızsız bir gece gibi karanlıktır; yılanlar ve balıklarla dolu olup, bunlar bazan

---

58) *Şîa İnançları*, 32.

59) Şeyh Sadûk, 75. Ayrıca bk.: *el-Fusûlu'l-Muhtâra*, 2/118.

60) *Hâdî-Aşer*, 118 vd.

61) Şeyh Sadûk, 28; Gölpınarlı, 266-7; *Hâdî-Aşer*, 119. Ayrıca bk.: Kuleynî, 1/155 v.d.; *Shiite Islam*, 133 v.d.; *Şîa İnançları*, 34.

62) Şeyh Sadûk, 34. Kaza-kader hakkında ayrıca bk.: Kuleynî, 1/150 v.d.; *Shiite Islam*, 133 v.d.; *Şîî İnançları*, 33 v.d.; *el-Fusûlu'l-Muhtâra*, 1/40.

üste çıkar, bazan da denizin dibine inerler. Bu denizin dibinde parlayan bir güneş vardır. Bir, Emsâlsiz ve Ebedî olan dışında, onun ilmini araştırmak hiç kimseye yaraşmaz. Onun bilgisini arayan kişi, Allah'ın emrine karşı gelmiş, O'nun yüceliğini reddetmiş ve O'nun sırrı ile perdesini yoklamış olur. Böylece "**o, Allah'ın gazâbına uğrayacaktır; onun varacağı yer cehennemdir ve o ne kötü bir dönüştür.,,**[63]

### e) Meâd

Dînin beşinci usûlü, ölümden sonra âhiret hayatının hak olduğu esasıdır. Kelime anlamıyla m e â d, tekrar dönülüp gelinen veya önceden bulunulan yer demektir. Dîn terimi olarak da Allah'ın, kullarını ölümlerinden sonra tekrar diriltmesi ve dünyada yaptıklarının hesâbını vermeleri anlamına gelir. İmâmiyye'ye göre de "ölümden kıyâmete kadar berzah ve en sonra kıyâmet gerçektir. Kıyâmete dâir Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîslerde geçen mîzan, soru, hesap, sırat, şefâat, cennet, cehennem hepsi gerçektir; bunların hiçbiri akılla yorumlanamaz; keyfîyetini de bilemeyiz; fakat hepsi gerçektir.,,[64] M e â d cismânîdir ve bunlara icmâlen îmân kâfidir[65] ve yorumsuz olarak kabul etmek gerekir.[66]

Maamafih İmâmiyye, kabir sorusu, mîzan, hesab ve benzeri kıyâmet ahvâliyle ilgili hususlarda, Ehl-i Sünnet'in görüşlerine göre bazı farklı yorumlarda bulunur. Meselâ kabirde, onlara göre, "Rabbin kim? Peygamberin kim?,, diye sorulduktan sonra, "İmamın kim?,, diye de sorulacaktır. "İmamım Ali'dir,, diyenler kurtulacaktır.[67] Keza b a ' s (yeniden diriliş) günü Kevser havuzunun suyunu Ali b. Ebî Tâlib dağıtacaktır. O, dostlarına ikram edip

---

63) 8. Enfâl, 16.
64) *100 Soruda,* 44.
65) *Şia İnançları,* 108.
66) Gölpınarlı, 560; Kâşifu'l-Ğıtâ, 54.
67) Şeyh Sadûk, 64.

düşmanlarını kovacaktır.[68] Cennet ile cehennem arasında bir sur olarak târif edilen A'râf'da, "...**her iki tarafı da sîmalarından tanıyan adamlar vardır...**„ (A'râf, 46). Bu adamlar, Hz. Peygamber (s.a.s.) ve vasîler, yâni on iki imamdır.[69] Sırat, İmâmiyye'ye göre, Allah'ın hüccetlerinin (imamlar) adıdır. Allah bu dünyada iken onları tanıyan ve onlara itâat edenlerin, sırat üzerinden geçişine müsaade edecektir. Ayrıca onun üzerinden ancak Hz. Ali'nin velâyetine delil getirenler geçebilecektir.[70] Ayrıca âhirette ümmetlerin hesaplarını imamlar ve vasîler görecek, "Nebi (s.a.s.)'nin ve İmamların (a.s.) şiasına (taraftarlarına) günahları sorulmayacaktır.„[71] Cennet ve cehennem, tamamen hak olarak kabul edilmekle birlikte, Şeyh Sadûk, ayrıca şöyle bir te'vîlde bulunarak der ki: "Cennete işaret eden her âyet, ancak Nebî ve imamlar, onlara uyanlar ve taraftarları hakkındadır. Cehenneme işaret eden her âyet ise, onların düşmanları ve onlara muhalif olanlar hakkındadır.„[72]

Şeyh Sadûk'a göre levh ve kalem, iki melek şeklindedir.[73] Şeyh Mufîd ise, levh'in, Allah'ın kudretiyle Kıyâmet Günü'ne kadar olacak her olayı yazdığı ve O'nun katında mahfûz bir kitâb; kalem'in de aracılığı ile zamanın olayları ve dünyânın hâdiselerinin yazıldığı şeyin adı olduğunu söyler.[74]

Kürsî, arş, gökler, yeryüzü ve Allah'ın yarattığı öteki şeyler de dâhil olmak üzre bütün yaradılmışların kabıdır.[75] Kürsî'nin Allah'ın ilmi olduğu da söylenir.[76]

---

68) Şeyh Sadûk, 73.
69) Şeyh Sadûk, 79.
70) Şeyh Sadûk, 80.
71) Şeyh Sadûk, 85.
72) Şeyh Sadûk, 103.
73) Şeyh Sadûk, 44.
74) Şeyh Sadûk, 44 n. 1.
75) Şeyh Sadûk, 45.
76) Kuleyni, 1/129.

Arş ise bütün yaratılmışlar tarafından taşınan veya desteklenen bir şeydir.[77] Başka bir açıklamaya göre ise ilimdir.[78]

İmâmiyye, ister büyük ister küçük günah işlemiş olsun, Allah'ın dînini, yâni imâmın kabul ettiği kimsenin şefâata kavuşacağına inanır. Günahlarından tövbe etmiş olanların, şefâata ihtiyaçları yoktur.[79] Ancak İmâmiyye'ye göre şefâat peygamberlere ve vasîlere aittir.[80] Buna göre İmâmiyye Şîası, Hz. Peygamber'e, Ehl-i Beyt'ine ve İmamlara tevessülü câiz ve hattâ, "**Ey îmân edenler! Allah'tan sakının, O'na ulaşmaya yol arayın, yolunda cihad edin ki kurtulasınız,**, meâlindeki 5. Mâide sûresinin 35. âyeti hükmünce vâcib sayar.[81]

Şiî-İmâmiyye'nin d î n i n u s û l ü, yâni îmân esasları olarak gördüğü T e v h î d, N ü b ü v v e t, İ m â m e t, A d â l e t ve M e â d 'ın dışında, yine bu hususlarla alâkalı olmak üzre, imâmet için n a s s ve t â y i n'e inanmak da dînin rükünlerindendir; çünkü imâmet, onlara göre, ümmete bırakılacak basit bir mesele değildir; namaz, oruç, zekât ve hac gibi, belki onlardan da önce gelen temel esaslardandır.[82]

**f) Diğer İtikâdî Meseleler**

Ayrıca bazı meseleler daha vardır ki, bunlar, doğrudan dînin usûlüyle ilgili olmamakla beraber, İmâmiyye tarafından itikâdî konular arasında zikredilmektedir. R i c ' a t, B e d â ', ve T a k ı y y e inanışları, esas itibariyle, İmâmiyye Şîası'nı Ehl-i Sünnet'ten ayıran önemli hususlardır.

**(1) Ric'at (er-rec'a) :**

R i c ' a t, Allah'ın "ölenlerin bir bölümünü öldükleri

77) Şeyh Sadûk, 46.
78) Kuleynî, 1/129.
79) Şeyh Sadûk, 74. Ayrıca bk.: Gölpınarlı, 548 v.d.
80) *Hâdî-Aşer*, 234-35.
81) Krş.: Gölpınarlı, 552-3.
82) Krş.: Kuleynî, 2/18.

sûrette dünyaya getireceğine, böylece de bir bölüğün yükseltileceğine, bir bölüğün alçaltılacağına, gerçeklerin haklı olduklarının, zâlimlerin haksız bulunduklarının meydana çıkacağına,, inanmaktır.[83]

Şiî-İmâmiyye'ye göre r i c ' a t, bir gerçektir[84] ve buna inanma, Şiî inancının esas unsurlarından biridir. Dolayısıyle buna inanmayan Şiî değildir.[85]

İmâmiyye, dünyaya döndürülecek kişilerin, îmânda en üstün olanlarla fesadda en aşağı derecede bulunanlar olduğuna inanmaktadır.[86] "Nebî (s.a.s.), Hz. Ali, Hasan, Hüseyin ve diğer imamlar ile onların düşmanları olan Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Muâviye ve Yezîd gibileri M e h d î - nin zuhûrundan sonra dünyaya r i c ' a t edeceklerdir. İnsanlara düşmanlık gösterenlere, haklarını gasbedenlere veya onları katledenlere azâb okunacak ve bunlar sonra tekrar ölecekler; kıyâmet gününde tekrar dirileceklerdir...,,.[87]

Ignaz Goldziher, r i c ' a t fikrinin bizâtihi Şia tarafından ortaya konmuş veya onlara has bir fikir olmadığını ifade ettikten sonra, "pek muhtemeldir ki bu inanış, İslâm'a Yahudi ve Hıristiyan tesirleriyle girmiştir. Yahudi ve Hıristiyanlara göre Peygamber İlia göğe yükseltilmiştir ve âhir zamanda hak ve adâletin savunucusu olarak dünyaya geri gelecektir..., demektedir.[88]

Ehl-i Sünnet, ric'ati kesinlikle kabul etmez. Nitekim el-Hasan b. Ali b. Tâlib'e, Ebu'l-Hasan Ali'nin (yâni babası Ali b. Ebî Tâlib) taraftarlarından bir topluluğun, onun

---

83) *Şia İnançları*, 63. Ayrıca bk.: *Evâilu'l-Makalât*, 89.
84) Şeyh Sadûk, 66. Ayrıca bk.: *el-Fusûlu'l-Muhtâra*, 1/104.
85) Şeyh Sadûk, 70, n. 4. Ayrıca bk.: Goldziher, 214. Maamafih Muhammed Rıza el-Muzaffer, ric'at inancının imânın usûlünden olmadığını söyler. Bk.: *Şia İnançları*, 66.
86) *Şia İnançları*, 64.
87) *Duhâ'l-İslâm*, 3/246. Ayrıca bk.: *Şia İnançları*, 64.
88) Goldziher, 215. İmâmiyye'nin ric'atle ilgili olarak Kur'ân-ı Kerîm'den getirdiği diğer örnekler için bk.: Şeyh Sadûk, 66-70; *Şia İnançları*, 64-66; Feyyâz, 170 v.d.

(Âli b. Ebî Tâlib) dâbbetu'l-arz olduğunu ve kıyâmetten önce geri gönderilerek diriltileceğini iddia ettiği haber verildiği zaman şöyle demiştir: "Yalan söylüyorlar. Onlar, onun taraftarı değil; düşmanıdırlar. Eğer biz bu durumu bilseydik, ne mîrâsını taksim eder, ne de zevcelerini evlendirirdik!„.[89]

Buna rağmen İmâmiyye'ye göre ric'ate inanmak ne tevhîd inancına zıddır, ne nübüvvet inancına; hattâ bu iki inancı kuvvetlendirir; çünkü ric'at inancı, ölenlerin kıyâmette dirileceğine, Hazret-i Peygamber'den (S.M.) ve Ehl-i Beyt'inden zuhûr eden mûcizelere îmân etmeyi pekiştirir...[90]

**(2) Bedâ':**

Bedâ', ortaya çıkarılmak, görünmek, bir işi yapmaya niyetlenmişken bilgi yahut zan bakımından o işten vazgeçip başka bir işi yapmaya kalkışmak anlamlarına gelir. Kısaca bedâ', "zuhûr„ demektir.[91] Bir insanın, yapmayı düşündüğü işten vazgeçerek başka şekilde davranması mümkündür ve bu, bilgisizlikten veya lâyıkıyla bilememekten ileri gelir. Ancak Allah'ın bu mânâda fikir değiştirmesinden sözedilemez.[92] Câfer es-Sâdık, "Allah birşeyi yaptıktan sonra ondan pişmanlık duyar iddiasında bulunan biri, bizim görüşümüze göre, Yüce Allah'ın inkârcısıdır.„ der.[93] Bedâ' inanışı, İmâmiyye'de, Câfer es-Sâdık'ın oğlu İsmâil yüzünden ortaya çıkmıştır. Rivâyete göre es-Sâdık, önce oğlu İsmâil'in imâmetinden sözetmiştir. Ancak onun, daha kendi sağlığında ölmesi üzerine, "Allah oğlum hakkında izhâr ettiğini hiçbir şeyde izhâr etmemiştir„ demesi, bedâ'

---

89) İbn Sa'd, 3/39. "Dâbbetu'l-Arz„, kıyametten önce yerden çıkarılacak bir çeşit konuşan hayvan. Bk.: 27. Neml, 82; Elmalılı Tefsîri, 5/3701-704.
90) *Şîa İnançları*, 64.
91) Şeyh Mufîd, 168. Ayrıca bk.: Gölpınarlı, 269 v.d.
92) *Evâilu'l-Makalât*, 94, n. 1.
93) Şeyh Sadûk, 41. Ayrıca bk.: *Şîa İnançları*, 35.

inanışının esasını teşkil etmiştir.[94] İmâmiyyeye göre, "**Allah dilediğini bozar; dilediğini de isbât eder,,** (Ra'd, 39) buyurmaktadır. Böylece Allah, "maslahata uygun tarzda izhâr,, ettiği şeyi, sonra imhâ edip ayrı bir tarzda izhâr edebilir. Ayrıca b e d â', Hz. Peygamber'in şerîatiyle diğer şerîatlerin neshedilmesine, hattâ ona vahyedilen bazı hükümlerin sonradan neshedilmesine benzer.[95] Ehl-i Sünnet'e göre ise, meseleyi, b e d â', anlayışı içinde görmek mümkün değildir.

**(3) Takıyye:**

T a k ı y y e de, Ehl-i Sünnet'le ihtilâflı konulardan biridir. Gerçi t a k ı y y e, pekçok mezhebin kabul ettiği bir görüştür; çünkü "korumak, sakınmak,, demek olan t a - k ı y y e'ye, elinde kuvvet ve iktidar bulunan kâfir ve zâlimlerin can, mal ve diğer varlıkları tehdidi üzerine müsâade edilmiştir.[96] Buna göre insan, can ve malını kurtarmak için, hakikatte sâhip olduğu görüş ve inancını saklayabilir veya aksini izhâr edebilir. İşte bu prensip, İsnâaşeriyye Şiîliğinde çok önemli bir yer tutar. Meselâ Şeyh Sadûk'a göre "t a k ı y y e, vâcibdir ve onu terkeden, namazı terkedenle aynı durumdadır.,,"[97] Yine bu konuda Câfer es-Sâdık'ın şöyle dediği rivâyet edilir: "Doğrusu mü'mine (şiî) karşı riyâ ile davranmak şirktir; evinde münâfığa (sünnî) karşı riyâkâr olmak bir ibâdettir.,,"[98] Ayrıca "takıyyeyi K a a i m'in (13. İmam) ortaya çıkışından önce terkeden kimse, Yüce Allah'ın dîninden ve İmâmiyye mezhebinden çıkmış ve Allah'a, O'nun Resûlü'ne (s.a.s.) ve İmamlara (a.s.) muhâlefet etmiş olur... Ve (İmam Câfer) es-Sâdık

---

94) eş-Şeybî, 102 v.d. Ayrıca bk.: Kuleynî, 1/327 (*Kitâbu'l-Hucce*) 1/148 (*Kitâbu't-tevhîd*); *Hâdi-Aşer*, 66 v.d.

95) *Şîa İnançları*, 36.

96) Meselâ bk.: 3. Âl-i İmrân, 28; 16. Nahl, 106; 40. Mu'min, 28.

97) Şeyh Sadûk, 127.

98) Şeyh Sadûk, 129.

a.s.) şöyle dedi: Emîrlik bir görüş meselesi olduğu sürece, insanlarla (düşmanlarla) dıştan kaynaşın, ama içten onlara karşı çıkın...„[99]

Dr. Abdullah Feyyâz, İmâmiyye'ye göre takıyye'nin, bir izin ve ruhsat olduğu için, akâid konuları içinde yer almadığını ve bu sebepten İmâmiyye Şîası'nın takıyye'yi furû'u'd- dîn içinde mütâlea ettiklerini söyler.[100] Ancak, son derece açık ve kesin bir şekilde takıyye'nin vücûbundan sözedilmekte ve ayrıca "takıyye benim dînimdir ve babalarımın dînidir; takıyyesi olmayanın dîni de yoktur„[101] rivâyetleri gerçek olarak kabul edilmekte iken, konunun itikâdî meseleler arasında ele alınması, bize daha mâkul görünmüştür.

Şîî müelliflerden Muhammed Cevâd Muğniyye, İbn Ebî'l-Hadîd'in **Şerhu Nehci'l-Belâğa**'sından naklen, takıyye'nin, Muâviye b. Ebî Sufyân'ın Hz. Ali ve Ehl-i Beyti ile bütün Şîîlerin ismini Maaş Dîvânı'ndan sildirdikten sonra onları tenkîl için emirler verişi ve bu durumun Ubeydullah b. Ziyâd ile el-Haccâc b. Yûsuf'un vâlilikleri sırasında, bir kimsenin kendisine Şîî denilecek yerde zındık veya kâfir denmesinden daha memnun olacak kadar tahammül edilmez bir hâl alışı neticesinde doğduğunu söylemektedir.[102]

Durum ne olursa olsun İmâmiyye Şîası, takıyye inanışını yerli-yersiz alabildiğine kullanmıştır. Öyle ki, ileri sürdükleri herhangi bir görüşün aksinin isbat edilmesi karşısında, asıl kanaatin gizlendiğini ve takıyye yapıldığını söylemektedirler.[103] Böyle olunca da, İmâmiyye'nin nerede gerçeği izhâr edip nerede takıyye yaptıklarını tesbît etmek, hemen hemen imkânsızlaşmaktadır.[104]

---

99) Şeyh Sadûk, 128-9.
100) *Târîhu'l-İmâmiyye*, 166.
101) *Şîa İnançları*, 67. Ayrıca bk.: Kuleynî, 1/186 v.d., 287 v.d.; *Shiite Islam*, 223 v.d. Gölpınarlı, 561 v.d.
102) Muğniyye, 113.
103) Krş.: İhsan İlâhi, 140.— v.d.
104) Şîa'nın takıyye inanışı hakkında iki zıt görüş için bk.: Gölpınarlı, 561-572; İhsan İlâhi, 140-192.

## 2. FURÛ'U'D-DÎN

Şiî-İmâmiyye'nin dînin furûu hakkındaki görüşlerine geçmeden önce, hem îmân hem de ibâdet ve muâmelelerde dayanılan dört esası kısaca hülâsa etmek faydalı olacaktır.

İmâmiyye'nin, Ehl-i Sünnet gibi, "Şer'î hükümlerin kaynağı,, dediği bu dört asıl, **Kitâb**, **Sünnet**, **İcmâ** ve **Akıl**'dır.

**Kitâb**, daha önce de belirttiğimiz gibi Kur'ân-ı Kerîm'dir. Kur'ân da, bugün elimizde bulunan Kitâb'dır. Onun yorumu da ancak Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt, yâni Ondört Mâsûm'un hakkıdır.

**Sünnet**, Hz. Peygamber'in hadisleri ve Ondört Mâsûm'un, Hz. Peygamber'den rivâyetleridir. Buna göre İmâmiyye, Hz. Peygamber'den ancak Ehl-i Beyt'in rivâyet ettiği hadislere uyarlar. Eğer İmâm Câfer es-Sâdık, babası Bâkır'dan, o da babası Zeynelâbidîn Ali'den, o da babası Hz. Hüseyin'den, o da babası Hz. Ali'den, ve o da Resûlullah (s.a.s.)'dan rivâyet ederse, kabûle şâyân bir rivâyet olur.[1]

**İcmâ**, Ehl-i Sünnet'te olduğu gibi âlimlerin değil, İmâmiyye'nin bir şeyde ittifakıdır.

**Akıl**, Kitâb, Sünnet ve İcmâ'da bulunmayan şey hakkında hüküm verir. Ancak İmâmiyye, aklı kullanırken,

---

1) Kâşifu'l-Ğıta, 57. Bu konuda ayrıca bk.: C. Sofuoğlu, *Şia'nın Hadis Anlayışı*, Ankara 1977 (Doktora Tezi).

kıyas'a kesinlikle başvurmaz. Onlara göre, "şerîatta kıyasla amel edilirse dîn yokolur gider.,,[2] Onun için Kitâb, Sünnet, İcmâ ve Akıl yoluyla hüküm çıkarmak, İmam'ın gaybeti zamanında, ilimde derinleşmiş (rusûh sâhibi) olanların ictihâdı ile olur. İctihad yapabilecek seviyeye ulaşmış olan müctehid, bu dört asla göre hüküm çıkarır. Bu hususta ehil olmayan kimse, ihtiyatla amel eder. Maamafih "ihtiyat,, hususunda tereddüdü olan kimsenin dînini koruması, kendi hevâ ve hevesine uymaması ve Rabbi'ne sağlam bir şekilde itâatta bulunabilmesi için, ictihad şartlarını kendinde toplamış ve hayatta olan bir müctehidi taklîd etmesi şarttır. Böylece İmâmiyye'ye göre mükellefin (dînî bakımdan yükümlü) üzerine şu üç şey gerekli olmaktadır: İctihad, ihtiyat ve taklîd.[3] Bu durumda İmâmiyye, ümmeti, **müctehid** ve **mukallid** olmak üzere ikiye ayırdığı gibi "müctehid olmadığı, ihtiyata riâyeti de bilmediği hâlde, ictihad şartlarını hâiz olan bir müctehidi taklîd etmeyen kişi, ömrü boyunca namaz kılsa, ibâdette bulunsa, gene de ameli, taklîd edilen bir müctehidin re'yine uygun değilse, bâtıldır, kabul edilmez,,[4] diyerek, ictihad seviyesine ulaşmamış zümreler için kesin ve bağlayıcı bir hüküm getirmektedir. Maamafih İmâmiyye, gerek yukarıda saydığımız îman esaslarını teşkîl eden usûl-i dînde, gerek namaz, oruç ve benzeri ibâdetlerin farz oluşları gibi "zarûrât-ı dîniyyede taklîd ve ictihad olamıyacağını belirterek Ehl-i Sünnet'le aynı kanaati paylaşır.

Demek oluyor ki İmâmiyye, ibâdetlerde ve muâmelâtta, mü'minlerin ya müctehid, ya da mukallid olmasını şart koşmaktadır.

Müctehid, Kur'ân'ı kendi re'yi ile yorumlamaz. O, bu hususta Resûlullah (s.a.s.)'ın ve Ehl-i Beyt'inin yorumlarına uyar. O, imamların icmâına da dayanır. Onlarda

2) Kâşifu'l-Ğıtâ, 57.
3) *el-İbâdât*, 5.
4) *Şîa İnançları*, 23.

bulamadığı şeyleri ise, aklî delillerden faydalanarak ortaya koyar. Adâlet sâhibi, özüne-sözüne güvenilir, en bilgin tanınan, kabul edilen ve hayatta bulunan kişidir.[5]

Diğer taraftan i c t i h a d, İmâmiyye'ye göre, ictihad kapısı kapanmadığı için İmamın gaybeti zamanında, "fer'î hükümlerde her mü'mine vâcib-i kifâîdir, yâni farzdır.„[6] Ancak i c t i h a d mertebesine yükselen bir veya birkaç kişinin mevcut olması hâlinde, diğerlerinin ictihad derecesine ulaşmak mecbûriyeti düşer; onlar m u k a l l i d olurlar. Bunlar, ibâdet ve muâmelâtta, bir müctehidi taklîd ederek mukallidi olduğu müctehidin görüşlerine göre davranmak zorundadırlar ve bu zaruret, İmam'ın zuhûruna kadar devam edecektir. Ayrıca "m ü c t e h i d, zamanının en bilgini olmak, aynı zamanda adâlet sâhibi bulunmak şartıyla, gaybet zamanında İ m a m ' ı n n â i b i d i r; v e l â y e t i m u t l a k ve u m û m î d i r; hadleri, ta'zirleri, yâni şer'î cezaları icrâ etmek ettirmek, ictimâî, iktisâdî meselelerde hüküm vermek selâhiyeti ona aittir. İmama ait haklar onundur; İmama ait olan mallar da ona verilir ve o, bu malları âmmenin, yâni bütün Müslümanların nef'ine... sarfeder. Onun hükmünü kabul etmemek İmamın hükmünü kabul etmemektir ki, bu da tümden şer'î hükümleri kabul etmemek demektir.„[7] Bütün bu hususlar gözönüne alınırsa, İran'da Âyetullah Humeynî'nin yeri ve arzettiği önem kendiliğinden ortaya çıkmış olur.

İmâmiyye'ye göre f u r û ' u ' d - d î n ikiye ayrılır: a) İbâdetler; b) Muâmelât.

**a) İbâdetler:**

İbâdetler, ya mâlî yahut da hem mâlî hem bedenî

---

5) İctihad ve müctehid hakkında daha geniş bilgi için bk.: *Akâid*, 112 v.d.; *el-Fusûlu'l-Muhtâra*, 1/66 v.d.

6) Gölpınarlı, 231. V â c i b, İmâmiyye'ye göre "farz„ demektir; çünkü onlar, zannî delil ile sâbit olan vâcibi kabul etmezler.

7) Gölpınarlı, 232.

olmak üzre ikiye ayrılırsa da, topluca on kısımda ele alınmaktadır:[8]

(1) Namaz; (2) Oruç; (3) Hac; (4) Zekât; (5) Humus; (6) Cihad; (7) el-Emru bi'l-Ma'rûf; (8) Nehyu'ani'l-Munker; (9) Tevellâ (el-Velâye); (10) Teberrâ' (el-Berâe).

**(1) Namaz:**

Diğer İslâm fırkalarında olduğu gibi İmâmiyye için de namaz, dînin direğidir. İmâmiyye icmâına göre namazı terkeden fâsıkdır.[9] Burada İmâmiyye'nin namaz ve diğer ibâdetler hususundaki görüşlerini uzun uzadıya anlatmak yerine, Ehl-i Sünnet'le bâriz farklılıkları üzerinde durulacaktır.[10]

Vâcib, yâni farz namazlar şunlardır: Hergün kılınan beş vakit namaz, Cuma namazı, Ramazan ve Kurban bayramlarının namazları, güneş ve ay tutulması veya zelzele ve âfetler üzerine kılınan namazlar, Hac'da tavaf namazı, adak veya yemin namazı, ölen birinin kazâ namazlarını ölü adına ücretle kılacak kimsenin kılacağı namazlar ve cenaze namazı. Ayrıca hergün gece ve gündüz farz namazlar dışında kılınan namazlar nâfiledir.[11] Vâcib, yani farz namazlar onyedi rek'attır: Sabah 2; Öğle 4; İkindi 4; Akşam 3; Yatsı 4 rek'at. Nâfileler ise Sabah 2; Öğle 8; İkindi 8; —bunlar farzlardan önce kılınır— Akşam 4 —farzdan sonra—; Yatsı, farzdan sonra oturarak kılınan 2 rek'attır. Gecenin üçte ikisi geçtikten sonra 8 rek'at daha gece namazı kılınır. Bunu takiben de 2 rek'at "şef',, bir rek'at da "vitr,, namazı kılınır. Vitr namazındaki "Kunut,, duâları farklıdır.[12] İki rek'attan fazla nâfile namazlar

8) *Akâid*, 279.
9) Kâşifu'l-Ğıtâ, 59; *Akâid*, 279.
10) İmâmiyye'de namazın şartları ve diğer meseleler hakkında geniş bilgi için bk.: *el-İbâdât*, 8 v.d.; *Akâid*, 279 v.d.; Kuleynî, 3/271 v.d. (el-Furû').
11) *Akâid*, 279.
12) Duâlar için bk.: *el-İbâdât*, 39 v.d.

da, iki rek'atta bir selâm verilerek ikişer-ikişer kılınır. Ramazan ayında bin rek'at nâfile kılınır ve hergün kılınanlardan ayrıdır. Ramazan ayında her gece akşamla yatsı arasında 8, yatsıdan sonra 12 rek'at; Ramazan'ın yirminci gecesinden sonra, yatsıdan sonraki nâfileye onar rek'at eklenmesiyle otuzar rek'at; ondokuzuncu, yirminci ve yirmiüçüncü gecelerde de, bunlardan başka yüzer rek'at nâfile vardır ve iki rek'atta bir selâm verilerek kılınır.[13] Ramazan ayında, Ehl-i Sünnet'in cemaatla kıldığı Teravih namazı, İmâmiyye'ye göre meşrû değildir; çünkü onlara göre nâfile namazın cemaatla kılınması câiz olmaz.

İmâmiyye'ye göre öğle-ikindi ve akşam-yatsı namazları c e m ' edilerek kılınabilir. Şöyle ki, öğleden sonra güneş batıncaya kadar ikindinin, akşamdan sonra da gece yarısına kadar yatsının arka arkaya kılınabileceği kabul edilmektedir.

Namazda "kırâat,, ve "Besmele,, hususunda İmâmiyye, "Besmele,, nin, Fâtiha'nın ve sûrelerin dışında —Berâet sûresi hariç— okunmadığı takdirde farz nâfile bütün namazların bâtıl olduğuna inanır. Onlara göre, ilk iki rek'atta, yalnız olarak namaz kılana ve imam olan kişiye, Besmele ile Fâtiha'yı (sonunda söylenen "Âmin,, sözünü söylememek şartıyla) tam olarak okumak, Fâtiha'dan sonra gene Besmele ile tam bir sûre okumak farzdır.

Yolculukta (sefer), dört rek'at olan öğle, ikindi ve yatsı namazlarının ikişer rek'at olarak kılınması (k a s r) şarttır. Seferî hâl, sekiz fersahlık (48 km.) bir yolculuğa çıkışla tahakkuk eder.[14] Bir gün içinde dört fersahlık (24 km.) bir yere gidip dönecek kimse de yolcu sayılır. Gideceği yerde on gün kalmaya niyetlenen kimse, oraya varınca namazını tam kılar, orucunu da tutar.

A b d e s t hususunda da Ehl-i Sünnet'le bazı farklılıklar vardır. Ehl-i Sünnet abdest alırken ayakların yıkan-

---

13) Kâşifu'l-Ğıtâ, 60.

14) Gölpmarlı, 594. Muhammed Huseyn el-Celâlî'ye göre sekiz fersah, 44 km.'dir. Bk.: *el-İbâdât*, 40-1.

ması hususunda ittifak etmiştir. İmâmiyye ise, abdestte yüzü ve kolları dirseklerle beraber aşağıya ellere doğru iki kere yıkadıktan sonra bir daha suya dokunmamak üzre ellerdeki ıslaklıkla, başın da ön kısmını yukarıdan aşağıya doğru sağ elle bir kere, sonra da sağ elle sağ ayağı, sol elle sol ayağı, parmak uçlarından yukarıya ayak mafsalı dâhil olmak üzre bir kere meshetmeyi v â c i b (farz) bilir. Yalnız ayağın temiz olması şarttır. Ayak kirli ise, önce yıkanıp kurulanır; sonra abdest alınır ve ayak, yukarıda târif edildiği şekilde meshedilir. M e s t üzerine kesinlikle meshedilmez.[15]

İmâmiyye, mutlak olarak temiz toprağa secdeyi vâcib bilir. Halıya, kilime, yünden, pamuktan örülmüş yaygılara, hele ipek seccâdeye secde etmeyi câiz görmez. Toprağa secde imkânı bulamıyanların, topraktan bitmiş, fakat yenmesi, giyilmesi âdet olmayan temiz bir şeye, çimene, çayıra, boyasız-cilâsız tahtaya, taşa, hasıra, kâğıda secde etmeleri câizdir. Teberrüken K e r b e l â toprağından yapılmış t ü r b e t veya m ü h ü r denen bir parça üzerine secde etmek, efdaldir.[16]

E z a n ve i k a a m e t, Ehl-i Sünnet'inkine göre farklıdır. İmâmiyye'de e z a n şöyledir:

| | |
|---|---|
| • **Allahu Ekber** | (4 defa) |
| • **Eşhedu en-lâ İlâhe illallah** | (2 defa) |
| • **Eşhedu enne-Muhammeden Resûlullah** | (2 defa) |
| • **Eşhedu enne-Aliyyen Veliyullah** | ( veya ) |
| **Eşhedu enne-Aliyyen Emîru'l-Mu'minîn** | (2 defa) |
| • **Hayyâla's-salâ** | (2 defa) |
| • **Hayyâle'l felâh** | (2 defa) |
| • **Hayyâla hayri'l-amel** | (2 defa) |
| • **Allahu Ekber** | (2 defa) |
| • **Lâilâhe illallah** | (2 defa) |

15) Gölpınarlı, 595 v.d.; *el-İbâdât,* 10; *Akâid,* 279.
16) Gölpınarlı, 616; *el-İbâdât,* 47-9.

İkaamet de aynı şekildedir; ancak **"Hayyâ'lâ Hayri'l-amel,,** sözünden sonra 2 defa **"Kad kaameti's-salâ** (t),, denir ve sondaki **"Lâilâhe illallah,,** bir defa söylenir.

Ayrıca namazda eller, İmâmiyye'ye göre, göbeğin üstünde bağlanmaz ve yanlara salınır. Rükû'da **"Sübhâne Rabbiye'l-azîm ve bi-hamdihî; Allahümme salli alâ Muhammedin ve Âl-i Muhammed,,** denir. Secde'de, **"Subhâne Rabbiye'l-a'lâ ve bi-hamdihî; Allahümme salli alâ Muhammed ve Âl-i Muhammed,,** denir. Namazların ikinci rek'atında "Fâtiha,, ve "sûre,,den sonra, elleri semâya doğru açarak **"Rabbena âtinâ fi'd-dünya haseneten ve fi'l-âhireti haseneten ve kınâ azâben-nâr bi-câhi Muhammedin ve âlihi'l-athâr,,** demek veya buna benzer başka duâlar okumak müstahabdır. Kaade'de, **"Eşhedü en-lâ ilâhe illallah vahdehu lâşerîke lehu ve eşhedü enne Muhammeden abduhu ve resûluhu; Allahümme salli alâ Muhammedin ve Âl-i Muhammed,,** denir ve kaade'deki bu duâya teşehhüd adı verilir. Bundan sonra, namaz iki rek'atlık ise, selâm verilir. Dört rek'atlık ise, bu duâdan sonra kısa bir süre beklenir ve üç defa **"Sübhânallah ve'l-ham-dü-lillahi ve-la ilâhe illallah ve'l-lâhu ekber,,** denir ve ayağa kalkılarak üçüncü ve dördüncü rek'at kılınır.[17]

**(2) Oruç:**

Şiî-İmâmiyye'nin oruçla ilgili görüşleri, hemen hemen bütünüyle Ehl-i Sünnet'inkilerin aynıdır. Tek önemli fark, orucun seferî durumuyla ilgilidir. Burada, bir İmâmiyye ilm-i hâli yazma maksadı taşımadığımız için, sâdece Ehl-i Sünnet ile İmâmiyye arasındaki önemli farklara dikkat çekeceğiz.

Ehl-i Sünnet, yolculukta olan bir kimsenin oruç tutmamasını şahsa bırakmış, dilerse tutabileceğini söylemiştir.

---

17) Bu konuda ve namazla ilgili diğer hususlarda geniş bilgi için bk.: *el-İbâdât*, 5 v.d.; 24 v.d.; Kuleynî, 3/271 v.d. (el-Furû').

İmâmiyye ise, Ramazan ayında, yolculukta oruç tutan kimsenin yolcu değilken oruç yiyen birine benzediğini ve dolayısıyle yolculukta mutlaka oruç tutulmamasını; tutulamayan oruçların başka zaman kazâ edilmesini söyler. Hasta olan için de durum aynıdır.[18]

**(3) Hac:**

İmâmiyye'ye göre hac, şartlarını taşıyan herkesin ömründe bir defa yerine getirmesi icâbeden bir ibâdettir, bir nevî cihaddır. Bu farz ibâdeti terkedenin önünde, ya Yahudi yahut da Hıristiyan olmak şeklinde iki tercih kalır.[19]

Hac konusunda Ehl-i Sünnet ile İmâmiyye arasında hemen hemen bir fark yok gibidir.[20]

**(4) Zekât:**

Zekât, İmâmiyye'ye göre, namazdan sonraki ikinci önemli ibâdettir. Bazı rivâyetlere göre de zekât vermeyenin namazı makbul değildir.[21] Diğer İslâm mezheplerinde olduğu gibi bunlarda da zekât, dokuz cins şeyden verilir. Deve, sığır, koyun-keçi, buğday, arpa, üzüm, hurma, altın ve gümüş.[22] Ticaret malıyla, attan, mercimek ve sâire gibi yerden biten şeylerden zekât vermek ise müstehabdır.[23]

**(5) Humus:**

İmâmiyye, humus'un, Allahu Teâlâ'nın, "... **Bilin ki ele geçirdiğiniz ganîmetin beşte biri Allah'ın, Peygamber'in ve yoksulların, yetimlerin, düşkünlerin ve yolcularındır**...„ (Enfâl, 41) âyeti ile, Hz. Peygamber ve yakınlarına, zekâta

---

18) *el-İbâdât,* 85; *Akâid,* 280; *Gölpınarlı,* 591.
19) *Akâid,* 282; Kâşifu'l-Ğıtâ, 67.
20) Krş. *el-İbâdât,* 98 v.d.
21) *el-İbâdât,* 54; Kâşifu'l-Ğıtâ, 63.
22) *Akâid,* 280; *el-İbâdât,* 57 v.d.
23) Kâşifu'l-Gıtâ, 63.

bedel olarak verilmek üzere farzedildiğine ve onların hakkı olduğuna inanır. Allah, mal ve beden sadakaları olan zekât ve fıtrayı onlara haram etmiştir. Buna karşılık onlara, humus ayrılmıştır. Humus yedi şeyden verilir: İmam veya nâibinin izniyle olmak şartıyla kendileriyle savaşılmış kimselerden alınan harp ganimetleri; altın, gümüş, demir, bakır v.s. gibi madenler; defîneler, denizden çıkarılan inci, mercan v.s. gibi şeyler; haramla karışmış mallar; zımmînin bir Müslümandan aldığı arâzi; ticaret yoluyla ve başka kazanç yollarıyla elde edilen kâr.

Humus, altıya taksim edilir: Üçü Allah'a, Resûlüne ve yakınlarına aittir. Bu üç hisse, İmam ortaya çıkmışsa yâni zâhirse ona, değilse İmamın nâibi olan adâlet sâhibi müctehide verilir. Diğer üç hisse, Hâşimoğulları'ndan olup kendilerine sadaka ve zekâtın haram kılındığı fakirler, yetimler ve yolculara verilir.[24]

**(6) Cihâd:**

İmâmiyye'ye göre cihad ikiye ayrılır: 1) Büyük cihad (el-Cihâdu'l-Ekber). Bu, insanın içindeki kötülüklere, beşerî zaafiara, kısaca nefse, benliğe karşı savaştır. 2) Küçük cihad (el-Cihâdu'l-Asgar). Bu da hak, adâlet ve Allah'ın dîninin ikaamesi için dıştaki düşmana karşı girişilen savaştır ve cennet kapılarından biridir.[25]

**(7-8) el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu 'ani'l-Munker:**

İyiliği emredip kötülüğü yasaklama, demektir ve hem şer'an hem de aklen en önemli ictimâî farzlardandır, dînin dayandığı esaslardan biridir. Bunu terkeden topluluğu, Allah alçaltmış ve onlara kötülük libâsını giydirmiştir. Buna uymak, her Müslümana farzdır. Ancak Müslümanlar,

---

24) *Akâid,* 281-2; *el-İbâdât,* 61 vd.; Kâşifu'l-Ğıtâ, 65-6.

25) *Akâid,* 283; Kâşifu'l-Ğıtâ, 68.

bu emri yerine getirmezlerse, İmam, iyiliği emir ve kötülüğü yasaklamaya bizzat kendisi teşebbüs eder.[26]

**(9) Tevellâ (el-Velâye):**

Hz. Muhammed (s.a.s.) ve onun Hz. Fâtıma - Hz. Ali'den yürüyen soyu ile onları sevenleri sevmek demektir.

**(10) Teberrâ (el-Berâe):**

Hz. Muhammed (s.a.s.) ve onun Hz. Fâtıma - Hz. Ali'den yürüyen soyunu sevmeyenler ile, sevmeyenleri sevenleri sevmemek demektir.

**b) Muâmelât**

Şahıs hukuku, evlenme, boşanma, mîras, ticâret hayatı, cezâlar ve benzeri hususlar, f u r û ' u ' d - d i n'in muâmelât kısmına girer.

Bu hususlarda İmâmiyye ile Ehl-i Sünnet arasındaki belli başlı fark, nikâh, başka bir ifâdeyle evlenme ve boşanma konusundadır.

**N i k â h :** İmâmiyye Şîası'na göre iki türlü nikâh veya evlenme akdi vardır:

**(1) Dâimî Akid:** Bu, Ehl-i Sünnet'in de kabul ettiği mutlak olarak evlenmedir.

**(2) İnkıtâ Akdi:** Bu da geçici olarak evlenmektir. Buna m u t ' a n i k â h ı, m u v a k k a t n i k â h da denir.

Kur'ân-ı Kerîm'deki, "**Savaşta esîr olarak ellerinize geçen (câriye) ler müstesnâ, evli kadınlar (la evlenmeniz de yasaklandı. İşte bunlar) size Allah'ın yazdığı yasaklardır. Bunlardan başkasını, iffetli yaşamak, zinâ etmemek şartıyla, mallarınızla istemeniz (mihirlerini verip almanız) size helâl kılındı. O hâlde onlardan ne kadar faydalandı-**

---

26) *Akâid,* 283; Kâşifu'l-Gıtâ, 69.

**nızsa, ona karşılık kararlaştırılmış olan ücretlerini (mihirlerini) verin. Kararlaştırılandan başka, karşılıklı hoşnud olduğunuz hususta size bir sorumluluk yoktur. Allah Bilen'dir. Hakîm'dir,,** (4. Nisâ, 24) âyetinin bu geçici nikâha esas teşkil ettiğini ileri süren İmâmiyye aynı zamanda bu nikâhın, Ehl-i Sünnet'in aksine nesholunmadığına ve ebedi olarak devam ettiğine inanır. Onlara göre m u t ' a n i - k â h ı, Resûlullah (s.a.s.) tarafından teşrî edilerek mübah olduğu bildirilmiş ve onun sağlığında sahâbenin bir kısmı bu şekilde evlenerek çocuk sâhibi olmuşlardır.[27]

Diğer taraftan Ehl-i Sünnet, m u t ' a n i k â h ı n ı n Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Sünneti ve Kitâb'la neshedildiğini ileri sürer. Onlara göre Talâk (65) sûresinin 6. ve Meâric (70) sûresinin 30. âyeti ile, m u t ' a n i k â h ı neshedilmiş, yâni yürürlükten kaldırılmıştır. İmâmiyye ise, Ehl-i Sünnet'in getirdiği delillere karşı çıkar ve bu âyetlerde hükmü nesheden bir açıklamada bulunmadığını; ayrıca bu nikâhın yasaklandığına dair haberlerin "âhâd haber,, olduğundan neshin kabul edilmeyeceğini ileri sürer. Onlara göre bu nikâh, doğrudan doğruya Hz. Ömer tarafından keyfî olarak yasaklanmıştır. Ehl-i Sünnet'e göre âhâd haberle, fürû'a ait meselelerde amel etmek gerekir.

İmâmiyye'nin kabul ettiği m u t ' a n i k â h ı n d a kadının evlilik müddetinin ve ücretin muayyen olması şarttır. Müddetin bitiminden sonra, yahut tarafların karşılıklı anlaşmasıyla müddetten vazgeçilmesi üzerine ayrılık meydana gelir. Bir erkekle, m u t ' a nikâhıyla evlenmiş bir kadın, ayrıldıktan sonra kırkbeş gün iddet bekler ve bu müddetten önce kimseyle evlenemez. Ayrılık, temastan önce olursa, iddet beklemesi şart değildir. M u t ' a 'dan olan çocuk, dâimî nikâhtaki gibi, babaya aittir ve babasının mîrasına hak kazanır; fakat m u t ' a y l a evlenen kadın ve erkek, birbirlerinden mîras alamazlar.

*
**

---

27) *Akâid*, 284; Kâşifu'l-Ğıtâ, 72; Gölpmarlı, 617.

Görüldüğü gibi, İmâmiyye Şîası'nın f u r û ' u ' d - d î n e ait görüşleri, Ehl-i Sünnet ile çok önemli ayrılıklar göstermemektedir. Esâsen İmâmiyye Şîası'nın benimsediği Câferiyye fıkhı ile özellikle Hanefî fıkhı arasında çok büyük ve derin farklar yok denecek kadar azdır.

# SONUÇ

Görüldüğü gibi Şîa, kelime olarak "taraftar, yardımcı, fırka" anlamlarına gelmekte; terim olarak da, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefatından sonra Hz. Ali'yi ashâb arasında imâmet ve hilâfet için en lâyık ve en üstün (efdal) kişi olarak gören ve onun nass ve vasiyet yoluyla meşrû halîfe olarak tâyin olunduğunu kabul eden; ondan sonraki imamların da yine aynı usûlle tâyin olunmuş oğulları ve imamların da özel bir bilgiyle donatılmış ismet sâhibi (mâ'sûm) olduklarına inanan toplulukların müşterek adı olmaktadır.

Şiî kaynaklar, bu anlayıştan hareketle, Şîa'nın daha Resûlullah (s.a.s.)'ın sağlığında doğmuş olduğunu ve daha o zamanlar, Hz. Ali'nin üstünlüğünü kabul ederek onun tarafını tutanların bir topluluk olarak "Alî Şîası" nı meydana getirdiklerini ileri sürmüşlerdir. Onların ittifakla bu iddiada bulunmalarına rağmen Şiîlik, Hz. Peygamber devri şöyle dursun, Hz. Ali'nin hilâfeti zamanında bile bir "fırka" hâline gelmemiştir.

Ayrıca Şiîliğin; (a) Resûlullah (s.a.s.)'ın vefâtını tâkiben Hz. Ali'nin meşrû halîfe olduğu talebiyle baştan sona siyâsî bir hareket olarak başladığı; (b) Siyâsî bir hareket şeklinde, Hz. Osman'ın şehîd edilmesinden sonra ortaya çıktığı; (c) Hz. Ali'nin halîfeliği sırasında ve Cemel ile Sıffîn vak'alarından sonra siyâsî bir hareket olarak zuhûr ettiği; (d) Hz. Ali'nin şehîd edilmesinden ve Cemâat'ın Muâviye'ye bey'atından sonra meydana çıktığı, şeklindeki tesbitler, tarihî gelişme içinde değerlendirilmiş ve Şiîliğin

"fırka,, olarak bünyeleşme ve kütleleşme dönemi gösterilmiştir.

Bu hususta, diğer fırkalar için olduğu gibi, Şiîliğin de İslâm'da ana bünyeden, yâni C e m â a t'ten ayrılarak (i ' t i z â l) yine İslâm içinde vücud bulan bir zümreleşme hareketi olduğu vâkıasından hareket edilmiştir.

Böyle olunca, Hz. Ali'nin bütün Müslümanlarca teslîm edilen ve yüceltilen şahsî meziyetleri, ilmi, takvâsı, kahramanlığı, cesâreti ve nihayet Hz. Peygamber (s.a.s.)'in amcasının oğlu, Medîne'deki m u â h â t sırasında kardeşi ve damadı oluşu sözkonusu olduğu takdirde, bu hususlarla ilgili ilk tezâhürlerin daha Resûlullah (s.a.s.)'ın sağlığında mevcud olması son derece doğru ve tabiidir. Ancak buradaki tezâhür, bir fırka veya ayrı bir zümre teşkil etmek şeklinde değil, mânevi bir bağlılık ve samîmi bir dostluktur.

Şiîliğin, Hz. Ali'nin Allah'ın emri (n a s s) ve Hz. Peygamber'in tâyini (v â s i y e t) ile imam kılındığı, dolayısıyle onun i m â m e t hakkının elinden alındığı Sakîfe olayından sonra ortaya çıktığı yolundaki tesbitlerin iknâ edici olmaktan uzak olduğu ve bu hâdise hakkındaki mevcut vesikalarda, bu iddiayı haklı çıkaracak tatmin edici sağlam bir delîlin bulunmadığı, Birinci Bölüm'de açıkça ortaya konmuştur.

Diğer taraftan Hz. Osman devrinde zuhûr eden karışıklıklar sırasında Hz. Ali'ye teveccüh gösteren hareketlerin ve Hz. Ali'nin hilâfetinde onun yanında yeralan Müslümanların davranışlarının bir "fırka,, hareketinin tezâhürleri olarak değerlendirilemiyeceği; özellikle, Hz. Ali'nin halîfeliği sırasında da, onun adına, bir "fırka,, faaliyetinin sözkonusu olamıyacağı; çünkü Hz. Ali'nin İslâm Ümmetinin meşrû halîfesi olarak Müslümanların cumhûrunu, başka bir ifadeyle —o zamanlar bir ıstılâh olarak mevcud olmamasına rağmen— E h l - i S ü n n e t v e ' l - C e m â a t'ı temsîl etmekte olduğu ve ona karşı çıkanların da ana bünyeye göre bir "fırka,,, bir "zümre,, vasfını

taşımakta bulundukları gösterilmiş; bu sebeplerden dolayı, Resûlullah (s.a.s.) devrinde de, Hz. Ali dönemi dâhil Hulefâ-i Râşidîn devirlerinde de Şîîlikten söz edilemiyeceği belirtilmiştir.

Bize göre Şîîlik, en erken Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehîd edilişinden sonra, siyâsî bir temâyül olarak kamuoyu oluşturmaya başlamıştır; çünkü Hz. Hüseyin'in şehîd edildiği 61/680 yıllarına gelene kadar, İslâm dünyasında yaşayan Müslümanlar —Hâricîlerin dışında— ne Sünnî ne de Şîî idiler, yalnızca Müslümandılar. İhtilâf, sözkonusu şahısların hangisinin daha haklı olduğu meselesi etrafında cereyan ediyordu. Ali Sâmi en-Neşşar'ın da belirttiği gibi (**Neş'etu't-Teşeyyu'**, 20-1), vasiyet ve imâmet fikirleri henüz ortaya çıkmamış ve hattâ bu fikirler, Hz. Hüseyin'in şehâdetinden sonra bile belli bir zümrede henüz doğmamıştı.

Ancak 65/685 yıllarında fiilen ortaya çıkarak Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzre toplanan ve onun yardımına gitmedikleri için dövünerek tövbe edenlerin oluşturduğu Tevvâbûn hareketi, Şîa'nın bir ıstılah hâline gelişinin, yâni İslâm içinde siyâsî bir kütleleşme hareketinin ilk ve önemli tezâhürüdür.

Esâsen Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da fecî şekilde şehîd edilişi, Hz. Ali'nin veya soyunun adını kullanarak şahsî menfaatleri adına çıkar sağlayacak birçok kimse veya topluluğa fırsat doğurmuş oldu. Nitekim hezîmetle neticelenen Tevvâbûn hareketinden hemen sonra, bu hareketten kurtulanlarla beraber "Allah'ın Kitâbı, Resûlü'nün Sünneti, Ehl-i Beyt'in intikamı, zayıfları savunma ve günahkârlara karşı cihâd,, siyâsetiyle ortaya çıkan el-Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sakafî, bu hususta ilk ve önemli bir örnektir. Onun giriştiği isyan hareketi, İslâm dünyasında siyâsî açıdan ciddî bir akis uyandırdığı gibi, dînî yönden de ileri sürdüğü mehdîlik, gâib imam, ric'at ve bedâ' görüşleri, Şiî-İmâmiyye için esaslı birer malzeme ve zemin teşkil etmiştir.

Gerek Tevvâbûn hareketi gerek el-Muhtar'ın giriştiği isyan ve bunları tâkibeden ilk Şîî olaylar, siyâsî yönden Emevîlere karşı duyulan düşmanlıklara dayanmaktadır. Bu hareketlerde Kûfe Arapları, yine bir Arap olan el-Muhtar'ın isyânında mevâli önemli roller oynamışlardır. Kûfeli Arapların çoğunluğunu oluşturan Yemenliler gibi Güney Arabistan'dan gelmiş Araplar, eskidenberi Kuzeylilere karşı oluşlarından dolayı Hâşimîleri desteklemişler ve dolayısıyle Hz. Ali ve soyu lehine girişilen hareketlerin içinde olmuş ve Şîîliği bir vasıta olarak kullanmışlardır. Aynı şekilde durumlarından memnun olmayan mevâlî ve İranlı unsurlar da, bu hareketleri kendi lehlerine kullanmak gayreti içinde olmuşlardır.

Bu olaylardan itibaren tarih sahnesine çıkan ve özellikle Muhammed el-Bâkır (114/733) ve Câfer es-Sâdık (148/765) zamanlarında kendine has îtikâdî ve fıkhî görüşleriyle bir "fırka,, hâlini almaya başlayan İmâmiyye Şîası, idârenin mânevî baskısı veya siyâsî mağlûbiyetler sebebiyle takıyye durumunu benimsediği, başka bir ifadeyle yeraltı dünyasına girdiği dönemlerde, Şîî itikâdının ve fırkanın gelişmesini tam bir kesinlik ve açıklıkla tesbît imkânı bulunamamaktadır. Maamafih İmâmiyye'nin Oniki İmam nazariyesinin tamamlandığı 260/873 tarihinden itibaren, Şîî âlimler, kendilerine yakınlık duyan ve müsamaha eden idârecilerin veya hânedanların himayesinde, İmâmiyye îtikâdını ve dolayısıyle fırkanın esaslarını tam anlamıyla tedvîn imkânını bulabildiler. Özellikle Büveyhoğulları (334-447/945-1055) ve Moğollar (663-737/1265-1337) dönemleri, Şîî-İmâmiyye mezhebini tedvîn için son derece verimli olmuş; Safevîler dönemi (907-1149/1501-1737) ve sonrasında ise, fikirlerin icrâsı için esaslı imkânlar elde edilmiştir. Günümüzde ise, 1979'dan itibaren Âyetullah Humeynî'nin önderliğinde başlayan İran İslâm Devrimi dönemi, Şîî-İmâmiyye inancını, "İslâm inkılâbı,, yaftası içinde, yalnız İran'da değil, bütün İslâm âleminde hâkim kılmak maksadıyla her imkân ve fırsatı değerlendirme yolundadır.

Şiî-İmâmiyye'nin fer'î hükümlerde, yâni fıkhî konulardaki görüşleri, Ehl-i Sünnet ile çok derin ve önemli ayrılıklar göstermemektedir. Ancak İmâmiyye usûlu'd-dîn dediğimiz îmân ve îtikâd esaslarıyla ilgili hususlarda dikkat çekici özelliklere sâhiptir. Herşeyden önce Tevhîd, Nübüvvet ve Âhıret gibi üç temel esasda birleşmiş olmakla birlikte, İmâmet'in inanç esasları içine sokulması ve dolayısıyle Hâtemu'n-Nebiyyîn (Peygamberlerin Sonuncusu) Hz. Muhammed (s.a.s.)'den sonra belli kişilere üstünlük sağlanması ve bu kişilerin Hz. Peygamber (s.a.s.) gibi ismet sâhibi, yâni her türlü günahtan korunmuş oldukları ve başkalarında bulunmayan özel bir bilgi'ye sâhip bulundukları hususunun kabul edilmesi, Kur'ân'ı Kerîm'in ve Sünnet-i Nebeviye'nin özüne ve ruhuna ters düşmektedir; çünkü üstünlük, ancak takvâ iledir.

Gerçi Ehl-i Sünnet, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in soyunu, Ehl-i Beyt'ini, dolayısıyle Hz. Ali ve oğullarını sonsuz ve engin bir hürmet ve muhabbetle bağrına basar ve onlara en büyük bağlılığı (tevellâ) gösterir; ama onların, Hz. Peygamber'in soyundan gelmekle Müslümanların imamı veya halîfesi olma hakkını taşıdıkları iddiasını benimsemez. Kaldı ki imâmet meselesi, Ehl-i Sünnet'e göre, İmâmiyye'nin iddiasının aksine, Müslümanların fıkhî meselelerinden biridir ve dînin esası ile ilgisi yoktur; çünkü imamın esas vazifesi olan dîni ikaame etmek, yaymak ve Müslümanların işlerini görmek, belli bir sülâle veya zümrenin inhisarında olamaz. Bu sebepten İmâmiyye'nin "Hz. Ali Allah'ın emri ve Hz. Peygamber'in vasiyetiyle imâmete tâyin olunmuş iken onun hakkını gasb ettiler,, diye ashâba iftira etmesi, dil uzatması ve onları hatâ ile suçlaması, şüphesiz İslâmiyet'in ruhuna aykırı bir davranıştır.

Bütün bunlara rağmen, İmâmiyye-Şîası Ehl-i Kıble'dir; binaenaleyh Müslümandır, mü'mindir. Ancak Ehl-i Sünnet'e göre, Mûtezile ve Hâricîler gibi ehl-i bid'attır. Maamafih gerek hayatlarında, gerek ölümlerinde, Müslüman muâmelesine tâbi tutulurlar ve diğer Müslümanlarla eşit haklara sâhip ve kardeştirler.

Bugün, büyük ve şa'şaalı propagandalarla İslâmiyeti bütünüyle yaşamak ve yaşatmak iddiasında olan İran İslâm Devrimi Dönemi Şiiliği ve getirecekleri, netice itibariyle, baştanberi açıkladığımız siyâsî ve dînî mâcera ve görüşlere dayalı bir Şiî nizamının gerçekleştirilmesi olacaktır. Nitekim bunun en kesin delîli, şu anda yürürlükte bulunan İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası'nın temel hükmü olarak Câferiyye (İsnâ-aşeriyye) mezhebinin, devletin resmî inancı olduğunun açıkça belirtilmesidir. Bu cümleden olmak üzre, İran Anayasası'nın "Genel Esaslar" başlığını taşıyan Birinci Bölüm, 11. maddesinde, "**İran'ın resmî dînî İslâm, mezhebi Câferî-İsnâaşerî'dir ve bu maddenin ebedî olarak değiştirilmesi mümkün değildir...**" ifadesi yer almaktadır.

# KISALTMALAR - BİBLİYOGRAFYA

*'Akâ'id*

İbrâhîm el-Mûsevî ez-Zencânî, *'Akâ'idu'l-İmâmiyyeti'l-İsnâ-'aşeriyye*, Beyrut 1393/1973 (2. Bs.).

*Arap Devleti*

Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963.

Askerî

Murtaza'l-Askerî, *Abdullah b. Sabâ Masalı (Bir Yalancının Düzmeleri)*, Çev. Abdülbâkî Gölpınarlı, İstanbul 1974.

Asrar,

Ahmet Asrar, *Kanûnî Devrinde Osmanlıların Dinî Siyâseti ve İslâm Âlemi*, İstanbul 1972.

Ateş,

Süleyman Ateş, "İmâmiyye Şîasının Tefsîr Anlayışı,, , *AÜİFD*, Ankara 1975, XX, 147-172.

*AÜİFD*

*Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi.*

*AÜİFİİED*

*Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi.*

*Avâsım*

Ebû Bekr İbnu'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, Kahire 1396.

Bağdâdî

Ebû Mansûr Abdulkaahir b. Tâhir el-Bağdâdî (429/1037), *Mez-*

*hepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul 1979.

Belâzurî

Ahmad b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî (279/892),

— *Ensâbu'l-Eşrâf*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttâb Bl. Nu. 597-598.

— *Ensâbu'l-Eşrâf*. IV. Nşr. Max Schoessinger, Jerusalem 1938.

— *Ensâbu'l-Eşrâf*. V, Nşr. S.D.F. Goitein, Jerusalem 1936.

Buhârî,

Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (256/870), *Sahîh*. I-VIII, İstanbul 1315.

Buhl

Fr. Buhl,

— "Muhammed,, *İA*, VIII/477.

— "Sıffîn,, *İA*, X/551-54.

Corci Zeydan

Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Târihi*. I-V, İstanbul 1328.

*Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*

Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1983 (2. Bs.).

Çelebi

Ahmed Çelebi, *et-Târîhu'l-İslâm ve'l-Hadâratu'l-İslâmiyye, I-II*, Kahire 1969-70.

Daud Rahbar

Daud Rahbar, "The Relation of Shia Theology to the Qur'ân,, *The Muslim World*, 1961-1962, LI-LII.

*Dırâsât*

İrfan Abdulhamîd, *Dırâsât fi'l-Firak ve'l-'Akâ'idi'l-İslâmiyye*, Bağdad 1387/1967 (Türkçe trc.: *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâ'id Esasları*, Çev. M. Saim Yeprem, İstanbul 1981).

Dîneverî

Ebî Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî (282/895), *el-Ahbâru't-Tıvâl*, Nşr. Abdulmun'im Âmir, Kahire 1960.

Doğrul

Ömer Rıza Doğrul, *İslâm Tarihi*. X, İstanbul 1935.

Donaldson
Dwight M. Donaldson, *The Shi'ite Religion*, London 1933.

*Duhâ'l-İslâm*
Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm. I-III*, Beyrut, trz. (10. Bs.).

Ebû Mıhnef
Ebû Mıhnef Lût b. Yahyâ (157/774), *Maktelu'l-Huseyn ve Masra'u Ehl-i Beytihi ve Ashâbihi fî Kerbelâ'*, Bağdad 1977.

Ebû Zehra
Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, Çev. E. Ruhi Fığlalı - Osman Eskicioğlu, İstanbul 1970.

*EI*
*The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*.

*el-Elfeyn*
el-Hasan b. Yûsuf b. el-Mutahhar el-Hıllî (726/1326), *el-Elfeyn fî İmâmeti Emîri'l-Mu'minîn Alî b. Ebî Tâlib*, Necef 1389/1969.

Eliash
Joseph Eliash, "The Shi'ite Qur'ân,, *Arabica* (1969), XVI, 15-24.

Eş'arî
Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâil el-Eş'arî (324/936), *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn va'htilâfu'l-Musallîn*, Nşr. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1963.

*Evâilu'l-Makalât*
Şeyh Müfîd Muhammed b. Nu'mân el-'Ukberî (413/1023), *Evâilu'l-Makalât fî'l-Mezâhibi'l-Muhtârât*, Nşr. Hibetu'd-Dîn eş-Şehrestânî, Tebrîz 1364.

*Fecru'l-İslâm*
Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Kahire 1964 (9. Bs.). [Türkçe trc.: *Fecru'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)*, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Ankara 1976.].

Feyyaz
Abdullah Feyyaz, *Târîhu'l-İmâmiyye ve Eslâfihim mine'ş-Şia*, Beyrut 1975.

Fığlalı

Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler,, *AÜİFD*, XX, 219-247.

*Fırak*

Ebû Muhammed, *Kitâbu'l-Fırak*, Âtıf Efendi Ktb. Nu. 1373.

*el-Fikru'ş-Şîî*

Kâmil Mustafa eş-Şeybî, *el-Fikru'ş-Şîî ve'n-Neze'âtu's-Sûfiyye*, Bağdad 1966.

*el-Fitnetu'l-Kubrâ*

Tâ-Hâ Huseyn, *el-Fitnetu'l-Kubrâ: I - Osmân, II - Alî ve Benûhu*, Kahire 1966.

Friedlaender

Israel Friedlaender, "The Heterodoxies of the Shiites in the Presentation of Ibn Hazm,, *JAOS*, XXVIII (1907), 1-80; XXIX (1909), 1-183.

*el-Fusûlu'l-Muhtâra*

Şeyh Mufîd Muhammed b. Nu'mân el-Ukberî (413/1023), *el-Fusûlu'l-Muhtâra mine'l-'Uyûn ve'l-Mehâsin. I, II*, Necef, trz (2. Bs.).

*el-Gadîr*

Âyetullah Ahmed el-Emînî, *el-Gadîr fi'l-Kitâb ve's-Sunne ve'l-Edeb. I - XI* (I, Beyrut 1387/1967 - 3. Bs.; II, IX, Tahran 1372 (2. Bs.); X-XI, Tahran 1327).

Goldziher

Ignaz Goldziher, *el-Akîdetu ve'ş-Şerîatu fi'l-İslâm*, Mısır, trz. (2. Bs.).

Gölpınarlı

Abdülbâkıy Gölpınarlı, *Târih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şîîlik*, İstanbul 1979.

*Hâdî-Aşer*

el-Hasan b. Yûsuf b. el-Mutahhar el-Hıllî (726/1326), *el-Bâbu'l-Hâdî-Aşer*, Bs. y.y, 1320 (İngilizce trc.: *al-Bâbu'l-Hâdî 'Ashar-A Treatise on the Principles of Shi'ite Theology*, Çev. William M. Miller, London 1928).

Hâlisî
Muhammed b. Muhammed el-Hâlisî, *İhyâ'u'ş-Şerî'a fi'l-Mezhebi'ş-Şia*, Bağdad 1951.

Halkın
Abraham S. Halkın, *Moslem Shiismes and Sects (Al-Fark Bain al-Fırak)*, Part. II, Tel-Aviv 1935.

*Harbu'l- Cemel*
Muhsîn el-Emîn, *Harbu'l-Cemel, ve Harbu Sıffîn*, Beyrut 1969.

*Hâricîliğin Doğuşu*
Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı,, *AÜİFD*, XXII, 245-275.

Hatiboğlu
Mehmed S. Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği,, *AÜİFD*, XXIII (Ankara 1978), 121-213.

*el-Havâric ve'ş-Şia*
Julius Wellhausen, *Ahzâbu'l-Muârazati's-Siyâsiyyeti'd-Dîniyye fî Sadri'l-İslâm: el-Havâric ve'ş-Şia*. Almancadan Arapçaya. Çev: Abdurrahman Bedevî, Kahire 1958.

Hitti
Philip Hitti, *Târîhu'l-Arab. I-II*, Dâru'l-Keşşaf yay., 1965.

Hodgson
M.G.S. Hodgson, "Bayân b. Sam'ân al-Tamîmî,, *EI (New Ed.)*, I/1116-7.

Huart
Cl. Huart,
— "Ali,, *İA*, I/306-10.
— "Ali Rızâ,, *İA*, I/348-9.

*Hulefâu'r-Resûl*
es-Seyyid Muhammed Ali, *Hulefâu'r-Resûl el-İsnâ-'âşer*, Kerbelâ 1382/1962.

Humeynî
Âyetullah Rûhullah el-Humeynî, *İslâm Fıkhında Devlet*, Çev. Hüseyin Perviz Hâtemî, İstanbul 1979.

*el-Hûru'l-'Iyn*

Neşvânu'l-Himyeri (573/1177), *el-Hûru'l-'Iyn*, Nşr. Kemâl Mustafa, Kahire 1948.

Ibn Saba'

Ethem Ruhi Fığlalı, "The Problem of Abd-Allah Ibn-Saba'„ *AÜİFİİED*, Ankara 1982, V/379-390.

*İdeals*

Seyyed Hossein Nasr, *Ideals and Realities of Islam*, London 1966.

*İA*

*İslâm Ansiklopedisi.*

*el-İbâdât*

Muhammed Huseyn el-Huseyni el-Celâli, *el-İbâdât alâ Mezhebi Ehli'l-Beyt*, (Bs. y.y. - trz.)

*el-İbâne*

Ebûl-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'ari (324/936), *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, Haydarâbâd 1367.

İbn Ebi'l-Hadid

Abdulhamid Hibetullah b. Muhammed b. el-Huseyn İbn Ebi'l-Hadid (655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belâğa, I-IV*, Beyrut 1954.

İbnu'l-Esir

Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerim İbnu'l-Esir (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih. I - XIII*, Beyrut 1385-6/1965-6.

İbn Hacer

Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer (852/1448), *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe, I-IV*, Mısır 1323-25/1905-7.

İbn Hallikân

Ebû'l-Abbas Şemsu'd-Din Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr İbn Hallikân (681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân. I-VIII*, Nşr. İhsan Abbas, Beyrut, trz.

İbn Hanbel

Ahmed İbn Hanbel (241/855), *Musned. I-IV*, Mısır 1313.

İbn Hazm

Ebû Muhammed Ali İbn Hazm (456/1063), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal.* I-V, Bağdad, trz.

İbn Hişam
Ebû Muhammed Abdulmelik el-Meâfirî el-Himyerî (218/833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye. I-IV,* Mısır 1375/1955.

İbn Kesîr
İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Omer İbn Kesîr (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye. I-XIV,* Beyrut 1966.

İbn Kuteybe
Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî (276/889), *el-Maârif,* Nşr. Servet Ukkâşe, Mısır 1960.

İbn Mâce
Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvînî (275/888), *Sunen. I-II,* Nşr. M. Fuad Abdulbâkî, Mısır 1372-3.

İbn Nedîm
Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Ebî Yâkûb İbni'n-Nedîm (385/995), *el-Fihrist,* Nşr. Gustav Flügel, Beyrut 1964.

İbn Sa'd
Ebû Abdillah Muhammed İbn Sa'd (230/844), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ. I-VIII,* Beyrut 1377-80; *et-Tabakât. I-IX,* Nşr. E. Sachau, Leiden 1904-8.

İbn Tûlûn
Şemsuddîn Muhammed İbn Tûlûn (953/1546), *el-Eimmetu'l-İsnâ-'aşer,* Nşr. Selâhaddin el-Muneccid, Beyrut 1377/1958.

*el-İfsâh*
Şeyh Mufîd Muhammed b. Nu'mân el-Ukberî (413/1023), *el-İfsâh fî İmâmeti Ali b. Ebî Tâlib,* Necef 1368.

İhsan İlâhî
İhsan İlâhî Zahîr, *eş-Şîa ve's-Sunne,* Lahor 1395/1975 (Türkçe trc.: *Şîa'nın Kur'ân, İmâmet ve Takıyye Anlayışı,* Çev. Sabri Hizmetli - Hasan Onat, Ankara 1984).

*el-'İkdu'l-Ferîd*
Ebû Omer Ahmed b. Muhammed İbn 'Abd-Rabbihi el-Endelusî (328/939), *el-'İkdu'l-Ferîd, I-VII,* Kahire 1948.

İmam Âzâm
Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (150/767), *el-Fıkhu'l-Ekber,* Mısır 1323.

*el-İmâme ve's-Siyâse*
Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî (276/889)—'ye nisbet olunur—, *el-İmâme ve's-Siyâse. I-II*, Nşr. Tâ-Hâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1967.

*el-İmâmu'l-Mehdî*
Ali Muhammed Ali Duhayyil, *el-İmâmu'l-Mehdî*, Necef 1385/1966.

*el-İmâmu's-Sâdık*
Muhammed Ebû Zehra, *el-İmâmu's-Sâdık*, Kahire, trz (Dâru'l-Fikri'l-Arabî yay.).

*İran İslâm Devrimi*
Mehmed Kerîm, *İran İslâm Devrimi*, İstanbul 1979.

İsferâyinî
Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyinî (471-1078), *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzu'l-Fıraki'n-Nâciyeti 'ani'l-Fıraki'l-Hêlikîn*, Kahire 1940.

*İslâm*
Fazlur Rahman, *İslâm*, Çev. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın, İstanbul 1981.

*İslâm ve Yahudi Mezhepleri*
Yaşar Kutluay, *İslâm Ve Yahudî Mezhepleri*, Ankara 1965.

*İ'tikâdât*
Fahruddîn er-Râzî (606/1209), *İ'tikadâtu Fıraki'l-Muslimîn ve'l-Muşrikîn*, Kahire 1356/1938.

*JAOS*
*Journal of the American Oriental Society.*

*JRAS*
*Journal of the Royal Asiatic Society.*

Kalhâtî
Ebû Saîd Muhammed b. Saîd el-Kalhâtî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, British Museum Lib. Or. Nu. 2606.

Kâşifu'l-Ğıtâ,
Muhammed el-Huseyn Âl-i Kâşifu'l-Ğıtâ (1876-1954), *Aslu'ş-Şîa ve Usûluhâ*, Necef 1385/1965 (Türkçe trc.: *Câferî Mezhebi ve Esasları*, Çev. Abdülbâkî Gölpınarlı, İstanbul 1966).

*Kitâbu'l-Makalât*
Sa'd b. Abdillah Ebû Halef el-Eş'arî el-Kummî (301/913), *Kitâbu'l-Makalât ve'l-Fırak*, Nşr. M. Cevad Meşkûr, Tahran 1963.

*Kitâbu'l-Milel*
Ebû Mansûr Abdulkaahir b. Tâhir el-Bağdâdî (429/1037), *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal*, Nşr. Alber Nasrî Nader, Beyrut 1970.

Köksal
M. Âsım Köksal, ***İslâm Târihi**: Hazret-i Hüseyin ve Kerbelâ Fâciası*, Ankara 1979.

Kramers
J.H. Kramers, "İran,, *İA*, 5-2/1013-26.

Kuleynî
Ebû Câfer Muhammed b. Yâkûb el-Kuleynî (329/940), *el-Usûl mine'l-Kâfi. I-II*, Tahran 1388; *el-Furu' mine'l-Kâfi*, Tahran 1391.

*el-Kunâ ve'l-Elkâb*
Abbas el-Kummî, *el-Kunâ ve'l-Elkâb. I-III*, Necef 1389/1969.

Kutluay
Yaşar Kutluay, *Târihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968.

Kütükoğlu
Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri. I*, İstanbul 1962.

Lambton
Ann K.S. Lambton, "The Persian Ulamâ and the Constitutional Reform,, *Le Shi'isme Imamite*, Paris 1970.

Lammens
H. Lammens:
— "Hucr b. Adiyy,, *İA, 5-1/576.*
— "Muâviye,, *İA*, VIII/438-44.

Laoust
Henri Laoust, *Les Shiismes dans l'Islam*, Paris 1965.

*Lemha*
Muhammed Bâkır es-Sadr, *Lemhatun Fıkhıyyetun Temhîdiyye*, Necef 1399.

Lewis
Bernard Lewis, *The Origins of Ismailism*, Cambridge 1940 (Arapça trc.: *Usûlu'l-İsmâîliyye*, Çev. C. Muhammed er-Receb, Kahire, trz.).
— "Ali al-Rıdâ,, *EI* (New Ed.), 1/399.

Lockhart
L. Lockhart, *The Fall of the Safawi Dynasty and the Afgan Occupation of Persia*, Cambridge 1958.

Madelung
W. Madelung, "Imama,, *EI* (New Ed.), III/1163-69.

el-Makrizî
Takıyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrizî (845/1442), *en-Nizâ ve't-Tehâsum fî-mâ Beyne Benî Umeyye ve Benî Hâşim*, Mısır 1937.

*Mansûriyye*
William F. Tucker, "Ebû Mansûr el-'Iclî ve Mansûriyye (Avrupa Ortaçağı Terörizmi Hakkında Bir Çalışma),, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, *AÜİFİİED*, Ankara 1982, V/217-29.

Mazzaouı
Michel M. Mazzaouı, *The Origins of the Safawids*, Wiesbaden 1972.

*el-Mehdiyyu'l-Muntazar*
Abdulkerîm el-Hatîb, *el-Mehdiyyu'l-Muntazar ve Men Yentazırûnehu*, Mısır 1980.

*Menâkıb*
İbn Şehrâşûb Reşîdeddîn Ebî Abdillah Muhammed b. Ali el-Mâzenderânî (588/1192), *Menâkıbu Âl-i Ebî Tâlib. I-III*, Necef 1375-76/1956.

*Mesâbîh*
Ahmed Hamîduddîn el-Kirmânî (411/1020), *el-Mesâbîh fî İsbâti'l-İmâme*, Nşr. Mustafa Gâlib, Beyrut 1969.

*Mesîh ve Mehdî*
Ethem Ruhi Fığlalı, "Mesih ve Mehdî İnancı Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış),, *AÜİFD*, Ankara 1981, XXV, 179-214.

Mes'ûdî
Ebû'l-Hasan Ali b. el-Huseyn b. Ali el-Mes'ûdî (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher. I-IV*, Beyrut 1965.

*Mezheplerin Doğuşu*
Ethem Ruhi Fığlalı, "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler,, *AÜİFİED*, Ankara 1980, IV/115-31.

Minkarî
Nasr b. Muzâhim el-Minkarî (212/827), *Vak'atu Sıffîn*, Nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1382.

Mircâferî
Hüseyin Mircâferî, *Şiilik ve Safevî Şiiliği*, İstanbul 1972 (Doktora Tezi).

Mirzâ Bala
Mirzâ Bala, "Kaçar,, *İA*, VI/33-8.

Muberred
Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Muberred (285/898), *el-Kâmil fi'l-Luğa. I-III*, Nşr. Zeki Mübârek - Ahmed Muhammed Şâkir, Mısır 1355-6/1936-7.

*Mu'cem*
Ebû Abdillah Yâkût el-Hamevî (626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân. I-VIII*, Mısır 1323-4.

*Muğîriyye*
William F. Tucker, "Âsiler ve Gnostikler: el-Mugîre İbn Saîd ve Muğîriyye,, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, *AÜİFİED*, Ankara 1982, V/203-16.

Muğniyye
Muhammed Cevâd Muğniyye, *Ma'a'ş-Şiati'l-İmâmiyye*, Beyrut 1956 (2. Bs.).

*Muhtasar*
Abduazîz ed-Dehlevî, *Muhtasaru't-Tuhfeti'l-İsnâ-'aşeriyye*, Kahire 1387.

*Murâcaât*
Abdu'l-Huseyn Şerefuddin el-Mûsevî, *el-Murâcaât*, Necef 1383/ 1963 (6. Bs.).

*Musannaf*
Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm İbn Ebî Şeybe (234/848), *el-Musannaf (Kitâbu'l-Fiten)*, Nûr-i Osmâniye Ktb. Nu. 1221.

Mûsevî
Abdul-Huseyn Şerefuddîn el-Mûsevî, *en-Nass ve'l-İctihâd*, Nşr. Muhammed Sâdık es-Sadr, Beyrut 1386/1966.

Muslim
Ebû'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuseyrî (261/874), *Sahîh, I-IV*, Nşr. M. Fuâd Abdulbâkî, Mısır 1374-5/1935.

*Mustedrek*
el-Hâkim en-Nîsâbûrî (405/1014), *el-Mustedrek alâ's-Sahîhayn. I-IV*, Haydarâbâd 1334/1342'den ofset bs. Riyad 1968.

*el-Musterşid*
Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr b. Rustem et-Taberî (400/ 1009?), *el-Musterşid fî İmâmeti Ali b. Ebî Tâlib (a.s.)*, Necef-Matba'atu'l-Hayderiyye yay., trz.

*Mü'minlerin Emîri*
Abdülbâkî Gölpınarlı, *Mü'minlerin Emîri Hazreti Ali*, İstanbul 1978.

Nesefî
Ebû'l-Maîn en-Nesefî (571/1175), *Tabsıratu'l-Edille*, Süleymaniye Ktb. Fâtih Bl. Nu. 2907.

Nesiryan
Yedullah Nesiryan, *Şîîliğin İran'da Gelişmesi ve Resmî Mezhep Oluşu*, Ankara 1970-71 (Doktora Tezi).

*Neş'etu'ş-Şîa*
Nebîle Abdu'l-Mun'im Dâvud, *Neş'etu'ş-Şîati'l-İmâmiyye*, Bağdad 1968.

*Neş'etu't-Teşeyyu'*
Ali Sâmi en-Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm. II: Neş'etu't-Teşeyyu' ve Tetavvuruhu*, Mısır 1969 (4. Bs.).

Nevbahtî
Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (300/912), *Fıraku'ş-Şîa*, Nşr. M. Sâdık Âl-i Bahri'l-Ulûm, Necef 1355/1936.

Onat
Hasan Onat, "Muhtar es-Sakafî'nin Kûfe İsyânı ve Muhtâriyye-Keysâniyye Fırkası,, *A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Doktora Seminerleri. I-IV*, Ankara 1980-81 (Basılmamış Nüsha).

*Riyâdu'n-Nâdıra*
Ebû Câfer Ahmed el-Muhibbu't-Taberî (694/1295), *er-Riyâdu'n-Nâdıra fî Menâkıbi'l-Aşere. I-II*, Kahire 1327.

*Sakîfe*
Muhammed Rızâ el-Muzaffer, *es-Sakîfe*, Necef 1384/1965 (3. Bs.).

*Savâık*
Ahmed b. Hacer el-Heytemî el-Mekkî (974/1566), *es-Savâıku'l-Muhrika fî'r-Reddi alâ Ehli'l-Bida' ve'z-Zandaka*, Nşr. Abdulvehhâb Abdullatîf, Kahire 1385/1965.

*Shiism*
W. M. Watt, "Shiism Under the Umayyads,, *JRAS*, 1960.

*Shi'ite Islam*
Seyyid Muhammed Husayn Tabâtabâî, *Shi'ite Islam*, Farsçadan İngilizceye çev. Seyyid Hossein Nasr, U.S.A. 1975.

Sofuoğlu
M. Cemal Sofuoğlu, *Şîa'nın Hadîs Anlayışı*, Ankara 1977 (Doktora Tezi).

Strothmann
R. Strothmann,
— "Muhammed b. Ali,, *İA*, VIII/477-8.
— "Mûsâ Kâzım,, *İA*, VIII/667-8.
— "Şîa,, *İA*, XI/502-13.

Suyûtî
Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ'*, Nşr. M. Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire 1383/1963 (3. Bs.).

Şehrestânî
Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehrestânî (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal. I-II,* Nşr. Muhammed S. Geylânî, Kahire 1961.

Şeybî
Mustafa Kâmil eş-Şeybî, *es-Sıla Beyne't-Tasavvuf ve't-Teşeyyu',* Kahire 1969 (2. Bs.).

Şeyh Mufîd
Muhammed b. Nu'mân el-'Ukberî (413/1023), *Şerhu 'Akâidi's-Sadûk (ev) Tashîhu'l-İ'tikâd (Evâilu'l-Makalât fi'l-Mezâhibi'l-Muhtarât* —ile beraber—), Nşr. Hibetu'd-Dîn eş-Şehrestânî, Tebrîz 1364.

Şeyh Sadûk
Ebû Câfer Muhammed b. Ali İbn Bâbûyeh (Bâbeveyh) el-Kummî (381/991), *Risâletu'l-İ'tikadâti'l-İmâmiyye (Şîî-İmâmiyye'nin İnanç Esasları),* Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1978.

*Şezerât*
Ebû'l-Felâh Abdulhayy b. el-İmâd el-Hanbelî (1089/1678), *Şezerâtu'z-Zeheb ve Ahbâru Men Zeheb. I-VIII,* Beyrut, trz. (Mektebetu't-Ticârî yay.).

*Şîa İnançları*
Muhammed Rızâ el-Muzaffer, *Şîa İnançları ('Akâidu'l-İmâmiyye),* Çev. Abdülbâkıy Gölpınarlı, İstanbul 1978.

*eş-Şîa ve'l-Hâkimûn*
Muhammed Cevad Muğniyye, *eş-Şîa ve'l-Hâkimûn,* Beyrut 1962.

*eş-Şîa ve't-Teşeyyu'*
Muhammed Cevad Muğniyye, *eş-Şîa ve't-Teşeyyu',* Beyrut, trz. (Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnâniyye yay.).

*Tabakâtu'l-Mûtezile*
Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ (840/1437), *Kitâbu Tabakâti'l-Mûtezile,* Nşr. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut 1961.

Taberî
Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/922), *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk. I-III,* Nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1879-1881.

*Târîhu'l-Aleviyyîn*
Muhammed Emîn Gâlib et-Tavîl, *Târîhu'l-Aleviyyîn*, Lazkiye 1343/1924.

*Târîhu'l-İslâm*
Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-İslâm. I-IV*, Kahire 1964.

Tebrîzî
Muhammed Sâdır-ı Tebrizi, *Câferî Mezhebine Göre Dinin Esasları*, Çev. Hüseyin Perviz Hâtemi, İstanbul 1965.

*Tenbîh*
Ebû'l-Hasan Ali b. el-Huseyn el-Mes'ûdî (346/957), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Nşr. Abdullah İsmâil es-Sâvî, Kahire-Bağdad 1357/1938.

*Tevhîdî Dünya*
Âyetullah Murtaza Mutahharî, *Tevhîdî Dünya Görüşü*, İstanbul 1981.

Tirmizî
Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî (279/892), *Sunen. I-II*, Kahire 1292.

*Usdu'l-Ğâbe*
Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnu'l-Esîr (630/1232), *Usdu'l-Ğâbe fî Mârifeti's-Sahâbe. I-IV*, Mısır 1280.

*Usûlu'd-Dîn*
Ebû Mansûr Abdulkaahir b. Tâhir el-Bağdâdi (429/1037), *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, İstanbul 1928.

*'Uyûnu'l-Ahbâr*
Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî (276/889), *'Uyûnu'l-Ahbâr. I-IV*, Kahire 1963.

Vaglieri
L. Veccia Vaglieri, "Ghadir Khumm,, *EI* (New Ed.), II/993-4.

*Vak'atu Sıffîn*
Nasr b. Muzâhim el-Minkarî (212/827), *Vak'atu Sıffîn*, Nşr. Abdusselâm Hârûn, Kahire 1382.

Vargelânî
Ebû Yâkûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vargelânî (570/1174), *Kitâbu'd-Delîl ve'l-Burhân*, Mısır 1306.

Vida
Levi Della Vida,
— "Muhtâr,, *İA*, VIII/513-16.
— "Osman,, *İA*, IX/427-31.

*Vu'âzu's-Selâtîn*
Ali Huseyn el-Verdî, *Vu'âzu's-Selâtîn*, Bağdad 1954.

Watt
W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (The Formative Period of Islamic Thought*, Bristol 1973), Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981.

Wellhausen
Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963.

Yâkûbî
Ahmed b. Ebî Yâkûb b. Câfer b. Vehb el-Kâtib (292/905), *Târîhu'l-Yâkûbî*. *I-III*, Nşr. Muhammed Sâdık, Necef 1384/1964.

Yazıcı
Tahsin Yazıcı, "Safevîler,, *İA*, X/53-9.

*100 Soruda*
Abdülbâkî Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul 1969.

Zettersteen
K.V. Zettersteen, "Ali,, *İA*, I/312.

# İNDEKS*

— A —



(*) [Şahıs isimleri düz; mezheb, kavim, hânedân isimleri ve terimler aralıklı; kitap adları italik; yer adları italik aralıklı dizilmiştir.]

— B —

— K —



— L —

— M —

— N —



— O — Ö —